

2

ИЫЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

№ 3

1995

Азиз шевтимиз АМДИ ГЕРАЙБАЙ

(1901-1930)

3

1995

Майыс
Июнь

Он алтынджы
сене чыкъувы

Айлер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКИЕВА
(болюк мудири),

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий хадим)

Тезис этиджи: Къырым Джумхуриети Назирлер Шу-
расы янындаки Миллетлериниъ ишлерин боюнджа де-
влет комитети.

МУНДЕРИДЖЕ

Эдебий асабалыгъымыздан

Джафер Сейдамет Къырымэр. Амди Герайбайнынъ аяты.....3
Азиз шентимиз Амди Герайбайнынъ «Къырым тарихы дис-
сертациясынынъ илявеси. Къырым эдебиятына бир
бакъын.....8

Амди Герай. Джигитке. Дарылмуаллиматны битирген къыз-
ларымызгъа. Кетме балам, айыптыр. Не сакълан-
дынъ о къадар. Шиирлер.....20

Иджретте догъган къырымтатар эдебияты

Севинч Чокъум. Ай корюнгенде. Роман. Сонъу.....25

Халкъ агъыз яратыджылыгъындан

Памукъ къыз ве матюв огълан. Масал.....67

Динимизни огрсендик

Абу аль-Маудуди. Ислям динининъ эсаслары.....74

Отузунджы йылларнынъ несириден

Джемиль Сейдамет. Уджюм. Икяе.....98

Мамут Дибакъ. Балкъуртлар. Икяе.....103

Балалар ичюн

Ибраим Бахшыш. Дагъны къесменъиз. Мектеплилер йыры.
Заводкъа кезинти. Радио. Кель тавшанчыкъ. Йыр-
лайым. Майыс 1 йыры. Дюн. Шиирлер.....107

Эдебиятнаслыкъ

Шевкет Юнусов. Орта асырлар къырымтатар эдебияты ве
кечитдевири.....115

Алие Велиулла. Шанлы аят. Дестан.....122

Хатырлавлар. Корюшювлер. Субетлер

Фейзи Рахман Юртэр. Кедай ве халкъ шаири Исмаил Салет..131

Мемет Селдияр. Унутылган миллий курушчимиз.....142

Дженгиз Къыргъыз. Кимим ве нейим мен.....152

Тарих санфелери

А. Непомнящий. В. Д. Смирнов-Къырым ханлыгъынынъ тел-
къыкъатчысы.....155

Эдебий такъвим

Айдер Осман. Талапкъяр устаз. (А. Дерменджининъ догъгъа-
нына 90 йыл олды).....163

Айдер Осман. Шаирге сёз яраша. (Мамбет Аблялимовнынъ
60 яшкъа толувы мунасебетинен).....170

Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер

Шабан Доген. Пейгъамберим Азрети Мухаммед.....173

Шакъа-къораталар

Аблязиз Велиев. Этне. Айванат дюньясы. Социализм яхшы
эди. Къартоп. Ахмет ахайнен Мемет ахай Ялтаны
аткъанлары. Тюш. Эки къомшу. Лятифелер.....181

АМДИ ГЕРАЙНЫНЪ АЯТЫ

Амди Герай 1901 сенеси февраль он дёртте, Кефенинъ Енъи Сала коюнде догъды. 1910 сенесинде Кырасувдаки иптидаий мектепни аля битирди. 1913 сенеден шиир яз-магъа башлады. 1915 сенеси «Оксюз къарт Али», «Яз», «Къыш», «Бааръ» серлевалы кучюк шиирлер язды. 1917 сенеси Акъмесджитте ачылгъан рушдие мектебине кирмек ичюн ильк арзуалыны берди ве биринджи оларакъ мектепке къабул олунды. Мектепте талебе джемиетини тешкиль этти ве къыраатхане (окъув салоны) ачты.

Кырымдаки сиясий сарсынтылар ве дженклер нетиджесинде тасилини девам этип оламагъан Амди Герай, 1921 сенеси большевиклернинъ Кырымгъа кирмеси нетиджесинде ачылгъан ишчи факультетинде ве гимназияда окъуды. 1921—1922 сенесининъ ачлыгъы вакъытында кене де тасилини яры ёлда быракъып, Миллет Ишлери Комиссарлыгъында чалышмагъа башлады. Кырымнынъ буюк бир къысмыны ве бир чокъ койлерини долашты, халкънен якъынджа таныш олды. 1921 сенеси Кырым Джумхуриети илян эткен топлашувда генч битараф векиль оларакъ иштирак этти. 1922 сенеси Кырымтатар Топракъ Истисал Ширкетине кирди. Кырымтатар дарульфунунында талелелер кооперативини ачты ве онынъ мудири олды, айны заманда Шаркъ факультети талебе дернегининъ де реиси сечильди. 1923 сенесине къадар бу факультетте дерслерини девам этти. Факъат шу, онынъ илимге олгъан севгисини къандырмады ве 1923 сенеси бир геми иле Истанбулгъа кельди. Истанбулда эдебият факультетине кирди. Учъ сенеде бу факультетни битирген Амди Герайнынъ «Кырым тарихы» адлы диссертациясы бутюн профессорларнынъ такъдирини къазанды... Бу шиирлер меджмуасынынъ башына кирсетильген ашагъыдаки кырымтатар эдебиятына аит мукъадемеси де кендисининъ къыйметли диссертациясында иляве этильген эди. 1926 сенеси ноябрь секизде Кырымгъа кеткен Амди Герай 1930 сенеси сентябрь он учъте большевиклер тарафындан шейт этильди.

Амди Герай ким эди?.. Аятыны хуляса эткен Кырымнынъ генч тарихчысы, бир чокъ бахтсыз Кырым генчлери киби, юксек зеясынынъ, мустесна къабилиетининъ, сагълам дуйгъуларынынъ терджиманы оладжакъ эсас эсерини берип оламайып къурбан кетти.

Мерхум Кырым фаджиясыны ялынъыз къафасы иле

дегиль, бутюн руху иле анълагъан ве менимсеген бир мил-летчи эди. Къырым генчлери арасында самимиети, йигит-лиги, федакярлыгы иле танылгъан ве севиленген Амди Ге-райнынъ васыфлары (квалификация) ве сагълам миллий иманы бутюн шиирлеринде, къыйметли тарихий эсеринде, атта мектеплеринде биле чокъ темиз, чокъ юксек бир ше-кильде яшар. Миллий джерьянымызда сагълам из быракъ-къан мерхум къырым генчлери арасында энъ чокъ сайыл-гъан ве севиленгенлерден бириси эди.

1923 сенеси Истанбулгъа келир-кельмез, эшыясы къол-тугында мени келип тапты. Бир магъазанынъ кучюджик одасында отурыштыкъ. Мен оны динълей ве кендисини тедкыйкъ эте эдим. О, токъталмайып эп сейлей; койлюле-римизнинъ, муневверлеримизнинъ, аркъадашларымыз-нынъ башына келип кечкен фаджиаларыны анълата, кун-нинъ сыкъынтыларыны, ярыннынъ уютлерини айдынла-та ве эр шейге рагъмен Къырымда икътисадиятнинъ инки-шафында имкъан булунаджагыны текрарлай эди. Бир ара-да кендисини Къырымда корип оламагъанымны сорадым. 1917 — де инкъилябий курешлер арасында бир къач мек-тепли генч иле иджра комитетине келерек, менден иш ис-тегенлерини ве меним оларгъа окъумаларыны тевсие этке-нимни, бунга рагъмен кендилерининъ бизим программ-амызнынъ ве адларнынъ джедвелини шеэрнинъ энъ узакъ сокъакларындаки эвлерге кетирип дагъытаджакъларыны анълаткъан эди. Бу вакъиа меним афызамдан силинмеген о генчлерни ве кучюджик Амдини хатырлата эди. Кендиси-не: «О заман сиз бизим муэллифлеримизге къаршы олгъан мырзалар иле бир такъым моллаларнынъ джедвелини хал-къымызгъа дагъытмакъны ваде этерек, якъкъан дегиль эдинъизми?» — дедим. Онынъ нурлу козылери бирден па-рылдады, эеджаны бус-бутюн артты. «Унутмадынъыз, де-мек... Бизим о кучюджик ишимизни де унутмадынъыз, де-мек...» — дие титрей эди. Кендисине миллий тарихымыз-нынъ инкишафыны, миллий ишлеримизнинъ анда кечке-нини, эйиликнинъ, феналыкънынъ, достлукънынъ, душ-манлыкънынъ эписининъ анда язылгъаныны сейледим. Халкъымыздаки миллий виджданнынъ уяныкълыгыны ве япылгъан федакярлыкълар къадар душманлыкъларны да агъыздан агъызгъа бутюн Къырымгъа яйгъанларыны ми-саллерде озюне анълаттым...

Амди Герай иле саатлардже къонушыр эдик... Юрт, ар-къадаш, аиле айырылыгы ве янъыгы иле янгъан юрегим оны динълемектен, онынъле Къырымда долашмакътан не къадар зевкъ була эди... Бу корюшювлер меним о сене Швейцариягъа кетмеме къадар девам этти. Лозаннада он-

дан алгъан мектюплерим меним ёргъун къафамны тынчландырырды, онъа ве генчлеримизге олгъан умятлеримни къувветлендирирди...

1924 сенесининъ 16 январьда язгъан тарихий мектюбинде «Къырым Миллий Эдебиятынынъ тарихыны язмагъа тюшюнгени акъкъында бильдире эди.. Мен озюне Къырым тарихына даир бир диссертация язмасыны тевсие ве бунынъ эмиетини иза эткен эдим.

Айлар кечтикче Амди Герайнынъ мектюплери ялынъыз услюбининъ гузеллиги иле дегиль, ильмий джеэттен джиддий тедкъикълерининъ къувети иле де меним умятлеримни сагъламыштыра эди...

1925 сенеси Истанбулгъа кельген сонъра, артыкъ кендиси иле даа сыкъ корюше эдик. Къадынымле нишанлы олгъанымдан себеп, меним о замандаки вазифеме бинаэн саатлердже кендисинен корюшебильмемизге башкъа тюрю имкъян олмагъанындан, кендиси бизге келе эди. Эр акъшам Къырым тарихы, миллий джерьянымыз, эдебиятымыз... мевзуларына даир кендиси иле къонуша ве дертлеше эдим... Бутюн бу субетлеримиз нетиджесинде Амди Герайны, генчлеримизнинъ энъ зеккийси, энъ чальшкъыры, энъ джиддийи, энъ джесаретлиси, энъ имантысы оларакъ таныдым ве бу къанаатымда онынъ ич бир иши, ич бир сёзю сарсылмады.

1926 сенеси нечюн Къырымдан кеткен эди? Бу сеят мерумнынъ ильми ве сиясий арзу ве къанаатларынынъ табий ве зарурий бир нетиджеси эди. Къырым тарихыны джандан севген ве аятыны бунъа багъышламагъа къарар берген Амди Герай Истанбул китапханелериндеки Къырымгъа аит эсерлерни тедкъикъ эте эди. Анджакъ джевэр весикъаларны корьмеген эди. Оларнынъ Къырым тарихы ичюн пек буюк эмиети олгъаныны анылаяракъ, анда чальшмагъа къарар бермесе де, муэссиседеки весикъаларнынъ тасниф (классификация), олунмамасы отьрю, онынъ бу арзусы аким къала эди. Мен кендисининъ Лехистан менбааларыны тедкъикъ этмесини ве бир муддет де Алманияда къаларакъ, ильмий эсасларда миллий тарихнынъ язылмасы усулларыны араштырмасыны теклиф эткен эдим. О, Къырымда ве Русиеде булунгъан эсер ве весикъалардан къуullanувынынъ эмиетини биле эди. Кендисининъ бу къараргъа кельмесине муим бир себеп де, Къырымда етишкен генчликке ве джанлангъан ильмий, эдебий аяткъа ярдым этмек умюди эди. Онынъ бутюн мектюплери ве хатырлавларында энъ зияде узеринде тургъан мевзу «халкъымызнынъ илерилемеси ве къувветленмеси» эди. Асырлар боюнджа Шаркъкъа ялынъыз истисмар фикери иле якъ-

лашкъан гъарб империалистлерине» онынъ ишанчы ёкъ эди. Кене «Асырлар боюнджа тюрк алеминден узакъ къалгъан тюрк къардашларымыз бизим дертлеримизни тамамы иле менимсейджеклерине ве бу фаджиада бизге ярдым этеджеклерине» де онынъ умюди ёкъ эди.

О, Русиеден айырылмакъ истеген сексен миллионлыкъ кутълеге ве бильхасса отуз миллионлыкъ тюрк алемининъ айны фаджиада чырпынмаларына буюк эмиет бере эди.

«Сиясий сарсынтылардан къулланыладжакъ тюшондже исе, большевиклерле анылашаракъ, миллий, медений аятымызны къуветлендирмеге чалышмамызны девирнинъ энъ эсаслы вазифеси» деп бакъа эди... «Халкъымызны азырламакъ» меселеси ынтылышларына, о, эр шейден зияде эмиет берир эди ве «сиясий имкянлардан къуллана биледжегимизде бу азырлыкъларгъа насип оладжакътыр», — дер эди...» «Рус инкылябы сенелердже узаябилир, биз халкъымыз арасында чалышмакътан ве онынъ янъы эсасларда джанлангъан илими, эдебий аятыны къуветлендирмектен насыл узакъ къала билирмиз?...» суали оны чокъ тюшонджеге далдыра эди.

Амди Герайнынъ бутюн бу къанаатлери ве бу умуятлери эп большевиклернинъ бизге чалышмакъ имкяныны береджеклерине инанмасындан тешкиль олуыр эди. О, о заманларда Къырымда иш башында олгъан Вели Ибраимовнынъ кендисини Къырымда чалышмагъа давет этмесинден ве не де Истанбулдаки Совет консуллыгъында булунгъан терджиман Михаилловнынъ сёзлерине инангъанындан толайы, Къырымгъа кетмеген эди. «Мен факъыр бир аиленинъ баласым, озь ишиннен аятымны къазандым ве окъудым, большевиклерге къаршы ич бир сиясий джуруюмде булунмадым. Истеген шейим де, чарлыкънынъ зулумы иле медениеттен узакъ быракъылгъан халкъымызнынъ медений севисини юксельтмектир. Бизим халкъ эдебиятымызны топламамызгъа, театромызны къуветлендирмемизге, музыкамызны нотагъа къоймамызгъа ве зенгинлештирмемизге, тарихымызны ишлемемемизге, кечмишни огренемизге олар неден мани олсунлар?... Олар бизим бу саалардаки уриетимизни ресмен къабул ве илян этмедилерми? Олар бизге мани олмакъ дегиль, ярдым этеджеклер. Бугунь Къырымда чыкъкъан «Илери» ве «Окъув ишлери» киби меджмуалар ялынъыз Къырым тарихында дегиль, бутюн тюрк алеминде не заман корюльди? Бизге япылгъан зулумлар, инкыляп деврининъ ташкъынлыгъындан илери кельди. Большевиклер бизим фаджиаымызны аныладыкъча, биз де оларгъа якълаштыкъча бу зулумлар битеджек ве олар ялынъыз Къырымдаки халкъымызгъа имкянларны бермек

иле кьалмайджакьлар, атта Романиядаки кьардашлары-мызнынъ Кьырымгъа кельгенлерини де темин этсджек-лер...» дер эди.

О, бу иманында о кьадар самимий эди ки, ялынъыз кендисининъ дегиль, атта меним биле Кьырымгъа кетип чалышмам фикиринде бар эди.

«Большевиклер бутюн миллий фыркъаджылар ичюн умумий афу сорав илян этмедилерми? Бутюн аркъадашларымыз анда битараф оларакъ, яни Коммунист фыркъасына кирмейип, ильмий ве идаре ишлеринде чалышчалармы?...» — дер эди.

Бу арзу-хаяллары иле Кьырымгъа кеткен Амди Герай бир кьач ай апсханеде булунгъанындан сонъра, сербест быракъылгъан эди. О, да шу ерде ильмий ишлеринен огъраша эди. Кендисининъ большевик идаресине кьаршы ич бир вазиетте олмагъанынынъ энъ буюк делили, бу хаяллары ве уютлеридир. Элимизде олгъаныны огренгенимизге коре, Кьырымда энъ кьою коммунистлер биле, кендилерининъ татар театросында ве ильмий муэссиселерде чалышмакътан башкъа, ич бир ишке кьарышмагъанлары, тередут этмегенлери зеин меркезиндедир.

О алда Амди Герайны не ичюн ольдюрдилер?

Бу суальни тарих большевиклерден даа эсаслы ве даа эр бир тарафлы шойледже сорамакъта эди:

Сизинъ ичюн ич бир телюке олмагъан кьырымлыларны не ичюн атештен, кьылычтан кечирдинъиз?... Не ичюн юз бинъден артыкъ кьырым тюркюни ачлыккъа быракътынъыз? Не ичюн кенди кьанунларынынъызгъа коре, эки юз адамнынъ сюрюльмеси мумкюн экен, Кьырым тюрклеринден отуз бинъден артыгъыны кьарт-къурт, бала-чагъа демей, Уралларгъа атаракъ, дёндирдинъиз? Не ичюн агъыр вазиетлерде сизге, инкъиляпкъа чалышкъан бинълердже Кьырым генчини ич бир эсаскъа, ич бир кьанунгъа сыгъдырмайып махв эттинъиз? Не ичюн, атта сизге ишангъанларны биле Истанбулдан кьалкъып, кенди аягъы иле сизге баргъан ве сизге эль берген Амди Герай киби генчлерни де элинъиз титремеден ольдюрдинъиз?

Ялынъыз Кьырым тарихы дегиль, Украина, Белоруссие, Азербайджан, Шималий Кавказ, Гурджистан, Кубань, Тюркстан, Идиль, Урал тарихлары да большевиклерден бу суаллерни сорарлар.

Бу миллетлерни махв этерек, бу миллий джержянларны кьыракакъ, тарихнынъ табиий акъышыны токътатмакъ ве буюк Русиенинъ сынъырыны сакъламакъ ичюнми? Бутюн бу кьурбанларнынъ мубарек джесетлери узеринден кечерек, коммунизм хаялыны керчеклештирмек ичюнми?

Зулумынъыз ве вахшиетинъыз иле эр кунъ сагъламлашкъан макюм этильген миллетлернинъ иманы... аяты огюнде, эр кунъ коммунизм иле яни истинат нокътанъыз дегенинъыз чюрюк темель иле де аранъызда ачылгъан учурым, сизни, анджакъ тарихнынъ бу суаллерине джевап бермеге котюрир...

Ялынъыз мустакъиль кунълеримизде буюк файда кети-ребиледжегимиз ичюн дегиль, бу суаллернинъ там джевабыны алмакъ ичюн де эпимиз, бутюн миллетлер киби даа эсаслы азырланмалымыз. Анджакъ бунъа мувафакъ олгъан кунюмиз, тарихымызгъа ве къурбанларымызнынъ мубарек рухларына олгъан борджларымызны одейджекмиз...

Ант эткенмен, ант эткеннинъ анты ичюн ольмеге...

АЗИЗ ШЕИТИМИЗ АМДИ ГЕРАЙНЫНЪ «КЪЫРЫМ ТАРИХЫ» ДИССЕРТАЦИЯСЫНЫНЪ ИЛЯВЕСИ: КЪЫРЫМ ЭДЕБИЯТЫНА БИР БАКЪЫШ

Базы гъарп ве рус шаркъшынаслары тюрк-татар эдебиятыны тедкъикъ этер экенлер, сиясий эдебиятларнынъ пейда олувынынъ тедкъикъ усулы ильмий джеэттен янълъышлыгъыны исбатлайлар ве белли бир эдебиятны тедкъикъ эткенде, онынъ эсасы оларакъ, сиясий эдебиятларнынъ пейда олунувыны дегиль де, лехдже ве шивелернинъ тедкъикъ этиледжегини козьде туталар. Биз де бу макъалемизде, табияты иле догъру ве мантыкълы бу усулнынъ табикъына риает этеджекмиз. Бу нокътаи назаргъа коре, Къырым эдебиятыны эки девирге такъсим этмек мумкюн:

1. Чагъатай девири.

2. Османлы девири.

Эсас оларакъ бу такъсиматны къабул эткен сонъ, Къырым эдебияты тарихында ойле нокъталар бар ки, оны тедкъикъ этерек, кечмишни, ички сиясий ве ичтимайи вазитлерни назар итибарына аларакъ, экинджи бир такъсиматкъа эмиет бермек меджбуриетини огге сюре. Чюнки бу девирлер бири-биринден бир чокъ меселелер боюнджа айырылгъаны ичюн, оларнынъ бири-биринден чешитлиги ве ошагъаныны нокътаи назарда тутмакъ лязимдир ве шарптыр.

Затен, ильк джумлемизде сёйлегенимиз киби, бу сатырлар Къырым эдебияты акъкъында тамамен айдынлат-

къан ве къатиетлик асыл эткен фикирлеримизниң ифадеси олмайып, тек базы бир мугаалларымызны арз ве беян этмектен ибарет олганы ичюн, бу таксиматны илериде, бельки, хаталы ад бериледжегини аңлармыз. Ялынъыз Къырым эдебиятыны ильмий эсасларгъа базанып, тедкъикъ этеджек тарихчы эдипнинъ, бу улькенинъ илим ве фикир тарихында назар дикъкъатыны джелъп эткен бу «эр эки денъишювлер итибары иле такъсим», яни «эм лехдже итибары иле ве эм де сиясий, ичтимаий денъишмелер итибары иле такъсим» эсасларыны назар итибарына алмакъ меджбуриетинде олганымызны къайд этмек истеймиз.

Лехдже ве шиве нокътаи назарындан тедкъикъ меселеси, даа зияде умумий тюрк-татар эдебиятыны, яхут чагъатай ве османлы эдебиятларынынъ тедкъикъи ве эдебиятларнынъ тарихыны айдынлатмакъ ичюн чалышыр экенмиз, назар итибаргъа алынмасы лязим кельген бир нокъта олганы ичюн, о такъсиматны бу вазифе ичюн ихмал ве бизим сиясий тарихны язганымыз девирде Къырымдаки эдебий джержанларны тедкъикъ этмеге даа эльверишли ве уйгун олгъан экинджи такъсиматкъа коре, фикирлеримизни мулязагъа тевсие этемиз. Онынъле бирликте, сыра кельгенде, къырымлыларнынъ лисан ве эдебият узериндеки Чагъатай ве Османлыларнынъ тесирлерини къайд этмекле бирликте эсас оларакъ къабул эткенимиз» шиве ве лехджеге коре, тедкъикъ усулыны терк этмейджекмиз.

Экинджи нокътаи назаргъа коре, Къырым эдебиятыны дёрт девирге такъсим этмек мумкюн:

1. Къырымнынъ Алтын Ордудан айрыларакъ мустакъиль яшагъан учъ асырлыкъ девири ве ниает рус истилясы;

2. Русларнынъ Къырым истилясындан Исмаил Гаспринскийнинъ «Терджиман»ынынъ неширине къадар;

3. «Терджиман»нынъ чыкып башлавындан 1905 сененинъ инкъилябына къадар;

4. 1905 сенеден 1917 сенесине къадар кечкен девир ки, тарихкъа къарышмакътан зияде даа нетиджеси къатиет эмиетине малик олунмагъан алы азырдыр.

Шимди бу такъсиматкъа коре, фикирлеримизни хуляса этейик:

1.

Буюк Тюрк-могъол императорлыгъынынъ мустакъиль бир улькеси олгъан Алтын Орду тюрк девлетининъ умумий тарихы акъкъында япылгъан тедкъикълер етиширли олмагъаны киби, бу укъометнинъ къавий олганы эснада, о сааларда вуджуткъа кельген илимий эдебият ве динний эсерлер акъкъ-

ында даа ич бир ерде бир шей язылмалы. Бу куньге кьадар Алтын Орду Къыпчакъ саасында язылган — меселя: «Къудаткъу Билик» ве «Дивани лугъат ит-тюрк» киби муим эсерлернинъ мевджудиети малюм олмаса да, сонъ заманларда этильген тедкыкьат нетиджесинде эр алда бу улькеде, дигер тюрк иллеринде олгъаны киби, дигер юксек бир медениетнинъ булунгъаны аяткъа тадбикъ этиле. Чынъгъызынынъ огълу Джучи тарафындан теэссис этильген Алтын Орду девлетининъ ресмий лисаны, бутпон Джынъгъыз императорлыгъында олгъаны киби, уйгъурча даа догърусы уйгъур арифлери иле язылган къыпчакъ-тюркчеси эди. Узун тафсиляткъа аджет корьмеден айта билирмиз ки, он бешинджи асырнынъ орталарында Къырым Ярымаласы Алтын Ордудан айрыларакъ, мустакъиль бир ханлыкъ олгъаны заман, бу мемлекетте къуланылган ресмий лисан, уйгъур арифлери иле язылган къыпчакъ-тюркчеси эди.

Онынъле бирликте, сонъ заманларда булунган, о девирлерге аит базы весикъалар, бильхасса, ильмий, эдебий эсерлернинъ арап арифлериле язылгъаныны косътермектедир. Бильхасса, капиклеринде арап арифлерине чокъ рагъбет косътерильген. Къырым ханлыгъы тарихнынъ энъ къарышыкъ бир деври олган Биринджи Аджы Герай деврини бир тарафта быракъаракъ, назарымызны докъузынджы асыргъа, он бешинджи юз йылгъа быракъам.

Биз бугунъ элимизде мевджют ве мустакъиль Къырым ханлыгъы девирининъ энъ эски эдебий эсери оларакъ, асырнынъ докъузынджы юз йылынынъ сонъ ярысында яшагъан экинджи Къырым ханы Менгли Герайгъа аит бир къач мисра билемиз:

Фиракъиндин меним алым сорар болсанъ эгер
джана

Конъюльде нар, козьде аб у дильде ах олур пейда.
Сенинъ мург — и хаялинъи ичинъде асрамакъ ичюн,
Болубдыр кирпигимле къафес бу диде — и дюнья.
Меним ол Хан — и Менгли ким бахт — и милки

Шахчин,

Джиханынъ мульк — у малине ёкътур асла.

Бу мисралар эгер акъыкъатен Менъли Герай ханнынъки исе, юкъарыда айткъанымыз киби, булардан башкъа шиирлер де мевджют олмасы мумкюн. Затен Эссеб — ус Сеййяр муэллифни Мевляна Сеит Мехмет Риза бу мисралары бизге терджиме этер экен, Менъли Герай Ханнынъ «Илим ве эдебияткъа пек мерагъы олып, кендисининъ де эр вакъыт шиир язгъаныны» ачыкъ-айдын айта. Менъли Герай генчлигинде узун муддет Эски Къырым шеэринде

яшагъаны ичюн, о заманнынъ илим ве ирфан меркези олгъан бу шеэрнинъ медреселеринден биринде тасиль корьгени беллидир. Лякин Джедик Ахмет паша тарафындан Истанбулга кетирелерек, бир къач вакъыттан сонъ андан Къырымга авдетинден сонъра, османлыларнынъкине ошагъан бир сарай яптыргъаны ве умумиетле сарай аятында османлыларны такълид эттигине коре, Менъли Герайнынъ османлы шаирлеринден эеджанлангъанынъ зан эте билирмиз. Онынъле берабер юкъарыдаки мисраларнынъ Менъли Герайнынъ аятынынъ анги девиринде язгъаныны бильмеймиз.

Иджрий эсапнен 880 сенеле Джедик Ахмет паша Кефени запт этмеси иле Истанбул — Багъчасарай мунасебети яваш-яваш османлы лисан ве эдебиятынынъ Къырым тюрклери узеринде иджрай тесир эте башлады. Феридун бей тариф эте ки, Менъли Герайнынъ султан Баезиди Велиге ёллагъан бир мектюби бар ки, лисан ве услюп итибары иле айны меджмуадаки дигер язылардан фаркълы дегильдир. Бунынъле бирликте пек де эмиетке малик олмагъан бу меджмуадаки мектюпнинъ услюби ве лисаныны Феридун бей тариф эткени киби, Менъли Герайнынъ бу мектюбини эм османлыджа, эм чагъатайджа бильген Кефе бахшиллери яза бильгендилер.

Эс-Сев-ус-Сейяр ве Гульбун — и Ханан муэллифлери Менъли Герайнынъ огълу Саадет Герайдан бахс этеркен, ханзаденинъ акъкъында бойле беянат булгъанлар: «Илим ве маарифетке о дередже авесли эди ки, китапханесинде топлангъан мутебер, къыйметли китапларны сайысыз денилсиджек къадар чокъ эди. Кенди муим (муурь оладжакъ) имзасы иле имзалангъан бир джылт Мир Алишер Навоий хамсеси тесадюфен элиме кечти. Бу дегерли китап шимди янымда сакълыдыр. Саадет Герайнынъ мергин къалеминден тёкюльген базы шиирлерини окъугъан исем де, афызамда къалмагъанындан теэссюф этем ки, бу меджмуагъа язмагъаным».

Османлыларнынъ Кефе валиси (губернаторы) олгъан Ридван пашанынъ огълу Абдулла «Тарих-и Миср»намы иле бир эсер язгъан ки, анда Къырым тарихы акъкъында ич бир мунасебет айтылмагъан. Ридван паша-заденинъ ифадесине коре, Саадет Герай хан олгъан заман Султан Селимни эвель янынъда олгъан досту Сахип Герайны рехине (заложник) япкъан эди ки, Султан Селим — эксери алда хытап эткенде, назм иле джевап берир ве эр вакъыт падишанынъ гонъюни котерип юре эди. Шехриярнынъ онъа бу къадар ильтифатынынъ себеби неде? деп сорагъанда, татар тилинде бу шиирни исар эйлер: Назим

Къарангъы киджелер кирселер ишиктен ярдым
истиймен,
Табулгъымен бир Аллах бирини лайтувлайтурмен
Эшиттим Шехварини семендил мендиль чувланга
Анинъчюн эсбазимни феказиб (?) къамчылай
турмен (1)

Дигер тарихий менбаалар Сахиб Герайнынъ османлы шивеси иле шиирлер язгъаныны бильдирелер. Корюле ки, Къырым ханлыгъынынъ ильк тешкиль этильген сенелеринден итибарен османлы лисан ве эдебияты Къырымда тесирини косътерди ве бу тесир, бильхасса, Истанбулда тербие корьген Къырым ханзаделери, яни сарай вастасы иле кеттикче эсасланмакъта эди. Биз бу тесирни ялынъыз эдебият саасында дегиль, Къырым ханлыгъынынъ ресмий муарриретинде де коремиз.

Меселя, Фейиз Ханов марифети иле Москва Укумет Хазинесинден весикъа копия этильген Вельяминов ве Зерлов тарафындан нешир этильген «Къырым ханлыгъына айт весикъалар меджмуасы»нда энъ эски «ярлыкъ-ферман» Менъли Герайнынъ огылу Биринджи Мехмет Герайгъа аиттир. Иджрий эсапнен 926 сенесинде язылгъан бу ярлыкъ услуп, ифаде тарзы итибары иле османлы гъарп шевисине ич бенъзеমেген алда, ондан 55 сене сонъра, яни хиджр эсабынен 991 сенеси язылгъан Девлет Герай хангъа аит ярлыкъта османлы ресмий муарририетининъ деръаль козыге чарпкъаны ве бу тесир базы Къырым ханларынынъ, бельки, Истанбул медреселеринде тасиль корьгенлери ичюн ола бильсе, Къырымдан кетмеген ханларнынъ лисанында да османлыларнынъ тесири корюнир. Докъузынджы асырнынъ экинджи ярысындан сонъра артыкъ керек ресмий муарририетте ве элимизде мевджут олгъан керекли ве о заманларгъа аит эсерлерде османлыларнынъ тесири пек ачыкъ-айдын корюне.

995 сенеси вефат эткен Биринджи Девлет Герай Хан да шаир эди. Къырым тарихчысы онынъ илим ве эдебият иле чокъ меракълангъаныны къайд эткен сонъра бу беит онъа аит олгъаныны да къайд эте:

Багъа сен чагъ иден эр ерин гулюн
Гульшен ичре налесидир бульбулюн.

Герайлар сулялесине менсюп олгъан бу шиир ве бедигле истидатларнынъ энъ оригиналь ве энъ мешури Бора Гъазы Герайдыр. Мукеммель медресе тасили корьген ве узун муддет Иранда махбус къалгъан Гъазы Герайнынъ шиир, рубаилери бардыр. Гъазынынъ, бильхасса, гъазеллери

османлы шаирлерининъ гъазеллеринден ич де кери къал-
май. Меселя:

Райете мейиль идериз къамет — и дильджу ерине
Тугъа диль багъламышыз кекюль — и хошбу ерине

деп башлаяракъ,

Олмушуз джан иле Биллях гъазая тешне
Къаныны душмен — и милькин ичериз сув ерине

шекилинде девам эткен гъазеллери мешурдыр.

Ираннынъ буюк адамлары Бора Гъазы Герайнынъ къа-
раманлыгъыны, мердлигини, фазилетини такъдир этерек,
бир къач шарт иле зиндандан азат этеджеклерини кендисини
айткъан вакъытта, Гъазы Герай о шаатларгъа озюнинъ
шартыны къошып, Иранда сербест яшамакътан гъайры,
апстны терк этеджегини ашагъыдаки бейитлерде тасвир ве
ред эткенини Шах Аббаснынъ китаплары Солакъ Эфенди
«Тезкерет-ус-Сура»сында зикр эте.

Тобудэ амру мошади ва фармон будэ,
Нинкунэ гармуштэ токэ равон будэ,
Мо тохумор кардэ аййамкэ думогъэ соль,
Тохмат чихимэ руфлхэ ве зандон будэ.

Ахыры сонъу Бора Гъазы Герай кахкаха зинданындан
азат олуна.

Эс-Себ-ус-Сеййярнынъ ифадесине коре, Гъазы Герай
къырымлыларнынъ эски лисаны чагъатайджа шиирлер де
язар эди. Меселя, шу беит онынъ чагъатайджа шиирлерин-
ден бир парчадыр:

Джаманлыкъ, джакъшылыкъ кейфиетин фехм
эйлеен ариф,

Джаманлыкъ джерине джакъшылыкъ итмезсе,
джаман эйлер.

Нетиджеде, османлылар иле берабер Авропа сеферле-
ринде иштирак эткен ве андан падишагъа язгъан манзум
мектюплер пек мешурдыр. Гъазы Герай ханнынъ шиирле-
ри кучюк бир диван тешкиль этеджек къадар бардыр.
Факъат олар топланып нешир этильмедилер. Гъазы Герай
иджрий йылынынъ эсабынен 1016 сенеси вефат этти.

Гъазы Герайдан сонъра кельген Селямет Герай хан-
нынъ огълу Бахадыр Герай хан да шаир эди. Бахадыр Ге-
райнынъ диваны мевджют исе, Гъазы Герайгъа нисбетен,
онынъ шиирлери джанлы дегильдирлер. Къырым тарихчы-
лары яхшы шаир олмакъ ичюн чокъ мушаирелер отъке-

рильгени акъкъында да язалар. Бахадыр Герайнынъ шиирлери де Гъазы Герайнынъки киби, тамамен османлы тюркче язылган.

Иджрий эсапнен 1085 сенеси вефат эткен ве шиирлерини Ариф деп имзалагъан дёртюнджи Мехмед Герайнынъ да дюльбер везин иле язгъан иляилери де пек мешурдыр... Меселя:

Бу дехрин халине эйледим назар
Хер ери бир дерде гирифтар анджакъ
Кемале ириндже хер иле гульзар
Бульбулюн адети аню зар анджакъ,

сёзлери иле башлагъан бир иляиси мухтерем устазымыз Копрюлюзаде Фуат бейге аит олгъан бир меджмуада мевджуттыр. Къырым ханларындан шиир ве эдсбият иле мешгъуль олгъанларнынъ сырасыны текмиллемек ичюн хиджри эсабынен 1150 де вефат эткен экинджи Менъли Герайнынъ османлы шивеси иле шиирлери мевджют олгъаныны иляве этмелимиз.

Къырымда язылган ярлыкълар ве Тюркиеге алып барылган джевапнамелер де «Кадыаскер дефтерлери» назар итибаргъа алынаджакъ олса, буларнынъ услубында, имлясындаки интизам ве ниает ифадедеки везин Багъчасарай кятиплерининъ мевджудиетиши исбат этер; табияты иле буларнынъ арасында шиир ве эдебият иле мешгъуль олгъанлар да бар эди. Нетиджеде базыларынынъ зан эттиклери киби, Къырым халкъынынъ ильк девирине аит эсерлернинъ элимизде олмамасына бакъаракъ, бу векиллернинъ Къырымда яшамагъаныны огте сюрмек мумкюн. Вакъиа Къырымда, Орта Асия ве Анадолуда олгъаны киби, тюрк эдебиятынынъ шах эсерлерини тешкиль эткен муим эсерлер язылгъаныны тюшонмек догъру дегильдир.

Чюнки, эгер Къырымда бойле бутюн тюрк алеминде инкишаф этеджек киби эсерлер мейдангъа кетирген шахсиетлер этишкен олса эди, оларнынъ эсерлери Къырымда булунмаса биле, дигер тюрк улькелеринде булунур эди.

Бизге коре, Къырым ханлыгъы девиринде бу эльде этильген шаирлернинъ эсерлери рус ордусынынъ Багъчасарайны якъкъан, Потёмкиннинъ Къарасувда булунган сенелеринде гъайып олгъан ве ниает Хансарайнынъ рус ордусы тарафындан ягъма этильгени заман, андаки мукемель китапхане де ёкъ этильди.

Бунунъ ичюндир ки, юкъарыда Герай сулялесине менсюп шахысларнынъ базы шиирлерини эп османлы вакъианавус ве тарихчылар къайд эткенлер. Яни бу парчалар, анджакъ Истанбулда булуна биледжек, Къырымда ёкътыр.

Меньли Герайдан башлаяракъ, та Шаин Герайгъа къадар, бильхасса, Истанбул сарайында рехине сыфатында отураракъ, анда тербие корьген ханзаделернинъ шиир ве эдебият иле огърашкъанлары ве оларнынъ инкишафыны огренгенлери акъкъында тедкъикъатлар бар. Бу ханзаделернинъ джумлеси османлы лехджеде яза эдилер, базан чагъатайджа, яни базы парчаларны маалий шиве олгъан шаркъ тюркчеси иле де яза эдилер. Бизге ойле дуола ки, Къырымгъа османлы, яни гъарп тюрклерининъ эдебиятыны кетирген бу османлы шаирлернинъ такълид, къасиде ве гъазеллери ханзаделерге бир улема олды. Ёкъса, шимди базы джонклеримизде корюльген икметлер, текерлемелер ве тюркюлернинъ шаркъ тюркчесине аит олгъаны бир назарда козьге чарпа. Булардан истисна олгъан ве Истанбул тесири алтында къалмагъан тек ашыкълар эди. Элимизде о девирге аит весикъалар олса эди, къырымлыларнынъ лисан ве эдебияты шаркъ тюрклери услубына менсюп олгъаныны о вакъыт мукеммель суретте, олар насыл этип гъарп тюрклери тесиринде къалгъаныны адым-адым тедкъикъ этмек мумкюн эди. Буларны япкъанда, тарихий, этнографик ве сиясий амиллерни де нокътаи назарымызда тутмалымыз.

Кефеден Багъчасарайгъа кельген османлы мемур ве тарихчыларнынъ дефаларджа Истанбулдан Къырымгъа кетирильген бинълердже хызметининъ эп къырым шивесининъ османлы шивесине якъынлашмасы ве къырым эдебиятынынъ гъарп тюрклери эдебиятынынъ бир шубеси олмасына себеп олгъаныны да коремиз.

Биз Къырымда яваш-яваш гъарп тюркчесинден гъайры олгъан ашыкъ эдебиятынынъ, бильхасса, Багъчасарайда пек инкишаф этмесини, мында, Къырым ханлыгъынынъ укюми муддетинде Истанбулдан кельген бинълердже хызметлернинъ, эльязмаларнынъ булунмасыны да коремиз. Биринджи Меньли Герай ханнынъ элли бинъ аскер иле хиджри эсабынен 889 сенеси султан Баезиддин Аккермангъа япкъан сеферинде иштиракинден сонъ, Къырым орду-сы тамам учъ асыр Маджарстан обаларында, Трансильвания вадийлеринде ве Тебриз сахраларында османлы орду-сы иле берабер булунгъаны музафферие тюрклеринен берабер тереннум эткен эди. Бутюн бу къаршылыкълы мунасебетлер Къырымнынъ эдебият, лисан ве санъат нокътаи назарындан османлы лисаны тесири алтында къалмакъле сынъырланмады; Къырымлылар гъарп тюрклерининъ зан эткени киби, айырылмаз бир шубеси алына кельдилер.

Бойледже, Къырымда тюрк тесири базыларынынъ зан эткени киби, «Терджиман»нынъ инкишафы иле башлан-

мады. «Терджиман» бу джерьянны кыуветлендирди ве ин-кишафыны девам эттирди.

Кырым османлыларнынъ тесири алтында кыалмакыле берабер, османлы сарайында окъугъанлар Кырымдан ич де ильхамланмады. Месея, Ходжа Саадеттин «Тас-ут-Теварихи»нде «Зикир ве тафсиль-и рихлет-и Акъ Шах» диерек, султан Селимнинъ вефатындан эвель бахс эткенлерини такъдирлей:

Тюрк ве фарси ве татары
Назм идерди нефис ашкяри,

демесинен, Саип Герайнынъ Селимге татарджа-чагыатайджа бильгенини бильдире. Вакъиа Наваийни пек эйи бильген ве онъа такълиден шиирлер язгъан Саип Герайнынъ султан Селимнинъ незиринде чокъ урьмет кязанмасыны, бу эки укумдар шаирнинъ тиль ве эдебиятта олгъан рагъбетлерини арамады. Бойледже, османлыларда Ахмет паша иле башлагъан Чагыатай тесирини османлы сарайында отургъан ве Алишер Наваийни пек эйи бильген Саадет Герай ве Саип Герай — эдебият векиллери, Кырым ханзаделери вастасы иле девам эткен ялынъыз бир арекет дегильдир.

Биз, бильхасса, султан Селим укумдарлыгъы девиринде Орта Асиянынъ Тюркие иле олгъан сиясий ве диний мунасебетинен, Азакъ — Кефе ёлунда такъип этильгенинден ве бу мунасебетте кырымлыларнынъ буюк эмиети олгъанынен къанаатленмеймиз. Вакъиа о девирде Иран ве Азербайджанда ёлларнынъ кыапалы олмасындан толайы, сунит озьбек аджыларынынъ Кырым-Азакъ дервишлери иле аджылыкъкыа кеткенлерини билемиз.

Бу хусуста кырым тарихларында базы кыайдларгъа тесадоф этильгени киби, базы Шейбани ханзаделернинъ де Кырымгъа кельгенлерини билемиз. Ильк-эвеля Кырым гъарп тюроклерининъ эски ватанлары — Орта Асия олгъан. Бу мунасебет эльверишти бир корьго вазифесини ташыгъан.

Бутюн муляазалар ве тедкыкълеримизге бир нетидже чекмек ичюн дие билемиз ки: Кырым русларнынъ истиясына огърагъан вакъыт, андаки язы тили ве классик эдебият тамамен гъарп тюркчесининъ бир шубеси олгъан.

2.

РУС ИСТИЛЯСЫНДАН «ТЕРДЖИМАН»ГЪА КЪАДАР

Рус истиясындан «Терджиман»нынъ интизарына кыдар кечкен девир ве, бильхасса, Севастополь муаребеси селелери Кырым эдебиятынынъ энъ агъыр ве мудхиш сененелери.

леридир. Чюнки Къырым истикъялыны гъайып эткен сенелерден итибарен медреселер къапалмагъа башлады ве пек чокъ улема Тюркиеге иджрет эттилер. Бильхасса. Акъяр муаребесинден сонъки сенелерде къырымлы кутълелер аяты тамамен денъишти. Бу заманларда текке ве медреселерде софулар тарафындан язылгъан джонклер шимди мевзу джеэтинден озюне дикъкъат джелъп этмектедир. Мистик софуларнынъ гъурбетликтеки аяты бу къадар къыйын ве мудхиш олгъаны оларны зерре къадар мутеэсир этмеди.

О заман язылгъан икметлер, иляилер Къырымнынъ истикъял олгъанында мейдангъа кельген махсулдан фаркъы ич де ёкътыр. Биз бу сенелернинъ аяты ичтимаиети, энъ догъру терджиманы, энъ къыйметли махсулы, оларакъ, къырымлыларнынъ Тюркиеге муаджирети мунасебети иле къырым ашыкъларынынъ мааллий табири иле «кедай»ларнынъ яратылгъанлыкълары денильген, «муаджирет тюркюлерини билемиз.

Бу тюркюлер муаджир кутълелери Къырымны терк эткен, тереннум эткен гонъюль ве диль веда дестанларыдыр. Бу тюркюлерде «Акъ топракъ»къа къаршы куреши ве ана ватаныны терк этип, чокъ элем, гъам косътерильген мисрлар иле изар этильгендир. Бу тюркюлер пек чокъ ве чешитир. Буларнынъ бир къысымы Къырымда халкъ эдебияты иле мешгъуль олгъанлар тарафындан топлангъан ве нешир этильгендир. Теэссюф ки, о тюркий междмуалар элимизде олмагъанындан себеп, бир мисаль косътерип оламайджакъмыз. Бу тюркюлернинъ эписи миллий везиннен: $7+5=12$, $6+5=11$, $4+4+4=12$ шекиллери иле язылгъан. Сонъ заманларда бу муаджерат мевзусы узеринде театр пьесалары да язылды ве халкъ бу тарихны иджретте яратылгъан эсерлерге чокъ алякъа косътергенлер.

Кене де бу девирде «Алим айдамакъ» адлы къарамаджыйынтыкъларда, халкъ шаирлери ве ашыкълары ичюн хусусий бир мевзу олып кельди. Ашыкъларгъа битмез, тюкенмез бир шиир менба олгъан ве ниаат бу мевзу русларгъа да кечерек, «Къырымнынъ айдуты Алим» намы иле мешур пьесанынъ язылмасына себеп олды.

3.

«ТЕРДЖИМАН» ЭДЕБИЯТЫ

«Терджиман»нынъ дердж олунувундан 1905 сенесининъ инкъильабына къадар

Эпимизге малюм «Терджиман»нынъ шиары: «Дильде, фикирде, иште — бирлик» эди. «Терджиман»нынъ макъса-

ды тюрк-татар миллетининъ сиясий, ичтимай, икътиса-
дий меселелеринде бир лисан, даа догърусы бир шиве
къулланмакъ тарафлары эди. Ялынъыз юкъарыда сѣйле-
димиз киби, кене текрарлаймыз: Къырымда бу лисан бир-
лиги, фикири «Терджиман»нынъ догъулгъаны бир меселе
олмайып да, та Къырымнынъ истиклялы заманындан
берли илерилеп ве инкишаф этип кельди. «Терджиман»
бунъа джержан берди ве бутюн кучюнен бу шиар ичюн ча-
лышып кельди. Бойледже, «Терджиман»нынъ девам эткен
муддети де Исмаил Гаспралынынъ этрафына топлангъан
мутефеккирлер, шаирлер, яызджылар эмиетли эсерлер яз-
дылар ве терджиме эттилер. Бу заманнынъ бутюн эдебий
мухсуллары «Терджиман»да толуджа яхут айыры китаплар
шекилинде «Терджиман» матбуасында нешир этильдилер.

Бойледже, бу терджиманджылар Къырым эдебияты-
нынъ кечмишининъ таяининде муим роль ойнадылар. Биз
къыркъ сене къадар девам эткен бу девир эдебиятына
«Терджиман» эдебияты» намыны беремиз. «Терджиман»
там манасы иле инкишаф эткен эдебият киби тыпкъы эс-
ки моралист базы фикир юрютиджилернинъ эсерлеринде
олгъаны киби, талими, тешвикъи, эмиети азыр эди.
Ялынъыз «Терджиман» суфилерининъ Накъшибенди су-
филеринден фаркъы, экинджилер дин ве китапкъа сар-
ылмайып телькъин эттикълери алда, биринджилер олар
иле дост олып «илим ве ирфангъа» сарсылмакъны тель-
къин эте эдилер. Иште, 1905 сенесине кельгенине къадар
«Терджиман» вастасы иле инкишаф эткен эдебиятнынъ
бундан башкъа бир макъсады ёкъ эди. Яни о заманнынъ
язджылары асырнынъ ичтимай джержанлары иле пек
о къадар алякъадар дегиль эдилер. «Терджиман» эдебия-
тыны тедкъикъ этмек, ялынъыз Къырымда дегиль. Мы-
сырдан Къашгъаргъа къадар бутюн тюрк алеминде уянув
арекетлерини. Тюрк ренесансыны огренмек ичюн энъ
муим ве энъ шаяний дикъкъаткъа ляйыкътыр. Чюнки
узун муддет бутюн тюрк алами окъугъан екане газет
«Терджиман» олды. Биз бу хусустаки тедкъикъатымызны
сонъуна икмаль этмек огюндемиз.

1905 ТЕН 1917 СЕНЕСИНЕ КЪАДАР

Къырым эдебиятында янъы девир намыны береджек
бугунъки эдебий джержан 1905 сенесинден башлар. 1905 се-
ненинъ инкъилябы дигер тюрк улъкелеринде олгъаны ки-
би, Къырымлылар арасында да акъикъый бир денъишме
догъурмады исе эски зийнетнинъ эсасыны тамамы иле алт-
усть этти.

Ондан берли Ильминский талёбслерининъ Русие мусульманларынынъ христианлаштырмакъ макъсады иле тюрк улькелеринде ерлилерден муаллим етиштирмек ичюн ачкъан земинлерден бириси де 40—50 сенеден берли Къырымда девам этип тургъан ве бир такъым мусульман огретиджилер етиштирди. Мектепнинъ теэссисинде такъип этильген макъсаткъа, муэссиселер юзде оны биле иришип оламадылар. Илык заманларда бу мектеп татарлар ичюн пек зарарлы корюнген исе де, сонъунда амиль нетиджеси оларакъ, националистлер ерине миллетчилерни етиштирди. Иште, бу инсанлар векиллеринден олгъан Усеин Шамиль, Токътаргъазы илык дефа оларакъ, рус шаирлерини такълиден мааллий шиве иле шиирлер яза эди. Оны такъип эткен Асан Чергеев, Джафер Шерфеддин эп мааллий шиве иле язгъан, Пушкинлерни, Лермонтовларны такълит эткен генч эдебиятчылар эдилер. Бу рус эдебиятыны догъурмакъ бир тарафта къалсын, 1905тен сонъра Истанбулдан кетирильген муаллимлер тарафындан къушатып алынгъан рушдиеден етишкен, яхут догърудан догъругъа Истанбулда тасиль корьген генчлер — Шинаси, Кемал несли такълиден османлы-гъарп тюркче эсерлер яза эдилер. Джафер Сейдамет, Асан Сабри Айвазов ве Джемиль Керменчикли бу экинджи группанынъ векиллери эдилер. Мерхум Чёлебиджихан эфенди группанынъ ёлбашчысы эди, бу эки группа арасында бир группа бар эди, оларнынъ мааллий шиве иле язылгъан шиирлери ве гъарп-Истанбул тюркчеси иле язылгъан макъалелери бу джерьяннынъ нетиджесидир. Къырым эдебиятчыларындаки учъ джерьян 1905тен 1915 сенесине къадар девам этти. 1915 сенесинден сонъра Тюркие иле мунасебети сыкъ олувы, шималь тюрклери яни Къазан иле якъындан тапышув, бильхасса, Къырымда Абдулла Токъайнынъ перестишкярларынынъ чогъалмасыны, мааллий шиведжилерининъ гъалибистини темин этти. Бундан йигирми сене эвельси Истанбул тесиринде булунгъан Къырымгъа Къазан тесири сонъ сенелерде даа да къуветли олды. Сёзюмизни хуляса этмек ичюн, айта билирмиз ки, тюрк улькелеринде мааллий шивелернинъ къулланылмасындан шимди къачынмакъталар. Бундан исе тюрк лисанынынъ тек илериievi дегиль, бу лисаннынъ даа зияде шекилленеджеги ве айдынлашаджагъыны беклемелидир.

Шимдики джерьяннынъ эки файдасы оладжакътыр:

1. Узун сенелерден берли Авропа ве рус шаркышынасларынынъ тедкъикъатындан акъикъий маиети анылашылмагъан базы тюрк лекхжелери тедкъикъ этиледжек.

2. Умумий тюрк халкъ эдебияты даа кениш манасы иле тюрк фольклорыны тедкыкъ этмеге янашаджакъ-тыр. Бу мааллий шиведжилик тек мувакъкъат девир ичюнدير. Эр бир тюрк шивеси айры лисан оламаз. Къуруладжакъ буюк бир бинанынъ ташларыны айры-айры муайен эткен сонъра, умумий тюрк лисаны мукеммель оладжакътыр.

Амди Герай

ДЖИГИТКЕ

Эй, джигит, къальбинъни йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъни тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астында кене де «Акъман!» деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр!..

Дерьялар буз толып устюнъе джавса,
Парланса бу дюнья бошлукъкъа авса,
Душманынъ суллюкдай къанынъны савса,
Ичинъде джангъан от сѣнемесин, джансын,
Артынъда къалгъанлар джигит деп анъсын!..

Эгер де къальбинъде джангъан от сѣнсе,
Менлигинъ къырылса, хорлукъкъа конъсе,
Чархынъ токътаса, терсине дѣнсе,
Умютинъ узюлип, гонълюнъ солмасын,
Джигитлик ич ольмез, хавфынъ болмасын!..

1. Ридван Паша-заде «Мысыр тарихы» язма нусха, Йылдыз китапханеси. Копюрлизаде Фуат бей эфендининъ «Ильк мутасаввифлар» серлевалы эсерлеринде Саип Герай акъкъында бу къадар бардыр: «Саип Герай бин Наджи Герайнынъ эмири иле 955 сенеси тюрк тилине чевирильген «Хикъет — и Джемджем Султан» адлы кучюк, лякин муим эср. Бу кытап 777 сенеси Хусам кяттип тарафындан «макъале-макъул» тилинде басылгъан ве Саип Герай ханнынъ хазине китаплары арасында «Тюркий дили» не яни османлылар лехджесине чевирильген». «Хикъет — и Джемджем Султан» да Саип Герай Наджи Герайнынъ огълу оларакъ косътерильгени янълыштыр. Чюнки ич бир тарихчы бу вакъыткъа къадар Къазан ханы олгъан Саип Герай Наджи Герайнынъ огълу олгъаныны къайд этмеді. О — Биринджи Менгли Герайнынъ огълудыр.

ДАРУЛЬМУАЛЛИМАТНЫ БИТИРГЕН КЪЫЗЛАРЫМЫЗГА

Мазлум джурту бизнинъ шаркъта танъ джеллери
эскенде,
Джанъы тувганъ къарт джигитлер джавнынъ
джолун кескенде,
Иште, бугунъ гъайып джуртнынъ бир гулю сиз
ачтынъыз:
Солганъ татар дюньясына кёр умютлер сачтынъыз!..

Ёкъсузлыкълар арасында Къырым ачтан ольгенде,
Къара талий, къара халкънынъ умютлерин больгенде,
Анайларнынъ козьашлары джетиштирди сизлерни;
Джаш истикъбалъ энди сизмен хайырласын бизлерни...

Къарт дюньянынъ къурып къалган чокъракълары
ташкъанда,
Эски къартлар джанъы джолда изин джойып
шашкъанда,
Джетиштинъыз! Акъкъынъыз ёкъ, «телли тотай»
болмагъа,
Керек бу кунъ джигитлермен бир сафкъа
сиз толмагъа...

Озюнъиз къыз болсанъыз да, сёзюнъиз эр болмалы,
Сизнинъ келин ёл еринъиз дженк болганъ джер болмалы;
Урмакъ, йыкъмакъ бу кунъ уриетнинъ темели,
Балавуздай чалт майыша урмагъаннынъ эмели...

Тек илиммен, тек бильгимен дертимизни айтсакъ да,
Мектеплерде пек коп окъуп, закон билип
къайтсакъ да,
Шаркъта инкъиляп тувмаса, фельсефемиз, фенимиз,
Темель тутмаз «Фенджиликмен» ич тюзельмез
белимиз...

Озь кучюне базанмагъан бу кунъден сонъ яшамаз,
Акъкъы ичюн дженъильгенлер нафиле котек ашамаз...
Къанлы мезарлар устюне мектеплерни къурмалы;
Кунъджи къолгъа алгъандан сонъ «фен, илим»мен
турмалы!..

Иште: Заман бу зор ишни истей бу кунъ бизлерден,
Эм илимли, эм джурекли биз истиймиз сизлерден...

Уятайыкъ шаркымызны, шаркымыз деп
Мелевшемиз, гулюмизнен шаркымызны
джырлайыкъ,
сырлайыкъ...

«КЕТМЕ, БАЛАМ, АЙЫПТЫР»

Шайтан ую, джаным кызым, мектеп деген не керек?
Аслы джаным, кыыз балагъа окъув, язув не керек?
Къарандашкъа, кягъыткъа языкъ, бир коптен коп
тёгерек,
Озю де тап Акъмесджитте, коюмизге пек эрек.

Бу йыл шунда кетме, кызым! Анайчыгъынъ
джылатып,
Бинълермен пара масраф этип, бабанънынъ
джебин сывалтып,
Отур уйде, къур керьяны, кетенлеринъ агъартып,
Айткъанымдан чыкъма, балам, халкъкъа юзюм
кыызартып.

Сагъа бакъсакъ, сен окъувны ошатасынъ сюрекке,
Жимнастик дий, сагъламлыкъ дий, тырмашасынъ
терекке.
Вазгеч, балам, кунню джойма, бу керексиз тилекке,
Бизлер сени нишанладыкъ пек зенгин деп эрекке,

Устюнъдеки кийген урбанъ бир марушке къафтаны,
Сурет ясап кечиресин айны, йылны, афтаны.
Эй, акъ Танърым, бозулды да кыызларымыз, эримиз!..
Ярын ахрет куню, ёкътыр бизнинъ ятар еримиз.

КЪЫЗЫ ДЖЕВАП БЕРЕ:

Ах! Эсирлик деврининъ къул-къурбаны, анайым!
Сенинъ ичюн джеэннемде отларгъа мен янайым!
Янгълышасыз, алданасыз, худжур лафлар айтасыз.
Земанени аныламайсыз, юз йыл арткъа къайтасыз.

Бездиресиз сизлер мени шу нишанлав сёзюмен,
Менлигимни сатаджакъсыз учъ-беш нагъыш безимен.
Ич биревнъиз къарамайсыз магъа суюгю козюмен,
«Кетме, балам!» — деп айтасынъ аслы кимнинъ юзюмен?

Мен кетермен, айт бабама, потюгим ёкъ о алсын!
Бундай эски бильгилерни джыйып джебине салсын.
Земанени бабам энди, анъламалы, бильмели,
Сиз, анайлар, нафле акъызгъан козяшларны
сильмели.

Билесизми, анай, бизлер не кунълерде яшаймыз,
Акъсыз ерде къул этиле, нафле котек ашаймыз.
Джуртумызнынъ отьмегинен эль, эджнебий токъ бола,
Бизлердеки джигитликлер бир себепсиз ёкъ бола.

Омрюмин сонъ кунюнеджек окъуйджакъман,
анайым!
Мен кетенни мектепте токъуйджакъман, анайым!
Болса меним нишан тоюм, мектеп ичинде болсын,
Бу турушым, гурь генчлигим бильги огърунда солсын,

Окъув ичюн беш къытайы джаяв джурип чыгъарман,
Джаилликни, акъсызлыкъны темелинден йыкъарман,
Анайчыгъым, окъумагъа кетеджекмен, кетеджек,
Бу Къырымны бир топ чечек этеджекмен, этеджек!

НЕ САКЪЛАНДЫНЪ О КЪАДАР?

Алла, алла татар къызы! Не сакъландынъ о къадар,
Башынъа джапкъан шалий шалынъ тамам бир
джайлав къадар.
Сувукъмы ёкъсам авасы, эскей боран къаякътан?
Устюнъдеки пичимсиз къафтан тамам келе топукътан.

Чыкъ да, талийинъ талап эт, къашкъырдай окюрип,
Отурасынъ эвинъизде сачынъ, башынъ копюртип.
Сагъа сёз къатсам, джевабы ёкъ, тильсиздай этип
кулесинъ.
Эвден чыкъмай отурасынъ, коп шайтанлыкъ билесинъ.

Болды энди отургъанынъ, дёрт ягъынъа бир къара,
Сенинъ алдынъда челюнъи кескен чыгыльды
энди окъура,
Кир мектепке, сен де окъу, сагъа керек окъумакъ,
Сенинъ ичюн иш тугуль ялынъыз кетен токъумакъ.

Бабанъ, ананъ, мектеп сенинъ, сени инсан этеджек,
Фильджан тюбюнден фал къарамакъ энди сенден
кетеджек.

Татар ярын яшамакъны сенден умют этеджек,
Энди сенсинъ джюйрюгинъмен алдымызда кетеджек.

Неширге азырлагъан Айше Коклева.

«Эмель» меджмуасы тарафындан Костенджеде 1935 сенинде арап арифлери иле бастырылгъан эсерлер 1989 сениси Исмаил Огар тарафындан латин арифлерине чевирильген.

АЙ КОРЮНГЕНДЕ

Роман

1856

Ноябрь айынынъ сонъларында руслар Карс къалесини ишгъаль эттилер. «Севинчимиз къурсагъымызда къалды, — дей эди Низам деде. — Омер паша келип еткендже къале теслим олды. Бираз даа даянган олса эдилер... Паща анги ерге етишсин? Кавказ иллерине кирип, москофны тѣпелеркен, Карс къалеси даянамады». Молла Мубарек исе: «Аскер ачлыкътан къырылып кетти, — дей эди. — Руслар да эппейиндже зайт корьдилер. Ордулар ёрулды, битти агъа... Девам этильмез. Бизге русларнынъ бурнуны ерге сиюртюльгени де етер. Буны аныламакъ керекмиз...»

Низам деде къаранлыкъ тюшюнджелер ичинде эди. Мадам ки, кирильген экен, Кырымнынъ бутюн ерине кырильмек керек эди. Бир кере адым аткъан сонъ юрмек ве эп огге кетмек керек эди. Чюнки чокъкъа бармаз, рус ордусы топарланыр.

Къыш кельди. Кимсесиз чайырларда рузгяр инъильти иле долаша. Кольгели дагъларнынъ устюнде къуршун тюсюндеки булутлар салынып туралар. Сонъундан Азав елери эсмеге башлады. Ильки къар топракъкъа тюшти. Къар Багъчасарайнынъ бутюн аджджыларыны орытмек истер киби ягъды, ягъды...

О къарлы геджеде Бахадыр сескенип уянды. Бельки бабасы о узун ёлджукътан къайтып кельген эди. Аякъларынынъ уджуна басып, софагъа чыкъты. Кыпыны ачты. Къар беззлыгъынынъ узанып кеткен айдынлыгъы ичинде къуюнынъ къаранлыкъ кольгесини, акъырларнынъ къоркъуыздыжы чизгилерини корьди. Ич кимсе ёкъ эди. Амма бабасынынъ от ве топракъ къокъугъан вуджуды бираз эвельдже о ерде олгъаныны биле эди. Сыджакълыгъы, бухарлашкъан нефеси... Чокъ кечмеден буларны, бу сыджакълыкъны гъайып этти. Артына къайтты. Кимсени уяндырмамагъа тырышып, яваш-яваш чораплаыны, чызмаларыны кийди. Къозу юнинден чонтыкъ тонуну, башлыгъ-

ыны кийди. Яшлы-башлы бир адам киби кяпыдан чыкты.

Хайыр, хайыр! Бабасы кярларнен кяплы о сувукъ мезарлыкъта оламаз эди. Бельки янъы эвде эди. Кеткен ерлеринден кяйткяанда кимерде анда кяла эди. Оладжакъ шейми? Не ичюн олмасын?... Ольгенлер аятта севген адамларыны сагъынгяанда олар булунгъан ерлерге баралар дегильми? Алтын ана: «Бизлерге корюнмезлер, амма келирлер огъул!» деген эди. Иште, бираз огюне кельген де о эди. Бабасы эди. Кяпыны кякъты, сонъра мерамындан вазгечип, атына минди ве кетти. Шимди кярларнынъ узеринде бир атлынынъ излерини арай эди. О терен сессизликте кимерде даллардан тюшкен кярларнынъ сесини эшиткенде сескене эди. Бирден агълап башлады. Кярларнынъ узеринде ич бир из ёкъ эди. Ах, бабасынынъ кельгенине даир бир ишарет коръсе не олур эди... Узакъларда шакъаллар улуйлар. Агъламакътан токътады. Этрафына бакъынды. Сонъра кярны обалап, балабан бир топ ясады. Оны огюне атты. Бир даа, бир даа... Авучлары тонъды, пармакълары сызлады. Еринден турып, Арслан бейнинъ эвине догъру кетти.

Эв кяранлыкъ ичине комюльген эди. Эр кес юкълэй. Кяпыны кякъып, бекледи. Чокъ кечмеден кимнинъдир абдырап келеяткяаныны сезди.

— Меним! — деп сесленди Бахадыр.

Кяпы ачылды, элинде тюфеги олгъан Арслан бей шашкын-шашкын бакъты.

— Хайыр ола, Бахадыр, не олды? — деп сорады.

Бала омузларыны сыкъты.

— Бир шей олмады.

Арслан бираз ачувлы сеснен сорады.

— Бир шей олмады, дегенинъ недир? Гедженинъ бу сатинде бу ерге себепсиз кельдинъми?

— Кяпы кякъылды, бабам кельгендир белледим. Кельмеген экен...

Буларны сёйлеркен, Арслан бейнинъ элиндеки тюфскес бакъты.

— Яхшы, кир ичери... — деди Арслан бей.

Бахадыр яваш-яваш онынъ артындан кетти. Одагъа кирдилер. Арслан бей шамчыракъны якъты, сонъра оджакънынъ куллерини кярыштырды. Куллернинъ ичинден шайтан козю киби бир кюр тапты. О оджакъны якъкъанда Бахадыр оны сейир этти. Далларнынъ чытыртынен янувы ичине бир ферахлыкъ берди.

— Бу кярда, бу кышта... даа десене, гедже ярысында... — деп сёйленди Арслан бей. Эллерини бири-бирине

ышкыалады. Еринден туруп, сыртына чекменини ташлады.

Бахадыр кыбаатлы тавурнен эп ерге бакъа эди.

— Дедень уянса, сени кыдырмазмы?

— Кыдыдыр.

— Я онъа не дейджексинъ?

Бахадыр козылерини Арслан бейге чевирди.

— Джаным сыкълды, дейджегим Арслан бей.

Арслан бей ичинден «вай баджакъсыз, вай!» деп сёйленди. — Буюген де кучюльген. Эм де Арслан бей деп сёйлене». Кулюмсиреп башыны эки янгъа саллады.

— Яхшы, мени не ичюн уяттынъ?

— Джаным сыкълды, дедим де я...

Арслан бей козылерини юзюне тикти. Агълагъан киби, я да энди агълайджакъ.

— Амма меним юкъум келе, Бахадыр...

— Кельсин... Мен де бу ерде кывырылып юкъларым, Арслан эмдже.

Арслан бей козылерини оджакъкъа чевирди. Бираз индемеди. Сукюнеттен сонъ Бахадыр ялваргъан бир сеснён:

— Кеткен ерлеринъе мени де берабер алып кетсенъ не олур! — деди. — Ат минмеге билем. Артыкъ буюдим. Мени де янынъа алсанъ не олур?

Арслан бей мыйыкъларынынъ уджларынен ойнай эди. Козылерини Бахадыргъа чевирди.

— Бираз даа буюсенъ... — деди. — Даа медреселерде тасиль кореджексинъ. Мен балабан бир киши олгъанда сени де яныма алырым. Бойле олур, огълум.

Бахадыр яшлы бир адам тавурынен:

— Сен не айтасынъ, агъам? — деди. — Медреселерде тюфек талими кечильмей.

Арслан бей кулюмсиревини зорнен токътатты.

— Тюфекнен иш битмез. Эм медреседе окъурсынъ, эм дженюптеки орманларгъа авгъа кетерсинъ. Олурмы? Кыушларны авларсынъ ве эвге кетиирсинъ.

— Насыл кыушлар агъа? Не авы? — деди Бахадыр эллерини эки янына айаракъ.

Арслан бей бу кучюк адамны алдатып оламайджагъыны анълады. Демек, бир бала етим къалса, тез буюджек.

— Москофнынъ бизге япкъаныны бир четке котерип атаджакъмызмы, Арслан бей?

Арслан бей бу сёзнинъ Низам дедеден алынгъаныны анълады. Бахадырынъ шам чыракъ ярыгъында парылдагъан кучюк къара козылерине бакъты. Баланынъ юмрукълангъан эллерини сыйпады...

— Башта буюмек керексинъ... — деди.

Буны айткан сонъ еринден туруп чекменини кийди.

— Къаякъкъа, Арслан эмдже?

— Сѣни эвге озгъараджагъым.

Бахадырнынъ юзю денъишти. Баягъы вакъыт сомурда-
нынп отурды, сонъра еринден турды.

— Сен раатсыз олма, эмдже. Мен насыл кельген олсам,
ойле де кетерим.

— Кетерсинъ, эбет, билем... Мен де аваланмакъ истей-
им.

— Шам чыракъны сѣндюрди, сонъра бирликте тышкъа
чыкътылар. Лаф этмейип кеттилер. Бахадыр тосат-тосат
Арслан бейге бакъа. Онынъ янынъда кучюк бир бала экени-
ни ис этмек джаныны сыкъа эди. Къар чечеклеринен до-
нангъан бир терекнинъ янына кельгенде Арслан бей токъ-
тады.

— Бакъ, шу терекке бакъ...

Бахадыр козылерини терекке чевирди.

— Чечек ачкан бадем терегине ошай, — деди.

— Яп-ялынъыз бир терек... Амма джанлы, яшай. Топ-
ракъкъа яхшы этип япышкан. Тим-тик тура. Кимсесизли-
гинден шикъет этмей.

О анъ, бельки, озюни тариф эте эди.

— Сен де бойле, ол, Бахадыр. Оксюзлигинънынъ ал-
тынъда сакъын эзилме.

Бахадыр сес чыкъармады.

Эвге кельгенде Низам деде ачувланды.

— Бир къачкъынны кетирдинъми, Арслан бей? Бу
айдамакъ яры геджеде къаякъларгъа кеткен?

— Менде мусафир олды, агъам.

— Бу саатте мусафирлик олсунмы? Токъта, шунъа бир
сопа чекейим, акъылы кирсин.

Керчектен де sopa чекеджек киби этрафында таякъ
къыдырып башлады. Арслан бей оны бу мерамындан къай-
тармакъ истеди.

— Аман эмдже, бу балагъа токъунма, — деди. — Изин
бер де кирип ятсын. Козылерини юкъу басты.

— Айды кир, — деди.

Бахадыр яваш-яваш юрип софанынъ къаранлыгъына
далды.

Низам деде о гедже Арсланнен Ширинни эвлendir-
мекни акъылына кетирди. Къарлар ирип, сувлар гур-гуръ
акъкан бир кунешли кунъде Алтын ананы бир кенаргъа
чекти.

— Энди шу ашагъыдаки эвге эшъяларымызны ташый-

ыкъ къадын, — деди. — Бу эв кельгенлерни алмаз олды. Эм Эмин оджанен Фейзулла агъагъа якъын олурмыз.

— Олмаз, — деп кестирди Алтын ханым. — О эвни ачмам, Низам бей. Бошуна авесленме.

— Тангъры санъа акъыл берсин. Я о эв не ичюн ачылмайджакъ экен, сёйле? Бахтлы бей не замангъадже о ерде бекчилик япаджакъ?

Бахтлы бейнинъ адыны эшиткен сонъ Алтын ханымнынъ кейфи къачты.

Ёкъса Бахтлы бей о ерге урлукъ сачтымы?

— Бир эвде адам яшамаса, о эв кочер. Буны бильмейсинъми? Эм Бахтлы бей бир ябанджы дегиль ки...

— Урлукъ сачаджакъ олса, оны чыкъарарым. Буны акъылында тут, Низам бей.

— Къальби тотлы къадын, бираз токъта да мени динъле. Омюримизнинъ сонъуна къадар яс туталмамыз. Торунларымызны бу харап эвде эбедий къалдырып оламамыз. Кочейик о эвге...

Алтын ханым Нух дей эди, пейгъамбер демей эди. Эвининъ огъурсызлыгъына инангъан эди.

— Гирейджан о эвге кочъмеди. Башкъасы да кочъмез.

Низам бей къадыныны баш этип оламайджагъыны анълагъан сонъ:

— Яхшы, — деди. — Мен де ярындан кечи ёкъ, кетип о эвни йыкътырырым. Манъа къоджа Низам бей дегенлер. Акъылыма къойгъан ишни мытлакъ япарым.

Бу сёз Алтын ханымнынъ акъылыны башына кетирген киби олды. Баягъы вакъыт еринде къыбырдамай отурды, тюшюнди. Эппейиндже сонъ:

— Эй къарт, — деди. — Сен бу эвнинъ чюрюгине, йыкъыгъына алыштынъ. О сарайда яшалмазсынъ.

— Не ичюн яшалмайджагъым? Ёкъса мени о эвге лаякъ коръмейсинъми?

— Сенинъ киби къая оюкъларына алышкъан бир адам о ерде отуруп олурмы?

— Эй къафир, мен отурамасам, сен отураджакъсынъмы?

Алтын ханым джевап бермеди. Хаялында о эвде яшагъанларыны тасавур этти. Пенджерен Хансарайгъа догъру узангъан ешилликлерни сейир этмеси не хош олур эди... сонъра элесленди.

— Йоо! — деди. — Сенинъ макъсадынъ башкъа. Козьлеринъден сезем.

Низам бей фысылдап кульди. Этрафына бакъынды, явашча давушнен:

— Къадын, — деди. — Ширинни Арслангъа береджегим.

Алтын ана резина топ киби сычрады. Сонъра:

— Нее? — деп созды.

— Сус, яваш! Эшитмесинлер. Шириннен Арслан бейни эвлendirеджегим.

— Эй Танърым, шу къартнынъ акъылыны къайтарып бер!

Мен мунасиб корем. Эм де пек мунасиб. Аилемиз чокълашмасыны истерим. Энгъ эйи чагъларында буларны бир арагъа кетиреджегим.

Къадын башыны эки якъкъа саллады.

— Низам агъа, Низам агъа! Булар ат дегиль... Къарыш-тырдынъ. Булар джыныс айванлар дегиль! Булар инсан... Шимдиге къадар да бири-бирине яман назарнен бакъмадылар. Экиси де бири-бирлеринден ялчын къая киби узакъ турдылар. Экисининъ де гонъюллерининъ саиби бар эди. Бирининъ Чокънур ханым, дигерининъ Гирей бей. Буларнынъ юреклери къая ташы олды. Бири-бирлерине якълаштырамазсынъ. Кене хаял къурдынъ, Низам бей. Кене хаялгъа далдынъ.

— Сёйле манъа къадын, — деде Низам бей. — Буларны бири-бирине берсек фена олурмы? Арслан бей киби намлы бир йигитке къоджагъа бармакыны ким истемез? Ширин киби акъыллы, унерли бир къадынны ким алмаз? Мен экисини бири-бирине мунасиб корьдим.

— Демек, о эвни бу себепнен ачмакъ истейсинъ... Демек, меним къысмetsиз огълумнынъ эвинде Арслан бей отураджакъ?

— Сен нелер сёйлейсинъ, къадын? Арслан бей де бизим огълумыз сайыла дегильми?

Къадын джевап бермейип башыны эгди. Низам деде сёзюне девам этти.

— Бизлер энди къартайдыкъ. Бугунъ бармыз, ярын ёкъмыз. Келиним, торунларым ёлда къалмасынлар. Айды разы ол бу ишке.

Алтын ханым башыны тикледи.

— Я, олар бири-бирлерини истемеселер?

— Истемеселер не япармыз, зорнен гузеллик олмаз, — деди Низам бей.

Буларны айткъан сонъ еринден турды, азбаргъа чыкты. Келини Ширин азбарда эди. Къоюн сагъа эди. Нурдевлет де онынъ янында эди. Къозуларнен ойнамакъта. Низам бей якъынлады.

— Ширин къызым, сютлерни ташла, анагъ сагъсын. Кель оджакъны якъ. Бала-чагъа ач олгъандыр.

Ширин чевирилип бакъты.

— Нурдевлет бу эчкининъ меммелерини биле эмди, бабай.

— Олсун, — деди Низам бей. — Сен шимди шу оджакъны якъ кызым.

Бу вакытта Алтын ханым янларына кельди, Ширинге бакъып:

— Айды, сютни мен сагъарым, — деди.

Ширин бир кыучакъ одун алып эвге кирди. Низам бей де онынъ артындан кетти.

Чокъ кечмеден оджакъ янды, ода джылынды. Низам деде сетнинъ устюне кырунып, теспи чекмекте. Баягы вакыттан сонъ:

— Кель, мынавы ерге отур, кызым, — деди.

— Дестан айтаджакъсынъызымы бабай? — деп кульди Ширин.

— Ах, кызым ах! Юрегимнинъ адджысындан дестан-местанны унуттым. Йигитимиз кеткен сонъ козылерим ич бир шейни корьмез олды.

Шириннинъ чырайы кедерленди. Бир миндер устюне чёкип, козылерини кьарткъа тикти.

— Бахадырнынъ юкьусында «бабай, бабай» деп багъыргъ-аныны эшиткенде юрегим яна. Ах меним етимлерим... Мен оларнынъ етимликлерини бильдирмемеге арекет этерим.

— Йоо кызым! Сен анасынъ. Бабанынъ ери айрыдыр.

Ширин лудакъларыны салындырды, башыны эгди. Низам деде девам этти.

— Ольгеннинъ артындан олюнмез. Иште, адджымызны ичимизге копип яшайджакъмыз. Не япайыкъ, такъдир ойле экен.

Ширин еринден тураджакъ олды. Низам бей теляш-нен:

— Токъта кызым, — деди. — Сёзюм даа битмеди.

— Оджакъкъа одун кыояйым да...

Кетти. Одун кыойды ве артына кыайтып келип, эвельки ерине отурды. Низам бей элини сетнинъ килими узеринде долаштыра, сёзни Арслан бейге насыл бураджагыны тюшюне эди. Сонъунда:

— Шу Арслан бейни эвлендирип оламадыкъ, — деди.

— Аджеба, Багъчасарайда онъа мунасиб бир кыыз бармы экен? Келинлик чагына кельген нидже кызларымыз бардыр, амма мен бильмейим.

— Аман бабай... О эвленмез!

— Не ичюн шай дейсинъ, кызым? Мунасиб бирини тапса, не ичюн эвленмесин? Сёйле, тюшюн, акъылынъа кимлер келе... Арсланнынъ бир баласы бар, онъа коре тюшюн. Он беш яшындаки кызыны тапсанъ, олмаз, чюнки Эмирджан он бир яшындадыр. Онъа насыл аналыкъ этеджек?

— Догъру бабай, — деди Ширин, — Яшы отузгъа келип, эвде къалгъан къызлар да бар. Бойлесини де Арслан бей алмаз.

— Бу да догъру, — деди Низам деде. — Бойну букюк Арслангъа бойну букюк бир тул лязимдир.

Ширин лафнынъ къайда барып чатаджагъыны анълап къызарды.

— Не ичюн он беш яшындаки къызны алмасын? Пек де алып. Тул къадыннынъ ачувы чекильмез. Экиде-бир ах чекип, илк козь ачып корьгенини къыдырар. Арслан бей бойлесини истемез. Мен онъа тазе бир къыз тапайым.

Элини янагъына таяп, тюшюнген киби олды. Сонъра бирден:

— Шу бизим оксюз Айше акъылымызгъа кельмеген, — деди.

Низам деде шашып къалды.

— А къызым, о даа баладыр, — деди.

— Эки-учъ йылгъа къалмаз, буюр...

Низам бей сакъалыны сыйпады. «Вай къурназ, вай!» деп тюшонди. Сонъра:

— Къызым, — деди. — Мендже, йигит Арслангъа йигит къадын мунасиптир. О Къырымны севсе, къадыны да севмек керек. Тюфекни элине алса, о да алмакъ керек. Бильгили, унерли олмалы. Къырымнынъ фedaисине уйгун бир аркъалаш олмалы.

— Бойлелери чокътыр, бабай, мен бир долашайым да...

— Доланмайып сейле, къызым. Ишни узатмайыкъ. Шу ерде тез тюшюнип тапайыкъ.

Авучларынынъ арасындаки къуш чырпынмагъа башлагъан эди. Къуш къчадажакъ олып ыдырына.

— Зоре анасынынъ бир данеси, Арслангъа ким ляйыкъ олгъаныны мен билем.

— Ким?

— Сенсинъ, къызым, сенсинъ!

Шириннинъ юреги аджыды. Не айтаджагъыны тапыштырып оламады. Къызарды, башыны эгди.

— Бир тюшюнип бакъ, къызым, — деди Низам деде. — Шимди джевап берме. Эр иш гонъюль ризасы иле олур. Тюшюн.

Ширин еринден турды. Одадан чыкъаркен, агълай эди.

Шу куню Низам деде Арслан бейге де фикирни айтты. Арслан бей Эмин олжанынъ бир тувгъаны сатаджакъ олгъан атны корьмеге кете эди. Ёлгъа тюшкен арада Низам бей пешине такъылды.

— Бираз токъта, Арслан бей! — деп багъырды.

Арслан бей токътап эмджесининъ якъынламасыны бекледі. Янына кельген сонъ:

— Бир ат алмакъ истейим, эмдже, — деди. — Эмин оджаларгъа кете эдим.

— Яхшы, мен де сеннен кетейим. Атны мен корьмеден алма.

— Олур.

Ел боу лаф этип кеттилер. Сонъра Низам бей Алтын ханымгъа, Ширинге якъаны киби бинъ бир дереден сув кетирип дегиль, бир кереден фикирини айтакъойды. Арслан бей шашмалады. Козылерини вадиге тиккен алда сукют сакълай. Низам бей:

— Огъулджан, — деди. — Бир сёз айт. Эмдженъни индемейип аткъараджакъсынъмы? Къарарым янълышмы, сёйле!

— Эмдже, — деди Арслан. — Сенинъ хатырынъны, сёзюнъни къыялмам. Лякин Ширин мени истерми экен?

— Меселени онъа да анылаттым. Тюшюн дедим. Мулет бердим.

Арслан бей юзюни бурюштирди.

— Ойле исе... — деди. — Манъа да изин бер, тюшюнейим.

— Эбет, эбет, огълум. Сен де тюшюн.

Шеэрге энгендже ич къонушмадылар. Арслан бейнинъ фикирлери къарма-къаршыкъ эди. Истер-истемез, ольген апайыны хатырлады. Чокънур ханымны... Ондаки табилик Ширинде ёкъ эди. Ширин мыз-мыз, тикбаш эди. Амма туткъаныны да къопаргъан бир къадын эди. Эм Эмирджангъа яхшы бир ана ола билир эди. Онынъ балагъа косътерген якъынлыгъы Арслан бейнинъ козюнден къачмады. Акъыллы, беджерикли, унерли. Хан къызы киби даврана. Гирейге бармаздан эвель Арслан бей оны гонълюнден кечирген эди. Амма Ширин Гирейни сечти. Бойледже Арслан бей оны дуйгъуларынынъ о якъындаки бир кошеге комген эди. Бундан сонъ къаршысына Чокънур ханым чыкъты. Пери падишасынынъ къызы. Онынънен кечирген аяты къыскъа бир тюшке ошай эди. Севги эппейидже бууди.

Ширин Гирейни гъайып этти, о да Чокънур ханымны... Экиси де айны аджджыны яшай эдилер. Бу юзьден яныкълары оларны якъынлаштыра биле эди. Тюшюниркен Ширинге эвленмеси акъылгъа ята эди. Лякин Ширин оны ред этсе... Чекинди.

Бир къач кунъ сонъра янъы атынен чайырларгъа чыкъаркен оны расткетирди. Саба эди. Къулагъына къадынларнынъ бостанларда йырлагъанлары эшитильди. Ширин исе бир ямачта янъгъыз тура, вадини сейир эте эди. Башында-

ки ортыюси тазе ельде ельпирей. Хаялгъа далып кеткен. Нал сесини эшитип чевирильди. Эеджанлангъаны белли эди. Аякълары янында тургъан сепетке эгильди. Арслан бей онынъ къолайсызлангъаныны анылады. Ёлуна девам этмекни тюшюнди. Сонъра бу мерамындан вазгечти. Шириннинъ фикирини огренмек истеди. Сепетни элине кечирип, о ерден кетмек теदारигинде олгъан Шириннинъ къаршысындан чыкъты. Чекинген бир сеснен:

— Токъта бираз, Ширин келин, — деди. — Санъа айтаджакъ лафларым бар. Биз бири-биримизге ябанджы дегильмиз. Токъта лаф этейик.

Ширин къаршы чыкъмады. Башыны тиклеп:

— Сёйле, Арслан бей, — деди.

Арслан бей сагъгъа-солгъа бакъынды, сонъра козылерини Ширинге чевирди.

— Эмджем айткъан меселе олурмы, олмазмы, буны сенден эшитмек истейим.

Ширин къызарды, башыны эгди.

— Бабам манъа тюшюнмек ичюн мулет берди, о мулет даа битмеди, Арслан бей.

— Билем. Айтмакъ истегеним бу эди. Эмджемнинъ хатыры ичюн манъа акъайгъа бараджакъ олсанъ, буны догъру деп эсап этмем, Ширин келин.

Ширин башыны котерди. Козылерине бир кедер чёккен эди.

— Мен сени бахтлы япып олурыммы? — деди. — Шу бахтсыз Ширин сенинъ куньлеринъни къарартмакътан башкъа не япа билир?

Арслан бей юзюни бостанлар бетке чевирди. Къадынларнынъ тюркюлерини динъледди. Сонъра:

— Даа яшсынъ, Ширин келин, — деди. — Бу яныкъ бойле къалмаз. Ярын! Я да о бир кунъ сен де шу тюркю айтаяткъан къадынларгъа къошулырсынъ. Яни мен сени бахтлы этмек ичюн элимден кельген эр шейни япарым. Санъа яхшы бакъарым. Ич ынджытмам. Агъыр ишлер корьмезсинъ. Сен киби саипсиз бир къадынгъа саип олмакъ истейим. Сёйле, къабулмы?

Ширин къызарды, Арслан бей исе кулюмсиремекте эди.

— Мулет даа толмады дедим. Ёл бер де кечейим, Арслан бей.

Арслан бейнинъ кулюмсиреви кесильди. Атыны ян тарафкъа чекти.

— Яхшы, Ширин келин, ойле олсун, — деди.

О кунь Багъчасарайда, Гирейнинъ эвинде топландылар. Орталыкъ кунеш нурларына гъаркъ олгъан эди. Гирейнинъ эккен гуллери янъ гонджеленип башлагъан эдилер. Эр кес топланып, Эмин оджаны беклей эди. Ниает, Эмин оджа тер-темиз сарыгъы ве кулер юзюнен багъчада корюнди. Джуббеси далгъаланып кетти. Низам бей оны къаршылады. Мердивенлерден котерилип, усть къаттаки кениш одагъа кирдилер. Низам бей тёрдеки сетни оджагъа косътерди. Эмин оджа кечип отурды. Ал-хатыр соралгъан сонъ Низам бей сабырсызлыкъ косътерип сёзге башлады.

— Оджа, нелер олмакъта? Янъыдан москофнынъ боюндырыгъы алтына киремизми? Бу ненинъ нетиджеси? Бойле анълашув олурмы? Къана шу укюмлерни бир сайып бакъайыкъ.

Эмин оджа ятыштырыджы йымшакъ сеснен:

— Низам бей, — деди. — Бу муаребеден Русие магълюпчыкъты. Карсны Османлыгъа багъышлап, Тунадан чекиледжектир. Яни мемлекет ишлерине къарышмайджакъ.

Фейзулла агъа озюни туталмайып, сёзюни больди.

— Затен, Русиенинъ Тунада не иши бар эди, оджам?

— Мусааде эт де Эмин оджа сёзюни тамамласын, — деди Низам бей.

Фейзулла агъа ачувлы-ачувлы мыйыкъларыны чекмеге башлады. Эмин оджа сёзюне девам этти.

— Эр эки тараф да ишгъаль эткен топракъларындан чекинеджеклер. Османлы пашалары нетиджеден мемнюн корюнелер. Янъыдан итибар къазанып, девлетнинъ аякъта олгъаныны косътергенлери ичюн... Лякин Къара денъизде арбий геми булундырамайджакълар. Иште, бу ери фенадыр, агъалар.

— Бунъа къаршылыкъ оларакъ, руслар да Балтыкъ денъизине чекиледжеклер, — деди Бахтлы бей. — Фенамы оджам? Османлы богъазларны насыл олса да элинде тута. Эх, Бахри Сияхнынъ бир уджу да богъаздыр. Бир телюке къопаджакъ олса, Османлы гемилери къолай-къолай Къара денъизге чекиле билирлер.

Эмин оджа Бахтлы бейнинъ фикирине къошулмады.

— Бахри Сияхнынъ битарафлыгъы бизим ичюн фелякеттир, агъалар, — деди о. — Бу муаребеде эзилген Русие ордусыдыр. Османлы девлети не ичюн гемилерини чекмек керек? Бу укюмлер афидан япылгъан укюмлер. Меним анълагъаным коре бойле.

Бу вакъытта ичириге Арслан бей кирди. Сёзлерни больмемек макъсадынен яваш-яваш юрип, ерге чёкти. Ар-

слан бей чокътан бойле меджлислерге къошулмай эди. Шимди де эр кестен сонъ кельди. Баягъы вакъыт лакъыр-дыларны динъледди.

— Кене де русларгъа бир дарбе эндирильди я... — деди. — Анълашувгъа исляат ферманынынъ иляве этилюви де мендже еринде бир къарардыр. Артыкъ Русие Османлы мемлекетлеринде отургъан христиан динли адамларнынъ ишлерине бурнуны сокъалмайджакъ.

— Бу исляат ферманы да насыл шейдир оджа? — деп сорады Низам деде.

Эмин оджа джевап берди:

— Христиан табакъанынъ акълары ве Османлы муэссиселерининъ ислях иле алякъалары.

Фейзулла агъа озюни туталмады:

— Оларнынъ акъ-укъукълары къорчалангъаныны билемиз. Ишке френклернинъ бурун сокъмасы не демек олсун? Жианда Хатти-Хумаюны иле мусульман ве христиан тебаанынъ мусавийлиги къабул этильмедими? Бу ишни янъындан къоздурмакъ явурларгъа селяхиет бермек демек тир.

— Эйи ки, хатырлаттынъ, Фейзулла бей, — деди Эмин оджа. — Эндиден сонъ явургъа да явур деп оламайджакъмыз.

Фейзулла агъа ачувлы даушнен:

— Аман не аля!.. — деди.

Христианлар тюрк мектеплеринде окъуя биледжеклер ве я кенди тиллеринде мектеплер ача биледжеклер, — деп сёзюне девам этти Эмин оджа. — Олар аскерлик хызметине де алынаджакълар. Анджакъ бедель берип, аскерликтен къуртула биледжеклер.

Арслан бей кейфсиз эди. Эмин оджа сускъанынен сёзге башлады.

— Оджам, бир-эки сёз мен де сёйлемек истейим. Мусааде этинъиз, — деди.

— Эльбетте, Арслан бей буюр!

— Шу Париж мукъавелесинде бизим ичюн де укюм бармы? Къырым не оладжакъ, бу акъта къонушылмасыны истер эдим. Къырымнынъ узеринден Москоф панджасыны чектими, чекмедими? Биз бунъа бакъайыкъ. Шу къадар йыл девам эткен зулум нетиджесинде не къадар адамымыз кочип кетти. Артта къалгъанларгъа да эсарет зынджыры урулды. Бир туфан къопты ки, Нух туфанындан фаркъсыздыр. Гемимиз эр анъ бата билир. Зулум аля этрафымыздадыр. Юз дане исляат ферманы имзаланса, бундан кяр кореджеклер инглизлердир, франсызлардыр, руслардыр. Отурылып Къырым узеринде къонушылмасыны истерим.

— Юнки бундан сонъ Русие эвелькисинден бетер зулумыны
— ачаджакъ. Эгер меним бу айткъанларым олмаса, бетиме
— юкюрсинлер.

Буларны айткъан сонъ аякъкъа турды, кетеджек олып
къапыгъа догъру юрди. Эмин оджа:

— Арслан бей, турып да къайда кетесинъ? — деп сес-
ленди. — Тежаран токъта! Биз мында алымыздан мемнюн
олгъанымыз акъкъында лаф этмеймиз. Вазиятни огрене-
миз. Кошелерге сыкъыштырылгъан Османлы къардашлар-
ымыз акъкъында къонушамыз. Ёкъса бизим гъайыбымыз
эскисинден даа арткъач олур. Къана Гирей бей? Онынъ ки-
би даа ниджеси кетти. Юрегимиздеки яныкъ эки къат арт-
ты. Ким мемнюн, Арслан бей? Бир копюр къураджакъ
эдик къаршыгъа. Буны хаял эттик. Олмады. Шу укюмлер-
ни бир даа козьден кечирейик. Эйими, фенамы? Бус-бу-
тюн фена олды деп оламам. Факъыр корюнген Османлы
тикленди. Бизлер де пекиндик. Рухтан тюшмейик.

Арслан бейнинъ бир кедери олгъаны Хатидже ханым-
нынъ козюнден къачмады. «Бесе-белли Къырымнынъ Мо-
скоф элинден къуртуладжагъыны умют эте эди. Онынъ ха-
ялгъа далып-далып кетмеси бу себептен олса керек», деп
тюшюнди. Фатма анагъа коре себеп ялынъыз бу дегиль.
Арслан бейнинъ бир башкъа дерди даа бар эди. О кунылер-
де эки къадын тена отуруп, Арслан бейнинъ гизли дердини
бильмеге тырыша эди. Арслан бейнинъ ичини ачмакъ ние-
ти ёкъ эди. Сонъундан бу ишни Хатидже ханым да денъе-
меге къарар берди. Бир акъшам софрандан сонъ:

— Арслан бей, огълум, — деди Хатидже ханым. — Энди
мен эвиме кетсем, насыл олур. Санъа баягъы юк олдым.
Эм муаребе битти. Энди Якъуб да чыкъып келир. Бир умют
иште... Руслар аля пешинде олсалар керек ки, дагълардан
энип оламады. Бельки де эвге келип, мени къыдыргъан-
дыр. Къайдан хаберимиз оладжакъ. Яхшысы, мен эвиме
къайтайым, огълум. Сен не дейсинъ?

Арслан бей бу сёзлерден кедерленди.

— Анай, — деди. — Дженк биткен сонъ Москоф ишни
даа да феналаштырды. О себептен Якъуб къайтып оламай.
Бельки де мындан къачкъандыр. Бельки Дерсаадеттедир.
Кетменъе кельсек, мен бунъа разы дегилим. Мында яшай-
ынынъ яхшы дегильми? Бильмеден джанынынъ агъырт-
тыкъмы? Башымызнынъ устюнде еринъ бар. Юк олмакъ да
не демек?

Хатидже ханым ичини чекти.

— Инсан эти агъыр олур, огълум. Саба-акъшам къар-

шыңда шу эки къартны корьмектен тѣньюльгендирсинь. Санъа бир къадын керек. Бу белли шей. Ах, бир къызым олса эди, санъа берир эдим. Лякин бегенир, алыр эдиньми, бильмем. Не айта эдим, огьлум? Нидже вакытлардан берли къара тюшюнджелерге батып юресинь. Нидже вакыттан берли юзюнь кульмей. Бойле олгъан сонъ, Арслан бейге агъырлыгъым тюштими экен. деген хаялгъа да барам.

— Биль ки, сени озъ анамдан айры тутмам, — деди Арслан бей. — Юзюм кульмей, бунынъ себеби башкъа анай... Ич сорама.

— Сѣзге Фатма ханым къарышты.

— Айт, биз де билейик, огъул, — деди. — Бельки бир акъыл огретирмиз. Шу эки къартны ябанджы санма.

Арслан бей башыны эгди. Хатидже ханым:

— Бир гоньюль дердими ёкъса? — деп сорады.

Арслан бей даа зияде къолайсызланды.

— Деликъанлылыкъны чокътан артта къалдырдыкъ, — деди.

— Ойле исе?... — деди Хатидже ана.

Арслан бей аякъкъа къалкъты.

— Быракъынъ бойле лакъырдыны, — деди. — Бельки бир кунъ анылатырым. Амма шимди дегиль.

Буларны сѣйлеген сонъ одадан чыкъты. Орталыкъ къараргъан, амма кок юзю сѣнеяткъан бир мавылыкъны эп къорчаламакъта эди. Мавылыкъ узерине инджечик бир ай чызылган. Агъыр-агъыр юрди. Ширинден ич сес чыкъмады. Арслан бейни кедерлендирген бу эди. Кедери кет-кете ачувгъа чевирильди. Кимни истесем, алырым, деп тюшюнди. Фаркъына бармадан аякълары оны Низам бейнинъ эвине алып кельдилер. Эвнинъ янына кельген сонъ токътады. Пенджерелерге бакъты. Мумларнынъ титрек айдынлыгъында пенджерелерде акс олунгъан кольгелерни корьди. Къапыны къакъып, олгъан лакъырдыларнынъ нетиджесини сорамакъ истеди. «Эмдже, бу иш не олды, — деп сораиджакъ. — Ширин истемейми, ёкъса менимнен ойнамакъ истейми?» Бир анылик джесарети чар-чабик гъайып олды. Бир къач кунъ даа беклер. Ондан сонъ не ал олса, оны кореджек. Кетер, он беш яшындаки къызны алырым.

Айланып эви бетке кетти. Саба Фатма ханым оны уянтаракъ:

— Тур балам, эмдженъ Бахадырдан хабер ёллады, сенинъле къонушаджакъ лафлары бар экен, — деди.

Арслан тѣшегинден атылып турды. Чар-чабик кийинип, азбаргъа чыкъты. Низам бей буюк джеvizининъ янын-да тура эди. Янын-да одаман Мамут да бар эди. Чобан сюрюни отлатмагъа алып кете. Низам деденен аякъ устюнде

турып кьонуша эдилер. Арслан бей якъынлагъанынен Низам деде:

— Бу не юкъусы бойле? — деди.

— Ергъунлыкътан юкълап къалгъаным, эмдже, — деди Арслан бей.

Бир якътан да къартнынъ тюшюнджелерини юзюнден окъума къ истей эди. Къартнынъ козылери парылдай, чырайы кулюмсирей эди.

— Айды, Арслан бей, арман бетлерге барып келейик, — деди Низам деде.

Къолуны Арсланнынъ омузына къойды. Сонъра Низам деде Арслан бейнинъ сыкъынтылы-сыкъынтылы этрафына бакъынгъаныны корип:

— Огъул, сен мени динълемейсинъ, — деди. Сонъра кульди ве иляве этти. — Ойле я... Сени башкъа бир себепле чагъырткъан эдим. Атлардан сёз этмек ичюн дегиль. Ширин арлыгъыны илян этти. Буны айтаджакъ эдим.

Арслан бей токътады, козылерини къарткъа тикерек:

— Къабулмы, редми агъам? Тез айт!

Низам деде Арслан бейнинъ сыртыны таптады.

— Я сенинъ фикринъ недир? Башта буны билейик.

Арслан бей огъуне бакъты.

— Эгер о мени истесе, мен де разым эмдже.

Низам деденинъ юзю севинчле айдынланды.

— О да разыдыр огълум, — деди.

Арслан бей не айтаджагъыны бильмеди. ичиндеки сыкъынты дагъылып кетти. Севингенини белли этмеди. Эгиллип эмджесининъ къолуны опыти.

— Изин берсенъ, кетип анама бильдирейим.

— Эбет, бар огълум, — деди деде. — Ярын эпимиз бир олып Фейзулла агъаны зиярет этермиз. Мен даа эвель оларнынъ къулакъларына фысылдагъан эдим. Фейзулла агъа да, Зоре ханым да экинъизни бири-биринъизге мунасиб корелер.

Арслан бей Низам дедеден айырылып, эвине догъурылды. Олып кечкенлерге инанаджагъы кельмей эди. Адымларыны тезлештирди. Эеджаннен ичери кирди. Хатидже ханым ве Фатма ана нидже вакъыттан берли юзю кульмеген Арслан бейни севинчли корип шаштылар. Арслан бей къолларыны кокюсине къавуштырып, бир анасына бир Хатидже ханымга бакъты. Сонъра:

— Мен эвленем, — деди.

Эки къадын бу сёзни эшитир-эшитмез къатып къалдылар. Фатма ана озюни эльге алып:

— Огъулджан, бизге бир шакъа азырладынъмы? — деди.

— Шакъа дегиль, анай, валлайи-билляйи догъру айтам. Къадын «вай!» деп тизлери устуне тюшти.

— Арслан бу иштен меним не ичюн хаберим ёкътыр? Мени эсапкъа къошмадан бойле иш олурмы? Кореджегимиз бу эдими?

Хатидже ханым къадыннынъ бу сёзлерини тасдыкъла-яракъ башыны саллады.

— Догъру айта огъул, къудалар бармадан санъа бармагъа разылыкъ берген кимнинъ къызыдыр?

Арслан бей къолларыны созды.

— Бираз сабыр этинъ! Иш сизинъ бильгенинъиз киби дегиль. Насыл анылатсам экен...

Сусып юткъынды. Анасына догъру юрди.

— Мен... — деди. — Ширин келинге эвленим.

Фатма ананынъ козылери юваларындан атылып чыкъ-аджакъ киби фырланды.

— Нее? — деп багъырды. — Ширин келингеми?

Хатидже ханымгъа чевирильди.

— Аман, Хатидже ханым! Мени чимчикле де озюме келейим. Ай огъул, Къырымнынъ бир данеси Ширин меним келиним оладжакъмы?

Хатидже ханым къадынны тюртколеди.

— Арслан бей де Къырымнынъ бир данесидир, Фатма ханым, — деди.

Сёзге Арслан бей къарышты.

— Эмджем тюшюнмемиз ичюн экимизге де мулет берген эди. Меселе керчеклешкендже кимсеге айтмагъан эдим. Ярын экинъиз де кийинип-къушанынъ, Фейзулла агъаларгъа кетеджекмиз.

Арслан бейнинъ анасы теляшланды. Чешит суаллер бермеге башлады. Арслан бей сыкъылды. Къачмакътан башкъа чареси ёкъ эди. Салгъыргъа минген сонъ тап чайырларда тыныш алды.

Эртеси куню топланып Фейзулла агъагъа кеттилер. Зоре ана олар келеджек деп чиберек пиширген. Софрагъа отурылгъанынен Фейзулла агъа Арслан бейге саташты. «Аша Арслан бей, энди гонъюль раатлыгынен шу чибереклерни ашай билесинъ. Бир заманлар тюкяныма Григорьевич кельди деп, санки зеэрли киби чибереклеримизге эль токъундырмагъан эдинъ. Акъылынъдамы? Башкъа заман, деген эдинъ. Иште, къысмет бугунге экен...»

Арада бир Гирейни хатырлап кедерлендилер. Фейзулла агъа акъыллы сёзлеринен орталыкъны джанландырмагъа чалышты. Аштан сонъ шефтали багъчасына эндилен. Долашып юрген вакъытта Арслан бейнинъ козюне Гирейнинъ кучюк сарайы илишти. Ичине бир кедер кирди. Низам деде

онынъ тюшюнджеге далгъаныны сечти. Сорагъанда Арслан бей:

— Эмдже, мен о эвде отуралмам, — деп джевап берди.

— Не ичюн, огъул?

— Ичимни даима тырнап турар. Онынъ ичюн.

— Шу сарайда отурмакыны ким истемез? — деди.

Низам деденинъ дудакъларында яныкты бир кулом-сирев сезильди. Козылерини пенджерелерге тикерек:

— Бу эв себебинден Гирейге сыкъ-сыкъ илише эдим, — деди. — Айткъан сёзлерим шимди ичимни агъу киби якъалар. Огъул, бу эв етмейми? дей эдим. Авес эткен. Тосат-тосат авесини кыра эдим. Ичине кирип де отурдымы санки? Кешки онынъ бу истегини о заманлар хош коръсе эдим. Кешки...

Сусты. Сёзюнинъ сонъуны багълап оламады. Козылерине яш толып кельди. Ченъеси титремеге башлады. Багъы вакыттан сонъ:

— Мадам ки, огълум о эвнинъ сефасыны сюрмеди, बारेме сиз сюрюнъ, — деди Низам деде.

— Олмаз эмдже. Япалмам! — деди Арслан бей.

Низам деде ичини чекти.

— Огълум кършунлангъан сонъ о эвни йыкъмакъ истеген эдим... — деди. — Ачувымны ондан алмакъ истедим. Сёгюне-сёгюне урдым къазманы. Сонъра...

Сеси богъулды. Деминден берли зорнен тутып тургъан козьяшлары бирден янакъларына догъру акътылар.

— Сонъра пешман эттим. Огълумнынъ сеси къулакъларыма кельди. Эвимни йыкъма... бабай, дей эди. О заманлар бу эв манъа бир адждерха киби корюнди. Шимди огълумдан къалгъан хатире олгъаны ичюн назарымда бу эвнинъ кыймети артты.

Бу сёзлер Арслан бейни юмшатмады.

— Ширин манъа бараджакъ олса, меним эски эвимде отурмагъа разы олмакъ керек. Эски, амма одалары эпимиз сыгъаджакъ къадар кеништир.

Низам деде Арслан бейге сёзюни кечирип оламайды жагъыны анылады. Фейзулла агъагъа чевирилип:

— Сен не дерсинъ, Фейзулла агъа? — деп сорады.

Фейзулла агъа элини ченъгесинде кездирди.

— Мен не дейим? Бу Арсланнынъ биледжек иши. Исрар этмейик.

— Ич олмагъанда никяхны анда кыяйыкъ, — деди Низам деде. — Не дерсинъ, Арслан бей? О къадар мусafirни къаерге сыгъдырырмыз?

Арслан бей бу теклифке бир шей демеди.

Низам деде сонъундан торунынынъ озъ эвинден баш-

кѡа бир ерде отурмакъ истемегенини Ширин келинге де анълатты. Ширин Арсланнынъ бу тюшонджесине кѡаршы чыкъмады. Чюнки Арслан бейнинъ адетини аз-чокъ биле эди. О Гирейнинъ эвинде отурмакъны ич шанына сыгъдырып оламаз.

Никях язнынъ сыджакъ кунълеринден биринде кыйылды. Багъчасарайдаки эвнинъ кениш багъчасы, одалары мусафирлернен толып-ташты. Ширин кѡадынлар топлангъан одада бойнуны букюп отура эди. Кѡадынлар озъ аралары йыр йырлап эгленелер, бир арада Гирейнинъ яныгъыны юрегинде ис этип, агъламагъа башлады. Зоре ханым кѡызына сарыларакъ:

— А кѡызым, — деди. — Тойда эгленмек адеттир. Не япайыкъ..

Патырды биткендже Ширин келин бир кошеле дертли-дертли отурды. Ниает мусафирлер дагъылып башладылар. Ширин пенджереден бакъып, бир герданлыкъ киби тизильген йылдызларны сейир эте. Еринден туруп, багъчагъа энди. Эвде кѡаладжакъ олгъанларнынъ лакъырдылары, балаларнынъ сес-шаматасы ачыкъ пенджерелерден эшитиле. Арада бир Нурдевлетнинъ сеси кѡулагъына чалына. Чемшеге догъру юрди. Чешменинъ янындаки сюют хафиф рузгарда далларыны саллап тура эди. Багъча кѡапысы кѡапанды. Арслан бей бу якъкъа догъру келе эди. Ширин чевирилип, муслыкъны ачты. Авучына сув алып юзюне урды. Аякъ сеслери якъынлады. Арслан бей онынъ артында тура эди. Чекинген бир сеснен:

— Кетейикми, Ширин келин? — деди.

Ширин джевап бермеди. Арслан бей онгъа токъунмакъ истеди, вазгечти. Эли бошлукъта салынып кѡалды.

— Ёкъса пешман этесинъми, сѡйле билейим.

Ширин кене кѡая киби сессиз турды. Арслан бей юмрукъларыны сыкъып этрафына бакъынды.

— Яхшы, — деди. — Мен де кетерим.

Буларны айткъан сонъ аркъа багъчагъа догъру юрди. Чокъ кечмеден янъы атынен кѡайтып кельди. Кѡара ат онынънен Шириннинъ арасында турды. Атнынъ сюслери, нишанлары ай ышыгында парылдай эди. Ширин шашмалады. Эзгин бир корюнишнен:

— Кѡаякъкъа, Арслан бей? — деди. — Кѡаякъкъа кетесинъ?

— Кѡаякъкъа олса... Бельки дагъларгъа чыкъарым.

Ширин козылерини кѡара аткъа чевирди.

— Амма, — деди. — Сен кетсенъ, элдер не дер? Апакъайы Ширинни ташлады да кетти дер. Бу япкъанынъ догърумы?

— Эллернинъ лафына ким къулакъ асар, Ширин ханым? Мен бойле козылери яшлы къадын истемем. Кетип ир къафир къызыны алса эдим, къаршымда къул олур эди. Арслан бей бу лафларңы айтыркен, Шириннинъ тюнджелерини окъумакъ ичюн атнынъ устюнден эгильди. Шириннинъ козылери чакъмакъ чакъмакъта эди. Ирслени бели эди.

— Мен бу эвнинъ къулу дегиль, къадыны олурым, Арслан бей, — деди. — Атам, бабам мени кимсеге къул олмамагъа огретти. Буны акъылынъдан чыкъарма сакъын.

Арслан бей ичинден «Меним бунъа къаным къайнады кетти, деди. Не хош лакъырды эте, Ширин ханымнынъ шу акъылыны севем. Токъта шуны бираз даа къыздырайым, яхшыджа чылдырсын».

— Ёкъ, олмаз, Ширин ханым! Къарарым къатий. Сени бу ерде ташлап дагъларгъа кетеджегим. Йигит къадынсынъ. Озюньни къорчаларсынъ.

Тамам атыны чевиреджекте Ширин атнынъ къайышына япышты.

— Токъта акъыз! Атым тёпелер сонъра, токъта!

Ширин къайышны ташлап эллерини белине къойды.

— Пек яхшы, ойле исе кет!

Бу сёзлерни эшитип Арслан бей кульмеге башлады. Бирден атындан секирип тюшюп, Ширинге догъру юрди. Ширин арты-артына кетти. Арслан бей токътады.

— Ширин ханым, — деди. — Кульгениме бакъма. Сен менден не къадар чекинсенъ, мен де сенден о къадар чекинмен.

Арслан бейнинъ бу сёзлеринден Ширин шашмалады.

— Керчекми? — деп сорады.

Арслан бей башыны саллады. Арагъа бир сукюнет кирди. Эппи вакъыттан сонъ Арслан бей:

— Санъа айры бир ат кетирейимми? — деди.

Ширин къарарсыз алда этрафына бакъынды.

— Айры бир ат истемем, — деди. — Экимиз бу атнен кетермиз.

Буларны Арслан бейнинъ юзюне бакъмадан айтты. Арслан бей онынъ янына кельди ве къучакълап эгернинъ устюне отуртты. Озю де минген сонъ Ширин бир элинен енгильден онынъ кольмегини тутты.

— Йыкъылырсынъ, — деди Арслан. — Яхшы тут.

Ширин аныламады. Ат агъыр-агъыр адымлап, Эски-Юрткъа догъру кетти. Эвге якъынлагъанларында Арслан бей:

— Истесенъ, Тепекермен дагъларына догъру кетейик, — деди.

— Олур, — деп джевагланды Ширин.
— Акъяргъа кете билемиз, Къырымны бир баштан бир башкъа кезип чыкъармыз. Не дейсинъ?

Ширин кулди.

— Менимле эр бир ерге келирсинъми? Атешининъ ичине келирсинъми, Ширин келин?

— Келирим, — деди яваш сеснен Ширин.

Арсланнынъ юрегине бир джошкъунлыкъ кирди. Атны айдаштырды. Ширин истер-истемез адамгъа сарылды. Бойледже Тепекермен этеклерине барып чыкътылар. Шириннинъ ичинде унутылгъан бир дуйгъу къыбырдамагъа башлады. Баягъы вакъыттан сонъ Эски-Юрткъа къайттылар. Арслан бей атындан тюшти. Ширинни де тюшпорди. Орталыкъта август айы боджеклерининъ о сакин яз геджесинде сеслери эшитиле.

* * *

Баткъан кунешнинъ къызыллыгъы кокке сингип къалгъан киби эди. Ширин Арслан бейнинъ кельгенини пенджерен корьди. Атларынен чайырлардан къайта эди. Чапып азбаргъа чыкъты. Арслан бейни къаршылады. Магърур къара ат Ширинге юксектен бакъаракъ ичери кирди. Салгъур исе нидже вакъытлардан берли унутылгъан киби мазун эди. Ширин айваннынъ бойнуны охшады.

— Арслан бей, къана, ярышаджакъ эдик де.

— Озюнъе ишанасынъмы? — деп кулди Арслан бей.

Ширин башыны котерди.

— Эльбетте.

Арслан бей атындан энди. Барып къолуны-бетини ювды, къайткъанда:

— Аришке шорбасы пиширдинъми? — деп сорады.

— Пиширдим, Арслан бей.

— Яхшы. Айды ярышайыкъ, Ширин ханым. Атлардан бирини сеч.

Ширин козылерини атларгъа чевирди, Салгъырны севгенни алда къара атнынъ даа яхшы чападагъыны тюшонди.

— Къара атны сечтим, — деди.

— Ойле олсун.

Арслан бойле деген сонъ Салгъырны эгерледи. Сонъра Шириннинъ янына кельди.

— Къана бакъайыкъ, къара ат сенинъ айткъанынынъ япармы экен? Устюнден фырлатып атса, къарышмам! Къана, бас зенгилерге.

Ширин усталыкънен аткъа минди. Ал антери ичинде къабарып Арслан бейге бакъты. Арслан бей исе къадыннынъ тизине сертче урып:

— Озюньни шанлы бир йигит санасынъ, — деди. Сен башкъа къадынларгъа ич ошамайсынъ, Ширин ханым.

Бираз джаны агъырса да Ширин бу сёзлерден ошланды. Арслан бейнинъ юзюнде оны бойле ат устюнде корьмектен ис эткен бир нешэ бар эди. О да атына минди, сонъра азбардан тышары чыкътылар.

— Вадиге энейик, — деди Ширин. Атларны о ердеки чайырда чаптырырмыз.

— Вадиге къадар энмейик. Эки дюрбенинъ арасындаки тюзликте де ярыша билирмиз. Ашагъы чайырларгъа башкъа вакъыт энэрмиз.

— Яхшы, — деди Ширин.

Яваш-яваш эски дюрбеге догъру кеттилер. Чайыргъа барып еткен сонъ:

— Айды, — деди Арслан. — Шу къаршыдаки мешеликке къадар чаптырырмыз.

Шириннинъ юзю эеджандан къызаргъан эди. Атлар ян-янаша чапып кеттилер. Чокъ кечмеден Арслан бейнинъ аты оёте чыкъып башлады. Мубарек айван къанатлангъан киби эди. Ширин онъа етишмек ичюн атыны токътамай айдаштыра. Салгъыр мешеликке далып гъайып олгъанда Ширин кедерленди. Баягъы вакъыттан сонъ терекликке кельгенде Арслан бей оны кулип къаршылады. Ширин эп багъыра эди.

— Бу ат мени динълемей, Арслан бей! Мен бу айванны истемем. Салгъырны истерим.

Арслан бей атындан энип янына кельди.

— Ширин ханым, — деди, — унер атта дегиль, миниджисинде.

Буларны айткъан сонъ Ширинни къучакълап ерге тюшюрди. Элинден тутып бир терекнинъ астына чекти.

— Бираз тыныш алайыкъ, — деди.

Ширин Арслан бейнинъ янына чёкти. Арслан бей козьлерини тикип, оны сейир эте эди. Бирден къадыннынъ сач орюмини сечерек:

— Манъа къаршы ябанджы киби турасынъ, — деди.

Ширин иркильди. Санки сачына япышкъан эль Гирейнинъ эли эди. Бу севги толу сес де Гирейнинъ сеси эди. Арслан бейге бу тюшюнджелернен бакъты О, Шириннинъ акъылындан кечкен бу фикирлерни окъугъан киби эди. Кулюмсиреви сёнди.

— Гирейге дуйгъан муаббетинъни манъа да дуйманъны истейим.

Ширин элесленди.

— Арслан бей, санъа муаббетим олмагъаныны къайдан

тюшонип чыкъардынъ? Олмаса, санъа къатлана билир эдимми?

Арслан бей сессизликнинъ ичине комюльди. Ширин исе сыккынтынен отларны титкилеп тура эди. Сонъра:

— Я сен? — деп сорады. — Чокънур ханымны унута бильдинъми? Мени эмдженънинъ хатыры ичюн алдынъ. Ойле дегильми?

Арслан бей башыны котерди.

— Ойле, — деди. — Буны инкяр этеджек дегилим. Амма сен... Меним апайымсынъ. Мени гузель, темиз тешеклерде яткъызасынъ. Огюме сыджакъ ашлар къоясынъ. Устюмни-башымны бакъасынъ. Гузельсинъ, джумертсинъ. Марифетинъе, акъылынъа сёз ёкъ. Не анълатсам, оны анълайсынъ. Иште, бунынъ ичюн санъа шашып къалам.

Ширин кульди. Арслан бей бираз ачувлы давушнен:

— Не кулесинъ? — деп сорады.

Ширин джевап бермеди.

— Даа индже сёзлер сёйлеп оламагъаным ичюн кулесинъми?

— Хайыр Арслан бей! Бу сёзлер ошума кеткени ичюн кулем...

Арслан бейнинъ кусъкюн чырайы денъишмеди. О анъ Шириннинъ юреги аналыкъ дуйгъуларынен толды. Оны багъырына басмакъ истеди.

— Ойле кусъкюн турма Арслан бей, — деди. — Мен сенинъ апакайынъ олмакъле юрегиме теселли берем. Намлы бир йигитсинъ. Нидже къадыннынъ меним еримде олмакъ ичюн джанларыны бермеге азыр экенлерини билем. Туткъаныны къопаргъан пек джумерт йигитсинъ. Эм де яхшы бир бейсинъ. Сени севмек ичюн таш олмакъ керек.

Арслан бей бу сёзлерден ошланда.

— Ямансынъ Ширин келин, — деди.

Сонъра оны къолундан тутып турсатты.

— Айды, — деди. — Акъшам ола. Къайтайыкъ.

Ширин Салгъыргъа минди. Арслан бей де магърур къара аткъа минди. Ширин къамчысыны атнынъ сагърысына эндириди. Салгъыр еринден туттырып чапты. Айни вакытта къара ат да окъ киби учты. Арслан бей Ширинни аз-бучукъ эвельки сёзлери ичюн мукаяфатландырмакъ истеди. «Шу къадыннынъ артында къалайым да гонълю хош олсун» деп тюшонди. Чокъ кечмеден атыны явашлатты. Шимди Ширин огде эди. Атыны дели киби чаптырта, арада бир артына айланып бакъа. Сонъра Арсланнынъ аселет артта къалгъаныны анълады. Атыны явашлатып оны бекледи. Арслан бей янына кельгенде:

— Арслан бей, не ичюн бойле япасынъ? — деп сорады.

— Аселет артта кяласынъ. Дерсинъ, мен анъламайджагъ-ым? Санъа бала олдыммы?

— Севингенинъни истедим, Ширин келин.

Ширин сес чыкъармады. Ярышмакътан вазгечтилер. Орталыкъ баягъы къаранлыкылашкъан эди. Лаф этмейип Эски-Юрткъа кирип кельдилер. Эвге кельгенде балалар азбарда эдилер. Янларында бир де ат бар эди. Арслан бей аты таныды.

— Бу Шахбаз бейнинъ аты, — деди. — Демек, бизге кельди.

Бу арада Эмирджан оларгъа догъру чапты.

— Баба, — деди, — Шахбаз бей кельди.

Атларны балаларгъа теслим этип эвге кирдилер. Шахбаз бей, Арслан бейнинъ анасы ве Хатидже ханым субетке далгъанлар. Арсланны корьгенинен Шахбаз еринден атылып турды. Къучакылаштылар. Арслан бей:

— Хош кельдинъ Шахбаз къардашым, — деди. — Къана, бала-чагъа къайда?

— Оларны кетирмедим агъам. Ялынъыз озюм кельдим. Даа догърусы джаным сыкъылды да бу якъларгъа чыккып келе бердим.

Арслан бей Шахбазнынъ янына чёккен сонъ:

— Хайыр ола? — деди.

— Сорама агъам. Григорьевич себебинден башымыз дертлидир. Бельки дердимизге дерман булурсынъ деп чапып кельдим.

Арслан бей сакин корюнмеге чалыша эди. Амма Шахбаз Григорьевичнинъ адыны айткъанынен синъирлери алт-устъ олды.

— Анълат къана, — деди.

— Энди чайырдан умютимизни кестик, Арслан бей. Григорьевич, эгер чайыргъа бир айванынъыз кирсе, оны озъ айванларым сырасына къошарым, дей. Бездик, тёнъюльдик, къардашым. Бугунъ койлюлернен топланып, бу меселени лакъырды эттик. Мен де оларгъа умют бердим: Арслан бей бу ишни аль этер, дедим.

Шахбаз буларны анълаткъан вакъытта къадынлар софра азырлыгъына кириштилер. Амма Шириннинъ къулагъы оларда эди. Бирден сёзге къарышты.

— Арслан бей Григорьевич дедигинъиз адамнынъ достумы ки, бу ишни аль эте бильсин, — деди.

Экиси де башларыны Ширин келин бетке чевирдилер.

— Достум дегильдир, Ширин ханым, душманымдыр, — деп джевап берди Арслан бей.

— Ширин эллерини белине къойып:

— Ойле исе?.. — деди.

Шахбаз эзик бир сеснен:

— Григорьевич Арслан бейден чекинир, — деди. — Барып онынънен лакъырды этсе бельки бир къараргъа келир, деп тюшюндим.

Ширин джевап бермеди. Индемейип озь ишине девам этти. Шахбаз бей исе Григорьевичнен багълы шикъетлери-не девам этти.

— Барып котеклейим шуны деп тюшюнем. Насыл олса да бастырыкъгъа кирмеге алыштыкъ, Арслан бей. Ниети бизни Къырымдан котерип атмакъ. Экиде-бир къазакъларны устюмизге ёллай. 10 рубледен 50 рублеге къалар къабар ала. Бермесенъ, яндынъ агъа. Пара бермегенни чекип бастырыкъгъа тыкъалар. Топрагъыны, айваныны элинден алалар. Менимнен Акъмесджитке кель де япылгъан зулумны корь, койлюлерни динъле.

Арслан бей сессиз эди. Баягъы вакъыттан сонъ:

— Яхшы, Шахбаз бей, — деди. — Игорь Григорьевичнен лакъырды этерим. Ярын саба берабер Акъмесджитке кетермиз.

Шахбаз бейнинъ устюнден дагъ энген киби олды. Арслан бей исе Григорьевичнен янъыдан музакереге отурад-жагъындан кергин эди. Оны не вакъыттан берли корьмеди. Арагъа дженк кирди. Низам деледен эшиткенине коре, Григорьевич забит формасынен бу сеферинде бу ерлерге-же кельген, оны сорагъан экен. Низам бей Григорьевичнен янындаки аскерлерни насыл къайтаргъаныны эджаннен анылаткъан эди. Шимди кене онынъле корюшеджек. Эски дава янъыдан алевленеджек.

О гедже Ширин келин де раатсыз эди. Экиси де юкъламады. Пенджерен ичери джыллы бир ель кире, шамданнынъ алеви къыбырдап тура эди. Ширин экиде бир кокъос кечире. Сукюнетни Арслан бей больди.

— Динъле Ширин, — деди. — О адамнен башым белягъа кире билир. Кеткен еримден артыма къайтмая билем. Бунъа азырлыкълы ол...

Шириннинъ юреги исыянгъа толды.

— Нечюн Шахбаз бей даваны озю аль этмей? Бу ишке сени къарыштырмасынынъ себеби не?

— Бу эпимизнинъ давамыздыр, Ширин келин. Эм Шахбаз айткъаны киби Григорьевич менден чекине. Оны анджакъ мен къандыра билirim. Элимни-къолумны багълама, кетейим.

— Сени тутмайым, Арслан бей. Кетмесине кет, амма къайтып кель!

Арслан бей кулюмсиреди. Шириннинъ юрегине бираз къоркъу салмакътан ошланды.

— Насип кысмет... — деди.

Ширин козылерини онынъ юзюне тикти.

— Сеннен берабер мен де кетейим, — деди. — Къана бутюн кыйынлыкъларгъа къаршы бирликте юреджек эдик де? Мен де барсам, не олур, Арслан бей?..

Арслан бей бу сёзлерден сонъ эски кучюни янъыдан булды. О анъ Григорьевични къандырмакътан башкъа бир шей тюшюнмей. Шириннинъ тизине урды.

— Эй, чокъ яша, Ширин ханым! — деди.

— Мен де кетеджегимми, Арслан бей? — деп сорады Ширин уютнен.

— Кетмезсинъ, Ширин! Сен балаларымнынъ башында ол. Ёкъса оларнынъ башларыны бириктирип тутмакъны иш эсап этмейсинъми? О да аз олса, бутюн койни санъа эманет къалдырам. Бунъа не дейсинъ?

Ширин уютсизленди, башыны эгди.

— Ойле олсун, — деди.

Арслан бей онынъ гонъюлини котермек ичюн башкъа сёзлер арады, тапалмады. Сетке узанып, башыны Шириннинъ тизине къойды.

— Нурдевлетни юкълаткъанынъ киби мени де юкълат, — деди.

— Сен бала олдынъмы? — деп кульди Ширин.

Арслан бей джевап бермеди. Узангъан ерине эйидже ерлешти. Ширин онынъ сачларыны сыйпады. Баягъы вакъыттан сонъ фысылтынен:

— Арслан бей, — деди.

Арслан юмулы козылерини ачты.

— Бир шей сорайыммы?

— Сора...

— Бир вакъытлар сен Юкъары Керменчик бетлерге сыкъ-сыкъ къатнадынъ. О вакъытта Гирейни къуршунлагъан къазакъларны кыдырасынъдыр, деп тюшюне эдим. Ойле эдими?

Арслан бей бу суальни ич беклемей эди. Кедерле кыбырданды, чевирильди.

— Хатидже ханымгъа ашлыкъ алып кете эдим, — деди.

— Ялынъыз бунынъ ичюнми? — деп сорады Ширин къурназлыкъ толу бир сеснен.

Арслан бей джевап бермеди.

— Айтса я... — деп зыкъарлады Ширин бираздан сонъ.

— Хатидже ханымнынъ башы дертли эди. Койде къаравуллыкъ яптым. Сонъра огълу Якъуб ортагъа чыкъты. Хатидже ханымнынъ о ерлерде къалмасы догъру дегиль эди. Бу ерге алып кельдим.

— Бу кьадармы, Арслан бей?

— Бу кьадар, Ширин ханым.

Буларны айткан сонъ Арслан бей еринден турды.

— Къазакъларнынъ пешине тюшмединъми?

Арслан бей ачувланды, кызды.

— Етер артыкъ! Сорама! — деп кестирди.

Ширин онынъ кызгъанына кьулакъ асмады.

— Гирейнинъ акъкыны алгъанынынъ билъсе эдим...

Арслан бей кене ачувланды.

— Не олур эди, Ширин ханым? — деди. — Бильсенъ не олур эди? Бу юзьден манъа миннет дуяр эдинъ. Бу дуйгъу севгинъден эвельдже догъар-ве огде юрер эди. Албу ки, мен сенинъ севгинъни истейим. Озюнъни меним огюмде борджлы эсап этменъни истемейим.

Ширин бу сёзлер кьаршысында эзилъмеди. Гъает йымшакъ бир сеснен:

— Севги де бир бордждыр, Арслан бей, — деди.

— Догъру, — деди Арслан. Сонъра юзюни онъа чевирип иляве этти, — ойле исе о борджны манъа оде!

Ширин кулды. Узанып оны кокюсине догъру чекти.

— Одейм, Арслан бей, — деди. — Даа насыл одемели. Одейм иште...

Экинджи куню саба танъда Арслан бейнен Шахбаз бей ёлгъа тюштилер. Аджы Ибраим коюне баргъан сонъ Шахбаз элинен дивар джагъасында отургъан койлюлерни косътерди.

— Иште, агъам, — деди. — Григорьевичнинъ япкан зулумы бу заваллыларнынъ чаресиз бакъышларындан корюне. Тиреледжек, кьаршы тураджакъ кучълери кьалмады артыкъ.

Атларынен койлюлерге догъру якълаштылар. Дивар джагъасында отургъан адамларнынъ бир кысым оларны коръгенинен аякъкъа турды. Дигерлери исе ичлериндеки яныкънен башларыны чевирдилер. Шахбаз бей:

— Селяминалейкум, — деди. — Иште, Арслан бейни кетирдим. Барып помещикнен корюшеджек. Сизинъ ичюн шу кьадар ёлны кечип кельди.

Атларындан тюшюп, адамларнынъ янларына кельдилер. Койлюлернинъ арасындан кьартал бакъышлы бир кьарт еринден турды. Арслангъа догъру юререк:

— Хош кельдинъ, Арслан бей, — деди. — Намынъны эшпитем. Сенинънен ифтихар этем, огъул!

Арслан бей о анъ кьартта бир якъынлыкъ дуйды. Оны таныгъан киби эди. Сорады:

— Агъам, черенъ манъа таныш корюне. Сени Акъмесджит ярышларында корьген олсам керек.

Къарт башыны саллады.

— Алым Алимджандыр. Бир заманлар намлы бир ат оюнджысы эдим, Арслан бей. Чеккен азапларым мени тез къартайтты. Эльбетте, танымасзынъ. Ах огъул ах, дертсиз бир кунъ кечиргенимиз бармы ки... Даа бу саба учъ адамымызны алып кеттилер.

— Аман агъам, деме! — деди Шахбаз бей. — Кимлерни алып кеттилер?

— Джемиль, Асан, Яя адлы тувгъанларымызны. Бир чобан корьген. Шималге догъру кете экенлер. Артыкъ Оркъапынынъ о тарафыны бир дивар саяйыкъ. Кеткен бир даа къайтмай.

Шахбаз бей къатып къалды.

— Себеп недир, Алимджан? — деп сорады Арслан бей.

Алимджан тегерек козьлерини Арслан бейге чевирди.

— Себепми?... Бир адамы бу ерден къувмакъ ичюн себеп керекми? Налог алмакъ истедилер. Бермегенлерни сюрю-сюрю алып кетелер. Динъле огъул, сёзюм битмеди. Шахбаз бей ве мындаки адамлар шааттыр. Григорьевич деген помещик меним къызыма да къармакъ ташлады. Дженктен эвель башымызгъа беля кесильди. Дженк биткен сонъ янъыдан къаршымызда пейда олды. Менимнен базарлыкъ этмек истеди. «Эгер къызынъны манъа берсенъ, сени бей киби яшатырым, деди. — Эскиси киби бир мырза олурсынъ. Санъа береджек айванларымнынъ сайысы белли дегиль, тарла десенъ, кез-кез битмездир. Кель, яхшылыкънен разы ол, омюринънинъ сонъунда бираз юзюнь кульсин». Иште, бойле деди. Разы олмадым. «Сен киби бир къафирге къызымны бермем. Мени падиша япып, тахткъа отуртсанъ да разы дегилим», дедим. Бунынъ устюне Григорьевич ишни зорбалыкъкъа бурды. Чаресиз, къызымны эвден узакълаштырдым. Григорьевич манъа къазакътарны ёллады. Кеченлерде мени йипнен багълап, атларынен сюйрекледилер. «Мусульманны асайыкъмы, кесейикми?» деп багъырдылар. Ах, огъулар, джан береджек олдым, амма берип оламадым... Сонъра мени ольди беллеп ташлап кеттилер.

Алимджан буларны сёйлеген сонъ агъламагъа башлады. Арслан бейнинъ юзю куль киби эди. Шахбазгъа чевирильди:

— Дерт бир дегиль экен, Шахбаз бей, — деди. — Сен бу ерде къал. Мен шу Григорьевични тапайым.

Тез-тез юрип атына минди. Ичинде таш киби къатып къалгъан бир ачувнен атыны айдаштырды. Игорь Григорьевич... Козюнинъ огюнде чарпыкъ кулюмсирев джанланды.

Кунешли кунь эди. Къулакъларына тарлаларда чалышкан рус койлюлерининъ тюркюлери эшитиле. Дженк къоркъусыны чокътан унуткъанлар. Арслан бей атыны явашлатты. Догърулып онъа бакъкъан бир койлюге:

— Иш къолай олсун, — деди. — Бейинъиз Игорь Григорьевич къайда?

— Бейимиз чаршыгъа кетти.

— Я-а, — деди Арслан бей.

Койлонинъ юзюнде худжур бир кулюмсирев бар эди.

— Корем, нешэньиз еринде. Аванынъ бойле лятиф олмасынданмы аджеп? Ёкъса, байрам-дюгюнь бармы? Османлынынъ чекилип кеткени ичюн къуванманъыз сакъын.

— Бираз Османлы кеткени ичюн, бираз да падишамыз бизге алякъа косътергени ичюн...

Арслан бей юзюни бурюштирди.

— Александр Николайгъа бенъземейми?

— Бенъземей агъа. Артыкъ паранен алынып сатылмайджакъмыз.

— Бу пек яхшы... Амма не де исе Николайнынъ огълудыр. Мутлакъа союна чеккен бир тарафы бардыр.

Койлю джевап бермеди. Юзюндеки кулюмсирев сёнген эди. Арслан бей ёлуна девам этти. Баягъы вакъыттан сонъ чаршыгъа барды. Башта эгерджилерни, дибагъханелерни долашты. Сонъ бир мейханенинъ ичине кирди. Григорьевич анда эди. Арслан бей туманлы сыджакъ ава ичинден онъа тараф юрди. Григорьевичнинъ янынъда эки киши бар эди. Дерсинъ, маса йыкъыладжакъ киби кевделеринен оны къаплап отуралар. Григорьевич сюзгюн, нурсыз козьлерини бирден Арслан бейге чевирди. Оны корьгенинен шашып къалды. Сонъра:

— О-оо! Кимни корем! — деди.

Тили къыйынлыкънен айлангъанына коре, яхшы саргъуш эди.

— Асретлигини чектигимиз пельван, хош кельдинъ! Анги чёллерде, анги дагъларда эдинъ? Чобанлыкъ япкъанынынъ сёйледилер. Атымызны къаяккъа айдасакъ да изинъни тапалмадыкъ. Арслан бейнинъ изини тапкъангъа машалла олсун, кель отур.

Арслан бей аякъ устюнде къалды.

— Сенинъле лаф этмем лязим, Григорьевич, — деди.

Григорьевич огюндеки бош стулны онъа таба сюрди. Мейханеджиге багъырды. Сонъра аркъадашларына чевирильди:

— Хей, джанланынъ, — деди. — Намлы пельван Арслан бей кельди. Джанланынъ бираз.

Адамлар Арслан бейге бош назарнен бакътылар.

— Айтаджакъларымны айыныкъ къафанен динъле-
менъ лязим. Тышкъа чыкъайыкъ, — деди.

Григорьевич масагъа бир юмрукъ урды.

— Отур, — деди. — Лаф этейик.

— Олмаз Григорьевич. Бу ерде лаф этип оламамыз.

Григорьевичнинъ кейфи къачты. Аркъадашларына
бакъты. Сонъра зорнен еринден турды.

— Мен кетем, достларым... — деди.

Адамлар анылашылмагъан бир шейлер мырылданып,
башларыны салладылар. Григорьевич саллана-саллана Ар-
слан бейнинъ пешинден юрди. Тышкъа чыкъкъан сонъ те-
миз ава Григорьевични даа да бетер этти. Тили текмилъ
пельтекленди.

— Къайда кетемиз, Арслан бей? Айт!

Арслан бей атына секирип минерек:

— Чайыргъа, Игорь Григорьевич! — деди. — Чайыр-
гъа... Аджи Ибраим коюннинъ чайырына...

— Чайыргъаamy? — деп сорады Григорьевич.

Бирден акъылы башына кельген киби олды.

— Яхшы, айткъанынъ киби олсун! — деп багъырды.

Сонъра атыны айдаштырды. Арслан бей де пешинден
кетти. Григорьевич къахылдап куле, атыны дёрт нал чапты-
ра эди. Арслан бей онъа етишти. Бираз вакъыт ян-янаша
кеттилер. Чайыргъа кельген сонъ Григорьевич:

— Демир киби олдым, Арслан бей, — деп багъырды. —
Саргъушлыгъымдан эсер къалмады.

— Э, шойле, — деп кульди Арслан бей.

Козылерини чайырда кездирди.

— Айт манъа Арслан бей, мени ничюн бу ерге кетир-
динъ? Ёкъса сенинъле янъы бир анылашманы япаджакъ-
мыз?

Арслан бей козылерини онъа чевирди.

— Догъру аныладынъ, Григорьевич...

.. Григорьевич кейфсиз корюне эди.

— Бу чайыр ишинде сеннен анылашып оламамыз, —
деди. — Чайыр менимдир. Буны эвель де айткъан эдим.

— Айтаджагъынъ бу къадармы?

Григорьевич ельде учкъан сачларыны элинен ятыш-
тырмагъа чалышаракъ:

— Бар кет ишинъе, Арслан бей, — деди. — Бар кет,
топрагъынъны сюр, айванынъны отлат. Меним санъа бир
зарарым ёкъ...

Арслан бейнинъ козылери атеш кескинлигинен парыл-
дадылар.

— Кетмем Григорьевич! Кетип оламам. Чайырны алдынъ. Алимджаннынъ кызына козь тиктинъ. Койлюлернинъ узерине аскерлерни ёлладынъ. Сен тувганларымнынъ якъасыны быракъмагъандже меним де элим якъанъдадыр.

— Бар кет ишинъе, дедим. Гонъюль севдаларыма, багъыма, бостаныма къарышма. Ёкъса... фена олур, Арслан бей.

Къая киби къатып къалгъан Арслан бей оны назарынен тельчелей эди. Григорьевич девам этти.

— Фена олур дейим, демек, бир бильгеним бар. Динъле Арслан! Дженк вакъытында озъ коюнъде тынч отурдынъмы, отурмадынъмы? Сенинъ киби бир адам тынч отуруп оламаз.

— Ачыкъ лакъырды эт, Григорьевич, не демек истейсинъ? — деди Арслан бей.

— Османлыгъа ярдым этмейип туралмагъандырсынъ. Буны айтмакъ истейим. Бойлелерининъ башына не кельгенини билесинъ. Онынъ ичюн аягъынъны мукъайт бас. Бир беляны башламаздан звель бу ерлерден гъайып ол.

Арслан бей тишлерининъ арасындан сёйленди.

— Сени, сойсыз сени...

Григорьевич анълап оламады. Атыны чаптырып кетти. Арслан бей де онынъ артындан атыны айдаштырды. Сонъра багъырды:

— Сени Москвагъа къадар къувалайджагъым!

Кениш чайырны ашаракъ, кольгели тёпелернинъ этеклерине догъру атларыны чаптырдылар. Бу кетиште Салгъыр боюна барып чыкътылар. Григорьевичнинъ аты къарардан зияде ёрулды ве чокъ кечмеден ерге серильди. Григорьевич йыкългъан еринден чар-чабик турды. Арслан бей атынен якъынлашты. Григорьевич сагъына-солуна бакъынды. Юзю кьоркъудан агъаргъан эди. Арслан бей атынен устюне бастырып кельмекте. Адам арты-артына кетип, сувгъа тюшкенини бильмей къалды. Арслан бей югенни чекти. Айван тикленди. Сонъра ог аякъларыны ерге эндириди. Арслан бей атындан секирип тюшти. Сув ичине кирип, Григорьевичке догъру юрди. Онынъ юзюндеки кьоркъусыны шимди якъындан коръди. Сув Григорьевичнинъ белин келе эди.

— Сенинъ лафларындан кьоркъты беллединъми? — деди Арслан бей. — Техдитлеринъ чултутмаз. Сен Салгъыр неэринде джан бермек ниетиндесинъ, Григорьевич... Чюн-ки сулхны боздынъ. Япаджагъынъны яптынъ.

Григорьевичнинъ бенъзи кулъ киби эди.

— Динъле Арслан бей, — деди. — Ачувымдан не ишлегенимни озюм де бильмейим.

— Къальбимни юмшатмагъа чалышма! Сени ебертед-жегим!

Григорьевич теляшланды.

— Токъта, — деди. — Бу ишни тюшюнип-ташынып бакъайыкъ, кене бир кере корюшейик. Шимди акъылым башымда дегиль... Ичкини фазла къачыргъан олсам керек. Бири-биринден гузель рус дюльберлери тургъанда Алим бейнинъ къызыны не япайым? Сенинъле анылаша билир-миз. Манъа фурсат бер.

Арслан бей онъа ойле якъын эди ки, богъазыны сыкъ-масы бир шей дегиль эди. О къадар ачувлы эди. Амма бир-ден Шириннинъ сесини эшиткен киби олды. «Къайт Арслан бей, къайт!». Сонъра балаларынынъ багъыргъанларыны эшитти. Эллери йиберильди, яки янына саркъты. Ачу-вы къайтты.

— Яхшы, — деди. — О фурсатны санъа береджегим, Григорьевич. Амма бир даа Аджы Ибраим коюне бир зара-рынъ олса, лешинъни чарнынъ аякълары тюбюне серерим. Буны унутма!

Яваш-яваш сувдан чыкъты. Атына минди. Григорье-вич юзюне авуч-авуч сув урды. Сонъра Арслан бей козьден гъайып олгъангъадже артындан бакъып турды.

Шахбаз бейнинъ айткъанына коре Григорьевичнинъ агъзы о кунъден сонъ ачылмагъан. Койлюлер эп Арслан бейни дува этелер. «Эджадаынъ киби москофкъа ким олгъ-анынъны косътердинъ, сагъ ол, бинъ яша, Арслан бей!» дей эдилер. Ишнинъ бойле биткенине бакъмадан, Арслан бей-нинъ джаны сыкъылды. Иште, белянынъ огюни алды, ол-гъаны шу къадарлыкъ. Эгер Шириннинъ хаялы, балалары-нынъ сес-шаматасы элини-аягъыны багъламагъан олса, Григорьевич белясыны тамамиле ёкъ эте биле эди. «Ши-рин мени тылсымлады, — деп тюшюне эди. — Кучюмни-къуветимни алды. Къальбимни юмшатты. Мени Арслан бей олмакътан чыкъартты». Бойле тюшюнгени ичюн о кунълерде Ширинден къачар киби эди. Атына минип тена ерлерде кезине, къара тюшюнджелерге бата эди. Эвде олгъ-ан вакъытларында озюни Ширинден узакъча тутта. Ширин олып кечкенлерни бильмек ичюн онынъ артындан бир кольге киби юре, суаллерине джевап алып оламай. Сонъ-унда оны саба чокъракъ башында тутты. Кене терен тю-шюнджелерге далгъан эди. Келип янына чёкти.

— Санъа не олды, Арслан бей? — деди. — Акъмесджит-тен къайткъандан берли бир кере биле юзюнтъ кульмеди. Менден ве эвинъден узакъ турманънынъ себебини билип оламасам, чылдырырым. Сени къасветлендирген недир, сёйле!

Буларны сёйлеркен Шириннинъ юзю куль киби эди. Арслан бейнинъ озюнден сувунгъан зан эте биле эди. Къоркъусы бу эди. Арслан бей тизлерине догъру эгильген башыны котерди. Юзюни Ширинге чевирди.

— Себеп Григорьевич... — деди.

Ширин шашып къалды.

— Григорьевичми? О пис помещикни бездирдинъ я...

— Оны котеклемек керек эдим, Ширин келин. Котеклеп оламадым. Хаялынъ элимни-къолумны багълады. Сенинъ себебинъден оны котеклеп оламадым. Манъа не яптынъ, бильмем ки... Дёгюшип оламадым. Кучюмни, ачувымны тюкеттинъ.

О заман Арслан бейнинъ козылеринде пейда олгъан ябанджы ве ачувлы бакъыш Ширинни даа пек раатсызлады.

— Кучюнъни мен тюкеттимми, Арслан бей? Айткъан лафларынъ юрегиме агъу киби акъты.

Арслан бей кене башыны эгди. Джевап бермемеси Ширинни делиге дёндирди.

— О кяфирни ольдюрсенъ, башынъ белядан къуртулур эдими? — деп багъырды. Москоф зебанийлери пешинъни быракъыр эдилерми, Арслан бей? Быракъмаз эдилер. Изинъни-тозунъны чар-чабик тапар эдилер. Буны сен де англайсинъ. Кяфир сенден бир фурсат истеген. Аман истегенге о фурсат берильмели. Кучюнъден шубеленме! Чюнки сен сабыр этесинъ. Зайыф олгъан адам сабырны къайдан бильсин?

Сусты. Ичини чекти. Сонъра ачувындан тюшкен бир сеснен:

— Ах Арслан бей, — деди. — Сени юмшаткъан мен дегилим. Мен ки... Гирейни москофнынъ узерине салмакъ ичюн нелер яптым. Сен буларны бильмейсинъ. Экиде бир сени мисаль косьтере эдим. Топрагъымызны москофнынъ элинден къуртармасыны истер эдим. Сенинъ киби давранмасыны истер эдим. Онъа адджы сёзлер айттым. Джанынын агърыттым. Сонъундан къазакъларнынъ ичине тюшти. Къуршунланды. Эр бир озен озю истегени киби акъар. Мен о озеннинъ ёлуны денгиштирмеге къалкътым. Шимди де артындан агълайым. Санъа «къайт» дегеним бу себептен эди. Экинджи бир яныкъкъа даянаджакъ кучюм ёкъ. Буны бойле биль...

Бирден богъазы сыкъылды. Еринден атылып турды. Агълагъаныны Арслан бей коръмеси истемеди. Бир къач адым аткъан эди ки, Арслан еринден сычрады. Шириннинъ къолуна яппышты. Ширин юзюни сакълайджакъ олды.

— Сёзлеримни къайтарып алдым, Ширин, агълама!

Сенинъ йигит бир къадын олгъанынъны мен бильмейим-ми? Валлаи-билляи къайтарып алдым. Сен меним озъ топрагъым кибисинъ. Сенден вазгечип оламам.

Ширин токътaды. Орытjусининъ уджунен козылерини сильди. Сонъра Арслан бейнен ян-янаша юрди. Ёлда лакъырды этмедилер.

Эртеси куню ашлыкъ ормагъа кеттилер. Арслан бейнинъ нешэси еринде эди. Къадынлар, балалар эписи ишке кириштилер. Уйлеге якъын эр кес къан тери ичинде эди. Башакъларнынъ сарылыгъы козылерини къамаштыра, гонъюллерни охшай. Бу уджсыз-буджакъсыз алтын сарысыны яр киби, эвлят киби къучакълайлар. Балалар бу ренкинъ ичинде гъайып ола, сонъра кулькюнен, айкырыкънен ортагъа чыкъалар. Къадынлар этрафта далгъаланып тургъан бу алтын ренкинден даа да гузеллешкен киби эдилер. Хусусан Ширин келин... Арада бир къадынларнынъ шенъ тюркюлерине къошула. Сонъра кольгелер чёкти. Низам деде инджир терегининъ тюбюнде субет меджлисини къурды. Бу сеферки субет арпа, богъдай устюнде эди. О куньлерде арман ишлеринден башкъасы тюшонильмез эди. Адамларнынъ эвлери, дюньялары артыкъ арман еринде эди. Балалар девеге минмек ичюн бири-бирлеринен талашаджакълар, геджелери буюклернен берабер йылдызлы кокни узерлерине чекип, арманны къоруйджакълар, анда ятып юкълайджакълар. Ичлери, тышлары эп богъдай къокъуйджакъ.

О куньлерде Григорьевич Арслан бейнинъ къафасындан силинген эди. Арманны котермектен башкъа бир шей тюшпюмей эди. Саба, акъшам алтын сарысы адамларнынъ арасында эди. Шириннен пек аз лакъырды этип ола. Кимерде оны сагъына. Армангъа емек кетирген Шириннинъ нарын вуджуды узакътан корюнгенинен ёргъунлыгъыны унута эди. Ах, шу арман бир котерильсе эди. Атка мингенлеринен Шириннен берабер чайыргъа кетеджек эди... Истеген ерлеринде токътайджакъ, сюют тереклерининъ салкъынында раатланаджакълар. Ямачлардан акъкъан буллуор сувлардан ичеджеклер. Сонъра бир балалары догъаджакъ. Догъмакъ керек. Бир къыз, я да огълан. Бир къыз, бир де огълан...

Ниает, арман котерильди. Экин тымар этильген сонъ да тарлалар къалгъан сарылыкъны кокюслеринде тута эдилер. Сарылыкъ ичинде чиркин къагъылдап къара къаргъалар учушалар. Сувларнынъ акъынтысы агъырлашты. Багъчасарайнынъ тереклери язнынъ тозлу ренкине бурюнген эди.

О саба Арслан бей атларны эгерледи. Бир арада Ширинни чагъырды. Къадын пенджереден бакъты.

— Айды чайырларгъа кетейик, — деди Арслан бей.

Ширин о куню бекмез къайнатаджакъ эди.

— Бутунъ бекмез къайнатаджакъмыз, Арслан бей, — деди. — Къадынларнен ойле анылашкъан эдик. Ярын кетсек олмазмы?

Арслан бей яваш башыны эгди.

— Ойле олсун, — деди.

Сонъра атларны алып азбардан чыкъты. Сабанынъ бем-без аз айдынлыгъы ичинден сессиз кечти. Чайыргъа кельген сонъ атларны отламагъа ёллады. Озю бир мешенинъ устюне отурып чубугъыны якъты. Баягъы вакъыткъадже тюшонджели тавурнен чубукъ ичип отурды. Орталыкъ о къадар сессиз эди ки, боджеклернинъ отлар устюнде юргенлери эшитиле. Козылерини юмды. Далар киби олды. Чокъ кечмеден къулагъына нал сеслери эшитилди. Еринден атылып туруп, этрафына бакъынды. Ёлнынъ бурулгъан еринде беш атлы корюнди. Дёртининъ устюнде аскер урбасы бар. Бирининъ сыртында исе без аз къазакъ кольмеги бар. Арслан бей оларнынъ эйи ниетнен Эски-Юрткъа кельмегенлерини анылады. Тюфеги янында дегиль эди. Месафе эп эксиле. Эвге барып, силя алып кельмеге вакъыт ёкъ. Оз атлары да баягъы узакъкъа кеткенлер. Бирден юрегине бир атеш урды. Къазакъ кольмекли Григорьевичтен башкъасы дегиль эди. «Вай мельун, вай» деп сёйленди. Григорьевич де оны корьди. Янындаки атлы чавуш Максимович эди. Григорьевич пармагъынен Арслан бейни косътерип:

— Иште анда! — деди.

Атларыны вызнен Арслан бейнинъ устюне сюрюп, этрафыны сардылар. Арслан бей эллерини белине таяп, ачувен Григорьевичке бакъты.

— Григорьевич, сенинъ не ишинъ бар бу якъларда!

Григорьевич пис лафлар айтып сёгюнди.

— Сени алып кетмеге кельдик, Арслан бей. Эсап берджексинъ. Манъа япкъан гъарезлигинъ ичюн джевап берджексинъ.

— Меним сизге береджек эсабатым ёкътыр, Григорьевич!

— Дженкте душманнынъ тарафыны туткъансынъ, — деди Максимович. — Османлыгъа ярдымгъа кеткенсинъ. Бунынъ эсабыны береджексинъ, Арслан бей!

Арслан бейнинъ козылери ачув пускюрелер. Григорьевичке чевирилип:

— Сени ебертмели эдим, — деди.

Буны сёйлеген сонъ бирден Григорьевичнинъ устюне атылды. Оны атындан чекип тюшорди. Юзюне юмрукъ-

нен урды. Григорьевичнинъ ог тишлери чатырдап сындылар. Агъызы-буруны къан толды. Аскерлер атларындан атылып тюшюп, Арслан бейни тюфеклерининъ къундакъларынен дёге башладылар. Къолларындан тутып, оны Григорьевичнинъ устюнден айырдылар. Арслан бей эллиринен, аякъларынен дёгди, экисини тепмелеп бир тарафкъа атты. Максимович атындан секирип тюшти. Григорьевич еринден тургъан, багъыра эди.

— Урунъ, ебертинъ шуны!

Максимович аскерлернинъ атеш ачмасына мани олды.

— Оны тири кетирмемизни эмир эттилер, токътанъ, — деди.

Арслан бей янъыдан Григорьевичнинъ устюне атылмакъ истеди. Максимович тюфегининъ къундагъыны бу баш этильмез адамнынъ башына эндирди. Арслан аскерлернинъ къангъа сувсагъан бакъышлары астында ерге йыкъылды. О кучюлю къоллар салпырап къалды. Вуджуды йымшады. Сонъра орталыкъкъа къаранлыкъ чёкти.

— Къана, шу къара атны тутып кетиринъ, — деди Максимович. — Арслан артыкъ фышкъырмай, къоркъманъыз. Оны атына багъланъыз...

Аскерлер эссиз Арслан бейни зар-зорнен атына юкледилер. Григорьевич агъызынынъ къаныны къолунен сюрти, эписи бирден атларына минип Багъчасарайгъа догъру ёл алдылар.

Баягъы вакъыттан сонъ Алма бетке барып чыкътылар. Сувнынъ боюнда атларгъа ял бердилер, бу вакъытта оларны Селимджан адлы койлю корьди. Къара атнынъ устюндеки Арслан бейни таныды. Юреги янгъан киби олды. Даяналмайып, чавушкъа сесленди:

— Бу йигитни къайда алып кетесинъыз?

— Сюргюн этемиз, — деди чавуш. — Артыкъ не ерге сюрген этилсе, о ерге иште...

Селимджан бу хаберни аман якъынларына етиштирди. Бойледже бу хабер агъыздан-агъызгъа яйылып, тап Багъчасарайгъа барып чыкъты. О ерден де Эски-Юрткъа. Эски-Юртлылар бу хаберден шашып къалдылар. Низам деденен Амза батыр деръал атларына минип, ёлгъа чыкътылар. Юреклеринде: «Бельки оны тапармыз», деген кучюк умуот бар эди. Амма тапалмадылар...

Ширин хаберни эшиткенинен чайыргъа чапты. Артындан Эмирджан да келе эди. Чайырда бир тутушув олып кечкени белли. Якъын ерде атлар корюнмейлер. Чокъ кечмеден Арслан бейнинъ чубутъыны таптылар. Ширин агъламагъа башлады. Эмирджан да бир четке чёкип агъла-

макъта. Баягъы вакъыттан сонъ Ширин топарланды. Эмирджаннынъ янына кетти. Оны багърына басты.

— Агълама, балам, — деди. — Агълама. Бабанъ ёкъ олса, мен барым. О бир ерге кеткенде Багъчасарайны манъа эманет къалдыра эди.

— Ширин анай, бабам кельмейджекми? Кельмейджекми?

Ширин Эмирджаннынъ сачларыны опыти.

— Бир кунъ оны кене бу чайырда буладжакъмыз. Умютинъни кесме огъул. Келеджек.

Салгъыр козылерини къаранлыкъкъа тикти. Узакътан кельген сеслерге динъленди. Яваш-яваш юрип башлады. Бир иджрет кervанынынъ сонъки ёлджусы киби агъырлашкъан кевдесини акъшамнынъ къаранлыгъы ичинден скойреклей. Санки Сафа бейнинъ сеси узакълардан оны чагъырмакъта. Яхут Арслан бей. Ёкъса оны чагъыргъан чёль эдими? Бельки Салгъыр озенидир? Эп юрди. Буюк тереклернинъ арасындан кечти. Ай ярыгъында парылдагъан Алма сувыны кечти.

Шефакъ догъып башлагъанда Салгъыр озенининъ бойларына етип кельди. Чатыр тавдан догъгъан сув дургъун эди. Ягъмур беклей. Адыны алгъан бу озенден сув ичти. Токътап динъленди. Сонъра эвельки кунълердеки джанлылыгъыны янъыдан буларакъ озен бою юрди, чапты. Яз кунешинден къавурылгъан чёльнинъ къокъусыны дуйды. Озю догъгъан, тай экенде чапып юрген догъмуш чёльнинъ къокъусы эди... Санки огюнде бир сюрю рус аскерлери кетмекте ве о оларны къуваламакъта. Кимерде ташлы-къаялы ерлерде токътап ала, сонъра кене юре, чапа. Шимальдеки тюзликлерге баргъан сонъ юрмеге огренген бу ерлерни таныды. Башыны кокке къалдырып, бир къач кере кишнеди. Саибини чагъырды. Токътап бекледи. О ерден кечкен койлюлер бу саипсиз айванны корип янына якъынладылар. Салгъыр ябанджы адамларгъа урькек назарнен бакъты. Сонъра чевирилип дёрт нал чапты, о ерден узакълашты. Бойледже бир кунъ даа кечти. Мор бир акъшам даа энди. Чайырларнынъ улькюнлиги сёнип гедже къаранлыгъына къарышты. Салгъыр наллары ашалгъанына бакъмадан эп юрди. О уджсыз-буджакъсыз Дешти-Къыпчакъта япа-янъгъыз эди...

Орталыкъта кимсе ёкъ эди. Низам деде Эски-Дюрбеге догъру юрди. Қъаранлыкъкъа комюльген пенджерелернинъ огюнде турды. Акъырын давушнен:

— Эй дост! Эй улу киши! — деп мыдырданды. — Умютерим авучымнынъ ичинден сув олып акътылар. Къар киби иридилер. Чырпынгъан денъизнинъ копюклери киби дагъылып кеттилер. Азизлер, мени эшитесинъизми! Шу къаарлы, отлы юрегимнинъ сесини эшитесинъизми? Джан парчасы огълумны топракъ алды, козюмнинъ нуры Арслан бейни москофлар алып кеттилер. Мен бу дюньядаки девамымны гъайып эттим, эй улу джан! Гъайып эттим. Яныкъларгъа гъаркъ олдым. Биттим, тюкендим...

Ашагъы вадиде Арслан бейнинъ кетишини коръдинъизми? Сусып къалдынъизми? Эй ташларыны от бурюген, харап дюрбенинъ саиби! Сёйле... Шу къарт дюньягъа даима гъайып этмек ичюн кельдикми? Эп яныкъ чекмек ичюмми? Эгер бахтиярлыкъ о бир дюньяда исе, айт тездже барайым.

Танъ чыкълары парылдап тургъан отларгъа эгильди. Олар насыл дюльберлер. Узакъларгъа бакъты. Тереклер сисли бир руюдан уянамакъта эдилер. Эр шей янъыдан башлай. Кедер ве севинч... Дерсинъ озю бу яп-янъы сабагъа та юз йыллар артындан кельген киби эди. Озюни о къадар ёргун, о къадар харап дуя эди.

— Сёйле манъа, ёкъса шу топракъ киби умютимни башымда тутайыммы? О умют бир даа ешерирми, сёйле!

Сусты. Эски-Дюрбе кене асырларнынъ сускъунлыгъы ичинде эди. Къарт о ерден кетти. О якътан Одаман Мамут келе эди. Чанъ сеслери эп якъынлады. Къоюлар, эчкилер ёлнынъ тозуны котерип, бири-бирини итеп-къакъып келелер. Одаман якъынлашкъан сонъ:

— Селямуналейкум агъам, — деди. — Бугунъ атсызсынъмы? Оларны чайыргъа йибермейджексинъми? Ёлла да сонъки ешилликлерден несипленсинлер...

Низам деде башыны салады.

— Олур, — деди. — Ёллармыз...

Чобан юрди. Низам деде де эвине тараф кетти.

Эвлятлыгъы Айше азбарда эди. Къуюдан сув чеке эди.

— Мен атларны чайыргъа алып кетейим, къызым, — деди. — Алтын ананъа айтысынъ.

— Яхшы бабай.

Низам деде акъыргъа кирип Чораны, чель атыны ве Диляранынъ тайыны азбаргъа алып чыкъты. Сонъра оларнен берабер Арслан бейнинъ эвине догъру юрди. Эв янына кельген сонъ сесленди.

— Эмирджан, Бахадыр, Нурдевлет къайдасынъыз?

Азбаргъа Эмирджан чапып чыкъты.

— Юкълай эдинъизми, огълум?

— Биз турдыкъ. Нурдевлет юкълай, деде.

- Ширин ананъ къайда?
- Тезьяда иши бар.
- Не токъуй огълум?
- Чанта. Бабамнынъ аты ичюн..

Низам бей шашмалады. Эмирджангъа тикилип бакъ-
ты.

- Бабанънынъ аты ичюнми?

Бала башыны саллады.

— Яхшы, яхшы... Токъусын. Битанънен Хатидже ханым къаерделер?

— Хатидже анам Къуран окъуй. Битам да шорба пиши-
ре.

— Яхшы, яхшы... Айды къардашларынъны ал да кель. Чайыргъа кетемиз. Эмирджан артына чевирилип эвге кирди. Бахадырны чагъырды. Сонъра Нурдевлетни уянтты. Ширин келин тезья башындан къалкъып, бир явлукъкъа отъмек ве пенир къойды. Байлап Эмирджангъа узатты.

— Анда ашарсынъыз балам, — деди.

Нурдевлет телашънен орталыкъта долана, чарыкъларыны къыдыра эди. Тапалмагъан сонъ агълап башлады. Дедесинен агъаларынынъ оны ташлап кетеджеклеринден къоркъты.

Ширин баланынъ чарыкъларыны тапып кетирди.

— Ярын Фейзулла деденъ санъа янъы бир чарыкъ берсин, — деди. Сонъра баланынъ юзюни, козюни силди. — Айды, чап огъул!

Нурдевлет чапып азбаргъа чыкъты. Ширин келин къолларыны кокюсине къавуштыраракъ къапы огюнде турды. Артларындан бакъты.

Балалар санки байрамгъа кетейткъан киби севине эдилер. Бахадырнен Нурдевлет эллерине бирер таякъ алгъанлар. Арада бир ёл четиндеки тозлу чалыларгъа таякъларыны уралар. Эмирджан дедесининъ янында сессиз адымлай. Баягъы вакъыттан сонъ:

— Деде, Салгъыр къайда кетти экен? Къзакълар алып кеткен олмасынлар? — деп сорады.

Низам деде кокюс кечирди.

— Оны чокъ арадыкъ огъул, — деди. — Амза батырны Акъмесджитке биле ёлладым. Къыдырды, бакъты. Сорап соруштырды. Артыкъ къзакълар алып кеткенини де, ёкъса эджели келип, узакъ бир ерлерге ольмеге кеткенини де бильмеймиз. О энди къайтмаз.

— Я бабам?

Къартнынъ козылери кедернен йылтырадылар. Эмирджаннынъ башыны охшады.

— Бельки бир кунъ къайтыр огълум... Буны огден

бильмек мумкюн дегиль. Иште, шу ёлнынъ бурульшында бирден пейда олур. Онъа къаршы чапармыз. Багъырымыз-гъа басармыз. Агълашырмыз. Хош кельдинъ, сефалар кетирдинъ, Арслан бей дермиз. Къурбанлар сойдырып, о шанлы кунни къутлармыз.

— Я къайтмаса...

Низам деде сакъалыны ышкъалады. Балагъа не дейджегини тюшонди. Сонъра:

— О заман да Арслан бейге бенъзеген йигитлер етиштирмиз, — деди. — Эр даим онынъ адыны анъар, онынъ-ле теселли булармыз. Къырым ичюн джаныны феда эткен о йигитни гонъюмизден, хатырымыздан ич чыкъармамыз.

Бирден козю чокъракъ башында къолуны, бетини ювайткъан Амза батыргъа илишти. Амза батыр да оларны коръди. Явлугъынен юзюни силерек, оларгъа догъру юрди.

— Мемлекетте йигит къалмады беллеген эдим, — деди Низам деде. — Сени коръген сонъ умяутлендим, Амза. Къаерлердесинъ?

— Озюмни анавы ерден мынавы ерге атып энглендирем, агъам.

— Арслан бейден бир хабер бармы?

Амза батыр лачин киби козылерини этрафта кездирди.

— О хаберни бир кунъ санъа кетиреджегим, — деди.

Низам деде чобаннынъ омузыны таптады.

— Айды бизге къошул!

— Яхшы агъам...

Берабер кеттилер. Сабанынъ сиси аля вадиден чекильмеген эди. Кокеклер авулдай, багълардан, багъчалардан инсан сеслери келе эди. Амза батыр тосат-тосат ичини чеке. Бир арада:

— Агъам, — деди. — Мени не ичюн алып кетмедилер экен? Арслан бей неге хызмет эткен олса, мен де шунъа хызмет эттим. Сёйле агъам, не ичюн алмадылар? Нидже вакъыттан берли буны тюшонип дели оладжагъым.

— Сус, — деди Низам бей — Сус! Бизге адам керек. Бу ерлерни къамбурлашкъан къартларгъа ташлап кетеджексинъизми? Сус!

Амза батыр сусты. Башыны эгди. О аныде Арслан бейнен бирликте Юкъары-Керменчикте къазакъларны беклегенлерини хатырлады. Озылери сакълангъан тёпеликтен янынъ догъгъан ай коръген акъшамларыны... Арслан бей дерсинъ янынъ догъгъан айны юрегинен, козылеринен текрар-текрар кокке нагъышлай, чыза эди. «Гъарип чобан! Бизим айымыз батмаз! Буны унутма!» дей эди.

Чайыргъа кельген сонъ айванларны озь алына быракъып бир кенаргъа чёктилер. Чайырда Низам деденинъ атла-

ры, тышында да бир кѡач ат бар эди. Язнынъ сонъки ешил-
лигине боюнларыны эггенлер. Къара, кѡызыл терилери
кунъ ышыгында парылдайлар. Низам деде ичини якъкъан
яныкътан бир чаре этип арынды.

— Мынавларгъа бакъ, Амза батыр! Чечек кибилер...

Амза батыр кулюмсиреди. Къарт козьлерини чайырда
ойнайткъан балаларгъа чевирди. Нурдевлетнинъ багъы-
рып-чагырып чапкъалагъаныны сейир этти.

— Тур чобан! — деди. — Шу делини Диляранынъ тайы-
на миндир! Бу бала эрте аякъланды. Ат минмекни шимди-
ден огренсин.

Амза батыр еринден турды. Балалар бетке кетти.

Чокъ кечмеден Нурдевлет тайгъа минди. Эеджанындан
эп багъыра эди. Къартнынъ козьлери бу балада эди. Бу
дакъикъада бир ат сюрюсини бу кениш чайыргъа далгъа-
далгъа олып яйылгъаныны корьди. Араларында Салгъыр да
бар эди. Сафа бейнен Арслан бейнинъ намлы атлары...
Эмирджан, Бахадыр, Нурдевлет бирер яш йигит олып
чыкъкъанлар, атларыны дѣрт нал чаптыралар. Амза батыр
да янларында эди. О да сакъалы аппакъ агъаргъан бир
къартбабай эди. Арттан келейткъан атларгъа Къырымнынъ
дигер йигитлер ве бейлери мингенлер. Атларнынъ аякъла-
ры астында ер сарсыла, орталыкъ нал сеслеринден инълей.
Атлылар топы Къабаргъан бир денъиз киби увултыларнен
акъып келе эди.

1983. Истанбул.

Сонъ.

Фелекзаде Ариф Челеби сѣзюни бойле битирди

Таш басмасы бу китап нешир этильген сонъ Бурсагъа кет-
тим. Бу дженнет шеъринде бир кѡач кунъ къалып, бу срге ср-
лешкен кырымлы муаджирлернен танышып, оларнынъ суб-
етлерине кѡшулдим. Сонъ акъшам Демирджи Мехмет бей-
нинъ эвинде топланып, китап акъкъында кѡнуштыкъ. Азба-
ры чешмели, пишкен толадан япылгъан бир эв эди. Эвининъ
софасында бир кѡасыр устюнде отурдыкъ. Бир арада Демирд-
жи Мехмет бей манъа шойле бир суаль берди:

— Арифджан, бу дефтерни язгъан адам Фелекзаде намыны
ич ташыгъанмы экен?

Софадакилер кульдилер, мен де кульдим.

— Менни адым Фелекзаде олмаса эди, мен бу китапны язып
олур эдимми? — дедим. Бу сѣз Мехмет бейнинъ ошуна кетти.

Огюмизге софра кюйылды. Ашап-ичкенден сонъ о ерде булунган пельван бичимли бир генч утанчакъ бир корюнишнен ортагъа чыккып деди ки:

— Агъам, сенинъ Истанбуллы олгъанынъ сёйленир. Кырымгъа алыкъа дуйып да шу китапны язманьнынъ себеби недир?

Бу суальге де джсвабым шу олды:

— Суаул, Имадедин Исфеханнънъ шойле бир сёзю бардыр. «Тюрклер олмагъан мемлекет, ичмеген сув, атеш якъмагъан оджакъ къалмады. Шеэрлерни ве улькселерни толдуруп, эр якъкъа аким олдылар».

Къартлар башларыны саллап, бу сёзлерни бегенгенлерини анылаттылар.

— Шаркътан гъарпкъа догъру юрип, джианнънъ фетх эткен бу миллетнинъ Кырым денильген бир парчасы акъкъында мен де язган олсам, не яхшы, — дедим.

Демирджи сыртымны таптап:

— Эй сен чокъ яша, Ариф Челеби! — деди.

Бундан сонъ джсмаатнинъ ичинден яшлы бир киши ортагъа чыккып манъа мураджаат этти. Адам о къадар Низам делеге бенъзсей эди ки, айретимден «Аман агъам, сен де кочьтинъми?» дейджек олдым. Мехмет бейнинъ: «Къартбабай Абдулджеббар да бир суаль сорамакъ истей», демесинен кендимни эльге алып: «Буюрынъ азизлер!» дедим.

Къартнынъ козьлери яшкъа толу олып, лаф этеркен, эр кесни агълатты.

— Эй Фелскзаде Челеби! Мен юртумны терк эттим. Кырымнынъ башына кельген ишлер бу дефтерге сыгъмаяджакъ къадар чокътыр. Сен бир тарафындан тутып язгъансынъ. Мен айтса эдим, дефтерлерге сыгъдырамаздынъ. Биз о ерден кельдик. Гедже-кунъдюз ёл кечип кельдик. Башта Добруджагъа, сонъра да бу ерге иджрет эттик. Базыларымыз гсмилирнен кельдик. Меним нидже якъынларым, тувгъанларым анда къалдылар. Арагъа асретлик кирди. Зулумнынъ ичинде къалдылар. Юргимизге ойле бир от тюшти ки, асыл сорама... Мен санъа буларны анылаткъан олсам, язар эдинъми?

— Язар эдим, азизлер.

— Анджаакъ... Бу асрет ялынъыз Кырымгъа махсус дегильдир. Тюркнинъ ташлап кеткен даа нидже ерлери бар. Буларны да язарсынъмы?

— Алла изин берсе, язарым, — дедим.

Абдулджеббар агъа бу сёзюмден мсннюн олып севинди. Ондан сонъра Кырым шивесинен бир софра дуvasы окъуды.

Ашынъ ташсын бол болсын
Умютлеринъ тез болсын
Торунынъ болса ул болсын
Джав кайтаргъан эр болсын.

Яни ашынъ ташсын, бол олсун, умютлеринъ тез керчеклешсин, торунынъ олур исе эрскс олсун, душманны къувгъан бир эр олсун.

Бу дувадан сонъ софрадан турулды, бизим таш басма кита-
бымыз эль-эльгс долашты.

Китапны битирмекни насип эткени ичюн Алемлерниңъ
Рабби олгъан Танърыгъа хамд олсун!

ПАМУКЪ КЪЫЗ ВЕ МАТЮВ ОГЪЛАН

Масал

Заманлардан биринде кѳр бир падиша олып, онынъ да учь огълу бар экен. Бу огъланлар осип буюген сонъ, бабаларынынъ козюне бир илядж тапмакъ пешине тюшелер.

Падишанынъ буюк огълу бабасынынъ алдына келе де:

— Бабам, рухсет этсенъиз, мен сизнинъ козылеринъизге илядж тапмакъ ичюн ёлгъа чыкъар эдим, — дей.

Бабасы:

— Меним козиумнинъ иляджы ат туягъы етмеген ердеки топракътыр. Эгер чаресини булып, шу ерден бир авуч топракъ алып кельсенъ, меним козылерим бир анъ ичинде савулып кетер.

Буюк огълу бабасындан эяллыкъ алып, ёлуна реван ола. Ксте, кете алты ай ёл юре ве бир чешменинъ башына барып ете. Бу чешмеден сув дегиль де, сют фышкырып тура экен. Буюк огълан: «Бизим атнынъ туягъы бу ерге басмаса керек» дей де, бир авуч топракъ алып, сарайгъа къайтып келе. Топракъны бабасына узатып:

— Гедже демей, кунъдюз демей, алты ай ёл юрдим, сув дегиль де сют фышкырып тургъан чешмеге барып еттим ве мына бу топракъны алып кельдим, — дей.

Падиша огълунынъ айткъанларына кулюмсиреп, шойле дей:

— Вай, вай, балам, алты ай кетип, бу къадар аз ёл юргенинъ шашыладжакъ бир шей. Мен сют чешмесине къушлукъгъа къадар барып ете эдим.

Бундан сонъ бабасындан рухсет ве эяллыкъ алып, ёлгъа падишанынъ ортанджы огълу чыкъа. Кете, кете алты ай ёл юре ве сют чешмеси башына барып ете. Бираз ял алгъан сонъ, кене ёлгъа чыкъа ве алты ай ёл юре. Барабара бир чешменинъ башына барып ете. Бу чешмеден сют дегиль де, бал акъып тура экен. Ортанджы огълан: «Бизим атнынъ туягъы бу ерге басмаса керек!» — дей де, бир авуч топракъ алып, сарайгъа къайтып келе. Топракъны бабасына узатып:

— Гедже демей, кунъдюз демей, он эки ай ёл юрдим, сют дегиль де, бал акъып тургъан чешмеге барып еттим ве мына бу топракъны алып кельдим, — дей.

Падиша бу огьлунынъ айткъанларына да кулюмсиреп, шойле дей:

— Вай-вай, балам, он эки ай кетип, бу къадар аз ёл юргенинъ шашыладжакъ бир шей. Мен бал чешмесине уйлеге къадар барып ете эдим.

Ниает, бабасындан рухсет ве эляллыкъ алмакъ ичюн, падишанынъ узурьна кучюк огьлу келе. Бу баланы сарайда эр ким Матюв огьлан деп биле экен. О:

— Бабам, энди мен кетейим — дей.

Падиша:

— Агьаларынъ барып кельдилер, бир иш беджермедилер, энди бу иш сен матювге къалдымы? — деп дарыла ве рухсет этмей.

Кучюк огьланнынъ бунъа пек джаны агьыра. Бабасы рухсет этмесе де, атыны алып, ёлгъа чыкъмагъа къарар бере. Бу ат падишанынъ козьлери сокьурлангьандан берли, къобагъа къапалы тутула экен. Кучюк огьлан гизлиден оны къобадан чыкъара да, къыркъ кунъ, къыркъ гедже беслеп туту. Бундан сонъ сия-савут такьына, атына мине ве къуш киби учып кете. Ат кеткен сайын сурьат алып, ахыр сонъу авагъа котериле ве учмагъа башлай.

Азмы учалар, чокъмы учалар, сынъырны кечелер. Падишалыкъ сынъырыны кечкен сонъ, ат инсанлар киби лаф этмеге башлай:

— Матюв огьлан, айт, бакъайым, къаерлерге ёл тутасын? — деп сорай.

Матюв огьлан:

— Бабамнынъ козьлерини савултмакъ ичюн ат туягъы етмеген ерлерге барып, бир авуч топракъ кетиреджегим, — дей.

Ат:

— Э-э, пек сарп ёлгъа кете экенмиз де! — дей: — Зарар ёкъ, барып етермиз. Сен мени къобадан дюнья ярыгьына чыкъардынъ, къыркъ кунъ беслеп туттынъ, сенинъ эйилигинъни мен бир вакыт унутмам. Сени бабанъ сокьурлашкъан ерге алып барырым. Мен о ерни билем. Бабанъ о ерлерге меним сыртыма минип учып бара тургъан эди.

Уча, уча къушлыкъ мааллеринде сют чешмесине, уйле мааллеринде бал чешмесине барып етелер, амма токьтамайлар. Ниает, падишанынъ козьлери сокьурлашкъан ерге барып къоналар.

Ат:

— Матюв огьлан, энди мени динъле! — дей. — Меним туягьым бу ерден узакьлашмагъан эди. Шунынъ ичюн топракьны бир аз иракьтан алмакъ керексинъ. Топракъ алгъанда, авадаки махлюкьтан сакът ол!

Матюв огълан токътагъан ерлеринден бираз иракълашып, топракъ алайым деп ерге эгильгенде, кимдир биреви:

— Эй, Матюв огълан, кель, башта курешейик де, топракыны сонъ алырсынъ, — деп багъыра.

Матюв огълан о якъ бакъса, бу якъ бакъса, кимсе корюней. Бир даа бакъса, не корьсин, авада бир махлюкъ тура. Бу махлюкъ Матюв огъланнынъ устюне къайнакъ сув бурьке башлай. Башлай амма, махлюкънынъ ийлекярлыгыны бильген ат, Матюв огъланнынъ янына келип, фышкъырмагъа башлай ве сувны сувута.

Матюв огълан устю-башы сыланып къалгъанына ачувлана:

— Йигит олсанъ, ерге тюш, авада къопайып тургъанынъ не, — дей. Дей де махлюкънынъ аякъларындан тутып, оны ерге тартып ала ве къылычыны онынъ башына сильтей. Кылыч кесмей, махлюкъ исе кене авагъа котериле.

Ат:

— Энди сыртыма мин де, къачып кетейик, — дей. Матюв огълан атнынъ сыртына минеджекте, бакъса, не корьсин, банаки махлюкъ аджайип дюльберликте бир къызгъа айлангъан. Бу къыз:

— Мен шу кунъгеджек батырны беклеп турдым. Бу батыр сен экенсинъ. Бугунъден кери сен меним эримсинъ, — дей. — Юр, сарайгъа барайыкъ да, бирге омюр этейик.

Къыз, Матюв огълан ве ат ер астына кетелер. Аджайип бир сарайгъа барып кирелер ве чокъ вакъытлар бирге яшайлар. Къыз ве Матюв огълан бири-бирини шу дередже севелер ки, ахыры акъылларыны чылдырып, делирелер. Къыз:

— Айды, денъизге барайыкъ да, денъиз ичинде кезинейик! — дей.

Экиси де атнынъ сыртына минип, денъизге кетелер, сувгъа тюшелер. Матюв огълан сув тюбюнде йылтырап тургъан бир шей коре. Алып бакъса, олмайджакъ бир къанат экен. Оны ялыгъа ташлай. Ташлай, амма къанат ерге тийгенинен, орталыкыны яп-ярыкъ эте.

Матюв огълан къанатны джебине къоя. Буны корьген ат:

— Қанатны алма, белясы чокъ олыр, — дей.

Къыз да, козь яшларыны төкип, агъламагъа башлай.

Матюв огълан, Памукъ къыздан къуртулмакъ ичюн аткъа минип, къадынынен узакъ бир падишалыкъкъа кете. Гедже орталыкыны къаранлыкъ баскъан бир вакъытта, Матюв огълан ярыкъ олсын деп къанатны бир кенаргъа ташлап, юкбугъа далалар. Шу ер падишасынынъ везири бу вакъыт азбаргъа чыкъа, гедженинъ кунъдюз олгъаныны корип, шашып къала. «Бу иште бир алямет ёкмы экен?» —

деп падишагъа хабер эте. Падиша исе бу хаберни эшиткенинен, везирни ярыкъ чыкъкъан тарафкъа йибере, эр шейни билип кельмесини эмир эте.

Везир бу ёлджуларнынъ янына келе, айдынлыкъ берген къанатны корип:

— Эй, огълан, бу аджайип къанатны къайдан алдыңыз? — деп сорай.

Матюв огълан кене матювлигине барып:

— Денъизде ювунгъанда таптым, — дей.

Везир бу къанатнен падишанынъ сарайыны яраштырмакъ истей ве Матюв огъландан бу къанат ичюн не къадар алтын истегенини сорай.

Матюв огълан:

— Бу олмагъан шейге алтын берилирми энди, — дей, — керск олса, алыңыз даа!

Везир къанатны алып, аман падишанынъ узурына келе. Падиша къанатны корьгенинен, пек яман къувана да:

— Бу насыл бир къушнынъ къанаты экен? — деп сорай.

Везир падиша алдында ялтакъланып:

— Эй, падишам, дюньяда ойле бир къуш бар ки, о эм ярыкъ бере, эм де инсанлар киби сёйлене, — дей. — Эгер къушнынъ ялынъыз бир къанатчыгъы бу къадар ярыкъ бере исе, о къуш озюнинъ бинълернен къанатынен сизинъ бутюн падишалыгъынъызны айдынлатып ташлар эди.

Падиша везирнинъ айткъанларынен мсракъланып:

— Бу къушны тутмакъ мумкюн дегильми? — деп сорай.

Везир:

— Неге мумкюн олмасын, бу къанатны тапкъан адам, къушны да тута билир, — деп джеваплана. — Эмир беринъиз, о ягъыны мен озюм беджерим.

Падиша эмир бере, везир исе бу эмирни Матюв огълангъа бильдирип, эгер учъ кунъ ичинде къушны тутуп кетирмесе, башы кесиледжегини айта.

Матюв огълан не япаджагъыны бильмей къала ве атындан акъыл сорай.

Ат:

— Қъанатны алма, беясы чокъ олып, деген эдим, динълемединъиз, энди менден акъыл сорайсыңыз, — деп ачувлана. — Не япайым, кене ярдым этеджектирим даа. Бар да, падишадан бир ат исте. Сонъ бу атны ялы кенарына кетирип соярсинъ. Атнынъ багъырыны темизлеп, онынъ ичине озюнъ кирерсинъ.

Матюв огълан шай да япа. Атнынъ ичине кирип, не оладжакъ экен деп, беклеп тура. Азмы беклей, чокъмы беклей, насыл да олса леш къокъусыны дуйуп, буюк бир къуш

келип кьона. Кьуш лешни чокьчумагъа башлагъанынен, Матюв огълан къап-къач этип, онынъ аягъындан тута. Куш урькип, къанатларыны кере ве Матюв огъланны авагъа котере. Котере, амма бираз учкъан сонъ, кьуш тала, таш олып ерге тюшмеге башлай. Ат бир къач керелер, фышнап кучъ ала ве окъ киби авагъа котериле, кьушны да, Матюв огъланны да сыртына алып, ерге тюшюре.

Кьушны падишагъа берелер. Акъшамына бутюн падишалыкъ яп-ярыкъ ола. Бу муджизеге шашып къалгъан халкъ: эр акъшам кьонгъан кунеш бугунъ не ичюн батмады, — деп тааджиплене.

Падиша везирни чагъырып, тешекжорини бильдире ве кьушнынъ не вакъыт сёйлене башлайджагъыны сорай.

Везир:

— Падишам, бу кьуш ялынъыз озюнинъ саиби Памукъ кьыз олгъанда сёйлене, — дей.

Падиша мсракъланып:

— Я о кьыз къайдадыр? — деп сорай. — Оны сарайгъа кетирменинъ чареси ёкъмы?

Везир падишанынъ суаллерине джевап къайтарып, шойле дей:

— Памукъ кьыз денъиз ортасында яшай. Зан этем ки, кьушны кетирген адам, онынъ саибини де кетирир. Эмир беринъиз, о ягъыны мен озюм беджеририм.

Падиша эмир бере, везир исе бу эмирни Матюв огълангъа бильдирип, эгер учъ кунъ ичинде Памукъ кьызны тапып кетирмесе, башы кесиледжегини айта.

Матюв огълан не япаджагъыны бильмей къала ве атындан акъыл сорай.

Ат:

— Ана, озъ акъылы етмесе де, сёз динълемегеннинъ алы бойле олур, — дей. — Олды-оладжакъ. Юр, Памукъ кьызнынъ сарайына кетейик, амма акъылдан чыкъарма, анда баргъан адамларнынъ эписи янып-куйип къала.

Ат ве Матюв огълан ёлгъа чыкъалар. Денъиз кенарына барып еткен сонъ, ат авелене ве денъиз-дерья бойлап, Памукъ кьызнынъ сарайына догъру ёл ала. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, аймы кетелер, йылмы кетелер, кунълерден биринде денъиз ортасында акъ бир сарай корелер.

Ат, Матюв огъланны тенбиелеп:

— Сарайнынъ эки къапусы бар, биз йылдырым тезлигинен бир къапудан кирип, экинджисинден чыкъмакъ керекмиз. Сакът ол, агъыз ачып къалма, сарай ичинден учып кечкенде, Памукъ кьызнынъ сачларындан къапышла.

Олар йылдырым тезлигинен сарай ичинден учып кетелер ве Матюв огълан Памукъ кьызны алып чыкъа. Сарай

ичинде пускюрген алевден онынъ ялынъыз урбалары ве атынъ ялынлары кую.

Матюв огълан кыызгъа бакъа, кыыз да бу яшнынъ джесюрлигине шашып, козылерини онъа тиклеп къала. Бу кыыз, памукъ киби, ап-акъ ве бир ютум сув киби дюльбер экен.

Падिशалыкъкъа къайтып келеяткъанда, Матюв огълан къадыныны падиша тутып алгъаныны эшите. Бу ишке пек яна. Памукъ кыыз бу огъланнынъ яныгъыны корип:

— Санъа не олды, эфкарынъ не ичюн бозулды? — деп сорай.

Матюв огълан:

— Къадынымы падиша тутып алгъан, онъа кедерленем, — дей.

Памукъ кыыз:

— Я мени не япаджакъсынъ? — деп сорай.

Матюв огълан оны падишагъа алып бараджакъыны айта. Памукъ кыыз бу огъланнынъ сафдиллигине шашып:

— Сен пек матюв бир яш экенсинъ де! — дей. — Мени падишагъа бергенджек, озюнъе алсанъ олмаймы?

Олар чель ичинде токъталып, чадыр къуралар ве бирге яшамагъа башлайлар. Везир, Матюв огълан Памукъ кызыны алып кельгенини ве чель ичинде яшагъанларыны эшитип, озю сюрüp келе ве:

— Памукъ кызыны неге чель ичинде тутасынъ, не ичюн сарайгъа алып бармайсынъ? — деп яйгъара къопара.

Везирнинъ суаллерине, Матюв огълан ерине, Памукъ кызынынъ озю джевап бере:

— Падишагъа айтынъыз, о, гъайрыдан йигирми беш яшына кельсин де, сонъ мен онъа эрге чыкъарым.

Бу хаберни эшиткен падиша ачувындан ап-акъ кесиле ве джеми-джемаатны йыгып:

— Киши яшарткъан илядж бильмейсингъизми? — деп сорай.

Бильген адам тапылмай. Бу вакъыт везир, озюнинъ акъылданелигинен къопайып:

— Меним киби бир акъыллы везиринъ олгъанда, бу ахмакъларнен акъыл танышып отургъанынъыз не? — дей.

— Зан этем ки, Памукъ кызыны тапып кетирген адам, сизге яшлыгъынъызны къайтараджакъ иляджны да тапып кетирир. Эмир берингъиз, о ягъыны мен озюм беджеририм.

Падиша эмир бере, везир исе бу эмирни Матюв огълангъа бильдирип, эгер учъ кунъ ичинде бу иляджны тапып кетирмесе, башы кесиледжегини айта.

Матюв огълан не япаджакъыны бильмей къала ве кене атындакъ акъыл сорай.

Ат:

— Ана, беляларнынъ сонъу етти, — деп къувана. — Бу кересинде мен санъа джан-гонъюльден ярдым этерим. Бунынъ ичюн Къарадагънынъ тѣлесине чыкъмакъ керек. Анда къыркъ бие бар. Бу биелерни савмакъ, ювунмакъ керек. Яшармакъ иляджы иште, будыр.

Матюв огълан атына мине, йылдызларгъа котериле ве Къара дагънынъ тѣлесине барып тюше. Бакъсалар не коръсинлер, къыркъ дане бие бир ерге топлангъан, отлана юрелер. Къыркъ биринджи бие оларнынъ башы олып, къаравуллап тура.

Ат:

— Биелернинъ башы меним агъамдыр, о бизни якъып биле къоймаз, — дей. — Сен анавы сазлыкъ янында терен бир чукъур къаз. Чукъурнынъ тюбюне мен ятарым. Сен шу ерде отлап тургъан сув сыгырларындан къыркъ данесини сойып, гонълеринен меним устюмни орыт. Агъам меним мында олгъанымны дуяр ве мени тишлейджек олып гонълерни тишлер. Бу вакъыт биелернинъ эписи бизимки олып.

Шай да япалар ве биелерни Къарадагъдан тюшюрип, падишанынъ сарайына алып баралар. Чѣюндеки сют шапырып-копюре башлагъан сонъ, Матюв огълан падишагъа:

— Падишам чѣюнге тюшонъыз, сизни яшартаджакъ бу сюттир, — дей.

Падиша тюшеджек ола амма, джесарет эталмай, башта Матюв огъланнынъ тюшмесини эмир эте. Ат Матюв огъланнынъ къулагъына:

— Къоркъма, тюш! — дей.

Матюв огълан артыны-огюни тюшонмеден, озюни къайнап тургъан сютнинъ ичине ташлай. Ат якъын келип, бутюн кучонен уфюрмеге башлай. Сют сувуй ве Матюв огълан ап-акъ ве яп-яш бир йигитке чевирилип, ич бир зарарсыз сют ичинден чыкъа. Буны коръген падиша, яшараджагъына къуванып, аман озюни сют ичине ата. Амма ата, олджакъта алевленип янмакъта олгъан атеш сютни кене шапыртып-копюрте ве падиша сют ичинде бурюшип, пишип къала.

Ат Матюв огълангъа:

— Мин сыртыма! — дей де, оны шу ерден алып къача.

Чѣль ичинден кечкенде, Памукъ къыз да аткъа мине. Пешлеринден падиша аскерлери къува. Къува амма, о атыннъ артындан ким етер?

Матюв огълан памукъ къызны озь падишалыгъына алып келе. Падиша бабасы козь иляджы — бир авуч топракъ беклей-беклей, энди чокътан ольген экен. Оледжекте, тахткъа Матюв огъланнынъ чыкъарылмасыны васиет эткен.

ИСЛЯМ ДИНИНИНЪ ЭСАСЛАРЫ

3-нджи бап

ПЕЙГЪАМБЕРЛИК

Субетимизден ашагъыдаки нетиджелерни чыкъара билемиз:

1. Инсан ичюн догъру аят Аллагъа инанмакъ ве бойле аят ичюн керекли бильги ве инамгъа — Алла ве Онынъ сыфатлары акъкъындаки бильгиге саип олмакъ, Онъа уйгъун ве уйгъунсыз шейлерни, Онынъ сечкен ёлу ве къиямет кунюне ве бу бильгилерге инам зарурдыр. Бу — ИМАНдыр.

2. Алла мерхамети иле инсанны бойле бильгиге озю саип олув меджбуриетинден къуртарды. Аксине, О бу бильгилерни инсанлар арасындан сечип алгъан Пейгъамберлерине берди ве Алланынъ Ирадесини башкъа адамларгъа бермеге эмир этти. Бу - инсанны илериде мувафакъиетсизликлерден халис этти.

3. Эр бир эркек ве къадыннынъ вазифеси Алланынъ акъкъый Пейгъамберини танымакътан, онъа ве онынъ талиматына инанмакътан, итикъад иле онъа иермектен ибареттир. Бу исе-къуртулыш ёлудыр.

Бу бапта биз пейгъамберликнинъ тарихы, маиети ве дигер джеэтлири хусусында сёз юрьсетеджекмиз.

ПЕЙГЪАМБЕРЛИКНИНЪ МАИЕТИ ВЕ ЗАРУРЛЫГЪЫ

Алла бу дюньяда инсанны джумертликле эр шейнен теминлегендир. Янъы догъгъан сабий бу дюньягъа бакъмакъ ичюн козылеринен, эшитмек ичюн къулакъларынен нефес алмакъ ичюн ве къокъламакъ ичюн буруннен, тюшпонмек ичюн акъыл-фикирнен ве саирелернен келе. Инсан ичюн зарур бу къабилиетлер ве имкянар Алла тарафындан исрарлыкънен темин этильгендир.

Инсан этрафындаки барлыкътан да аты ичюн зарур бутюн шейлернен: ава, ышыкъ, сыджакълыкъ, сув ве саи-

релернен теминленгендир. Сабий ана кокюсинден озюне емек була. Оны ана-бабасы табийй севгиси иле севе ве онъа перванелик итияджыны, тербиелев истегини дуя ве онынъ ичюн къурбан олмагъа разы ола. Бала та акъыл-балигъ олгъандже озюнинъ эр бир аятый джерьянында табияттан озюне зарур эр шейни ала. О яшамакъ ве осьмек ичюн бутюн маддий ниметлернен теминленген. О коре ки, бутюн Алем онынъ ихтиярында.

Бундан да гъайры, инсан аят ичюн куреште зарур къуветке ве джисманий къабилиетке, акълий ве маневий кучъке маликтир. Лякин Алла бу ниметлерни эр кеске бир этип бермеген. Эгер бир этип такъсимленильгенде инсанлар бири-бирлерине багълы олмаз эдилер ве бу озъара къайгъырув ве ярдымлашувдан марум этер эди. Бойлеликле, инсанлыкъ, умумен алгъанда, бутюн зарурий ниметлернен темин этильген олса да, инсанларгъа къабилиет тегизсиз ве чешитли такъсимленгендир.

Биревлерге джисманий къувет ве джесюрлик, дигерлерине исе акълий къабилиет берильгендир. Базылар санаткъа, шириетке, фельсефеге, дигерлери исе риязяткъа ве ильмий тедкъикъяткъа догъма истидатлы олалар. Инсанлар арасындаки бу тегизсизлик мевджут чешит къыйынлыкъларны енъмек имкъяныны догъура. Джеми бу къабилиетлер, истидатлар, анъламлар Алланынъ мерхамети олуп, олар инсанлар табиятына Алланынъ ирадеси иле синъдирильгендир. Буларны окъумакънен ве алыштырмакъларнен эльде этмек мумкюн дегиьл.

Истидат инсанлар арасында алельхусус бир тарзда такъсимленгендир. Бир чокъ инсанларгъа къабилиет умуминсаний медениетни инкишаф эттирмеге зарур олгъаны ичюн берильген бир вакъытта, айры истидат белли саалар ичюн зарур олгъанындан аз бир адамларгъа берильгендир. Умумий аскерлерге, койлюлерге, ишчилерге нисбетен генераллар, алимлер ве зекялылар баягъы аздырлар. Умумий ёнелиш ойле ки, къабилиет не къадар юксек олса, ойле къабилиетли адамлар аз сайылыдырлар. Инсанлыкъ тарихында силинмез из къалдыргъан ве олар яраткъан янъылыкълардан инсанлар асырлар девамында файдалангъан алельхусус деалар даа да аздырлар.

Шимди бизим огюмизге башкъа бир суаль чыкъа: инсанларда ялынъыз сиясет, риязят, механика, икътисадият саасындаки мутехассысларгъа итиядж бармы, ёкъса оларгъа догъру ёлны-Алла ёлуны, къуртулыш ёлуны косътериджи инсан да керекми? Табийй ки, инсангъа аятнынъ тизилиши ве манасыны икъе этиджи адам да керек: инсан недир, о не ичюн яратылгъан, онъа кучъ-къудретни ким ве не

ичюн берген, аятнынъ догъру сонъу насыл ве онъа насыл ирмели, догъру аятий варлыкълар недир ве оларны насыл эльде этмели? Алла инсангъа энъ кучюк зарурий шейлерни берип де, яшамакъ ичюн энъ буюк керекли ниметлернен теминлемегендир демек къыйын. Боиле ола бильмез ве бу акъикъатен де ойле дегиля.

Ойле экен, Алла инсанларны илим ве санаткъа насыл этип истидатлы яратты? О, бунынъ киби де, терен бакъышлы, зекялы ве Озюни бильмек ве анъламакъ истидатына саип адамларны да етиштирди. О, оларгъа шеревли ве догъру ёлны ачты, аятнынъ макъсады ве ахлякъ къаиделери акъкъында бильги берди. О, Иляий Кешфлерни адамларгъа огретмекни оларгъа ишанды.

Боиле инсанлар Пейгъамберлер-Алланынъ Эльчилеридир. Бунынъ киби де, фенде ве санатта февкъульаде къабилиетли деалар олгъаны киби, Пейгъамберлер де, инсанлыкъ джемиетинде озьлерининъ табиий акъылданеликлер, юксек шеревлиликлери ве омюрлерининъ мундериджелигинен айырылып туралар. Инсаннынъ деалыгъы-бу онынъ нумунесидир ки, башкъаларны бунъа озь-озьлюгинден инандырыр.

Пейгъамбернинъ акъылы ойле проблемаларны къаврап ала ки, оны башкъа акъыллар тасавур биле этип оламазлар. О, муреккеп меселелерде ойле ферасетлидир ки, адий инсанлар йылларджа баш ёрмалары ве инджелемелери нетиджесинде биле оны чезип оламазлар. О не акъкъында сёйлесе, акъыл онынънен разы олур, юрек догърулыгъыны ис этер, дюньявий теджрибе исе-оннынъ эр бир сёзюнинъ исбатыдыр. Лякин, биз озюмиз бойле япмагъа ыдырынсакъ, шубесиз магълубиетке огъармыз. Онынъ бутюн ишлеринде арекетлери догърулыкъ, догъру сёзлюк, сафлыкъ иле бельгиленир. О ич бир вакъыт янълышмай ве гъарезлик япмай. О эр вакъыт эйиликке къолтута ве башкъаларына да буны огрете. Онынъ сёзлери ве арекетлеринде шахсий менфаат козьде тутулмай. О башкъаларнынъ эйилиги огърунда изтирап чекер ве ич бир вакъыт башкъаларны озю ичюн изтирап чекмеге меджбур этмез.

Бир инсаннынъ акъикъатен Алланынъ Пейгъамбери экени белли олгъандан сонъ, табиий ки, онынъ сёзлерине инанмакъ ве онынъ косътеришлерине бойсунмакъ лязимдир. Инсанны Алланынъ Пейгъамбери дие танып да, онынъ сёзлерине инамсызлыкъ ве косътеришине бойсунмамакъ мантыкъсыз шейдир. Оны Алланынъ Пейгъамбери деп къабул этилювининъ озю, шуны бильдире ки, сиз онынъ бутюн айткъанлары Алланынъ сёзлери экенине, арекетлери исе Раббининъ Ирадеси иле олгъанына инана-

сынъыз. Онъа итаат этмемек Аллагъа итаат этмемекни бильдире, Аллагъа итаат этмемек исе фелякетке алып бара.

Пейгъамберни итираф этмекнинъ озю сизни онынъ косътеришлерине итаат этмек меджбуриетинде къалдыра. Сиз, ола билир, о я да бу косътеришнинъ икмети ве файдасыны там анылап оламазсынъыз, лякин, косътеришнинъ Пейгъамберден олганы-онынъ догърулыгъына зарурий делильдир. Буны анылав къабилиетине малик олмамакъ, бунда бир шей еринде дегиль демек дегиль де, бу бизим анылавымыздаки янълышлыкътыр.

Базы адамлар Пейгъамберни итираф этселер де, онъа Иман кетирмейлер ве омюрде онынъ косътеришлерине риает этмейлер. Бу адамлар Кяфирдирлер, Пейгъамберни итираф этселер де, олар янълыш ёлдан кетелер. Ойлелери де бар ки, олар бизге Пейгъамбер керек дегиль ве биз акъикъат ёлуны озюмиз де тапармыз дейлер. Бу да янълыштыр. Сиз, эльбетте, геометриядан окъутганынъыз киби, эки нокъта арасында тек бир дане догъру сызыкъ чекмек мумкюн, къалгъанлары исе догъру ола бильмезлер.

Тыпкъы бунынъ киби, акъикъаткъа ёлны да бойле тарифлемек мумкюн, Ислям тилинде бу Догъру ёл **АЛЬ-СЫРАТЪ АЛЬ-МУСТАКЪИМ** дениле.

Бу ёл инсандан башланып догъру Аллагъа бара ве тарифке бинаэн, о янъгъыз бир ёл ола биле. Пейгъамберлер бу Догъру Ёлны косътердилер. Бунъа инанмагъан адамлар чокъкъа бармай озъ тасавурларынынъ къалабалыкълары ичинде къалалар. Озь ёлуны джойса да, бильген адам косътерген догъру ёлдан тайпынгъан адам акъкъында не дие билирсиз? Бу садедже, акъылсызлыкътыр. Эгер эр ким эр шейни башындан озю огренип башласа эди, не къадар вакъыт ве кучъ гъайып этилир эди.

Биз буны фенде олсун, санатта олсун бир вакъыт япмаймыз. Ойле экен, Пейгъамбернинъ белли реберлиги олгъанда, бу ерде не ичюн япмакъ керекмиз?

Эгер бу мевзугъа терендже далсакъ, шу шей белли ола ки, инсан Пейгъамберге инанмадан Аллагъа ёл була бильмез. Бу шунынъ ичюн юзь бере ки, акъылданелернинъ кенъешлерини ред эткен инсан ойле вазиятте къала ки, о акъикъатнен янълыш арасындаки фаркъны айырып оламай ве озюнинъ кибирлиги ве кёр-кёранелигининъ къурбанына чевириле. Бойле ред этюв, Пейгъамберлер назарисине коре, сахте кибирлик я да сокъур консерватизм (муазафаджылыкъ) ве инатлыкънен озъ эдждатлары ёлуны кутюв я да озюнинъ алчакъ истеклерине къул олув сассинде келип чыкъа.

Дигер тарафтан, эгер инсан намуслы ве акъикъатпер-

вер олса, барлыккъа ёлнынъ озю ачылып. О Пейгхамбернинъ талиматында озь къальбининъ акс седасыны тапар ве Пейгхамберлер вастасынен озюни кешф этер.

Бундан да гъайры, акъыйый Пейгхамбер Алланынъ озю тарафындан стиштирильгендир. Оны адамларгъа Онынъ озю эльчи сыфатында ёллагъандыр. Инсаннынъ Пейгхамберге инанмасы ве ондан орьнек алмасы Онынъ эмириндедир. Бойледже, ким Раббининъ Пейгхамберине инанмаса, О Алланынъ эмирини ред эте ве исыанджыгъа чевириле. Алла Кяинатнынъ Идареджисидир ве Онынъ Эльчилери ве Мелеклери итибарыны итираф этмек ве оларны динълемек борджлу, чюнки олар Онынъ ердеки эльчилеридир. Ким Алланынъ Пейгхамберлерини инкяр этсе, онынъ Аллагъа инангъан я да инанмагъанындан къаттих назар, о кяфир сайылып.

ПЕЙГХАМБЕРЛИКНИНЪ КЪЫСКЪА ТАРИХЫ

Шимди Пейгхамберликнинъ инкишафындаки эсас девирлерни бакъып чыкъайыкъ: о насыл баълангъан эди. Яваш-яваш насыл инкишаф этти ве пейгхамберлернинъ сонъкиси олгъан Мухаммед (саллаллаху алейхи веселлем) девиринде озюнинъ энъ юксек нокътасына насыл ирди?

Инсанлыкънынъ эвель башы-биринджи адам-Адем атадандыр. Ер юзюндеки бутюн халкъларнынъ аилелери ондан даркъады ве осьтилер. Бутюн бу дюньядаки адамлар энъ биринджи чифтлик-Адем ата ве Ава анамыздан пейда олгъандырлар. Бу акъта тарих ве дин бир фикирдслер. Ильмий тедкъикъатлар илькиде чешит адамлар чешит девирлерде яшадылармы я да бир вакъытнынъ озюнде ер юзюнинъ чешит ерлеринде бар эдилерми-исбат этип оламай. Алимлернинъ эксериети ер юзюнде ильк оларакъ бир адам пейда олды ве сонъундан бутюн ыркълар ондан пейда олдылар дие тахмин этелер.

Адем ер юзюнде ильк адам олувынен берабер, Алланынъ биринджи Пейгхамбери эди. Алла озь несиллерине еткизсин дие Ислям динини Адемге берди. Адем оларгъа Алланынъ Бирлигини, дюньянынъ Яратыджысы ве Саиби О олгъаныны, Онъа табий олып, дуа этмек зарурлыгъыны, вакъты иле Онъа къайтып бараджакъларыны, олар Алланынъ истегине бинаэн догъру яшамакъ борджлу олгъанларыны, бунынъ ичюн Онынъ саадетине наиль оладжакъларыны, табий олмагъанлар исе, бу дюньяда да, ольгенлеринден сонъ да, азап чекеджеклерини анълатмакъ борджлу эди.

Адемнинъ итааткяр несиллери догъру ёлдан юрьдилер, лякин, ойлелери де олды ки, озъ аталарынынъ талиматыны ред эттилер. Базылары Кунешке, Айгъа, йылдызларгъа, дигерлери тереклерге я да айванларгъа табынып башладылар. Базылары да бутюн табиаат кучълери чешит аллаларнынъ незарети алтында дие инандылар ве оларнынъ эр биринден эйилик коръмек ичюн оларгъа табынмакъ керек деп бильдилер. Бойлеликнен политэизм ве путперестликнинъ бир чокъ чешитлери инкишаф этип башлады, чешит динлер пейда олды.

Бу-Адемнинъ несиллери бутюн Ер курресине даркъаяракъ, чешит ыркъ ве миллетлер тешкиль эткен девирде олды. Эр бир миллет озюне озъ динини яратты, инсаннынъ ве Кяинатнынъ Яратылдысы олгъан Алла исе унутылды. Гунялы адетлернинъ бутюн чешитлери пейда олды. Оларнынъ чокъусы догъру деп танылды, догъру шейлерге эмиет берильмеди, я да янгъыш дие илян этилди.

Бу девирде Алла Пейгъамберлерни етиштирип башлады. Олардан эр бири озъ адамларына унутылгъан адетлерини хатырлаттылар. Олар путперестликке, гунялы адетлерге сонъ бердилер, адамларны Алла иле разылашаракъ яшамагъа огреттилер. Олар джемиетке тедбикъ этмек ичюн инсанларгъа къанунлар бердилер. Эр бир халкънынъ арасында акъыкый Пейгъамберлер бар эдилер ве оларнынъ эписи бир сой динде-Ислям дининде эдилер.

Шубесиз, чешит Пейгъамберлер халкъларнынъ итияджлары ве медений дереджелерине коре талим берюв усулларыны денъиштире эдилер. Эр бир Пейгъамбернинъ белли талиматы белли гъарезликни ёкъ этмек иле сынъырлана эди. Джемиет инкишафынынъ ильк басамакъларында къанунлар ве къаиделер саде олуп, инкишаф дереджесине коре, олар денъишип, джуляланып барылды. Лякин, бу фаркълар янгъызыз усть-усттен эди. Талиматларнынъ эсасы бутюн динлерде бир чешит эди, яни Алланынъ бирлигине, саадетке ве барышыкъкъа, ахиретке, ондаки такъдирлев ве джезалавларгъа инанмакъ эди.

Инсанларнынъ Пейгъамберлерге мунасебетлери чешитли эди. Базы Пейгъамберлер озъ Талиматлары ичюн къувгунгъа огъратылдылар, озъ ерлеринден къувулдылар, дигерлери исе издашлар буламасалар да, талиматларыны тергъиб этмеге меджбур эдилер. Лякин, бойле къувгунлыкъларгъа бакъмадан, Алланынъ бу Эльчилери озъ талиматларыны вааз эттилер. Оларнынъ эмеклери зая кетмеди. Бир чокъ адамлар оларнынъ динлерини къабул эттилер.

Бу девирде, джеалет заманында пейда олгъан сахте темсиллер шекиль алып башладылар. Чокълары, Пейгъам-

берлер сагъ экенде оларнынъ талиматларыны итираф этрек, олар вефат эткен сонъ, озылерининъ гъаелерини динге синъдирип башладылар. Олар Аллагъа сыгъынувнынъ янъы усулларыны къабул этти, базылары исе озъ Пейгъамберлерине сыгъынып башладылар. Олар Пейгъамберлерни Аллагъа я да Онынъ огъуллаарына темсиль эттилер, яни адамлар, вазифелери путларны ёкъ этювден ибарет олгъан адамларны путларгъа чевирдилер.

Динде анъламларнынъ бозулувы ве денъиштириливи мунасебетинен, инсанлар асырлар зарфында Пейгъамберлернинъ талиматларыны о' дередже денъиштирдилер ки, акъикъатны уйдурмалардан айырмакънынъ чареси ёкъ эди. Бунъа бакъмадан, Пейгъамберлернинъ гъайретлери бошбошуна кетмеди ве акъикъатнынъ излери сакъланып къалды. О я да бу шекильде олса да, Алла акъкъындаки, ахиреттеки аят акъкъындаки гъаелер сакъланып къалды. Бойледже, Пейгъамберлер инсанлар анъыны-умум динни-къайсы ки, инсан табиятына уйгъун, озюнде дигер дин талиматларында олгъан эйи джезтлерни синъдирген, инсанлыкъ ичюн ярарлы динни къабул этмеге азырладылар.

Биз субетимизинъ башында айры Пейгъамберлернинъ чешит халкълар арасында пейда олгъанлары ве олардан эр бирининъ талиматы тек озъ адамлары арасында эмиетли олгъаныны айткъан эдик. Бунынъ себеби, халкъларнынъ джографик джезттен септирильгенлеринде ве озъара алякъалары олмагъанында эди. Бойле шараитте къанунларнынъ умумий системасына уйгъун умумдюнья Динини тергъиб этмек зияде кучъ эди. Иптидай адамларнынъ джаиллиги чешит ахлякъ нормаларына ве Иманны гъайритабиййликке алып кельди. Яваш-яваш гунякярлыкъны ве гайритабиййликни ёкъ этмек, джаилликни тамырындан къопарып атмакъ ичюн чешит Пейгъамберлер адамларгъа акъикъаттан вааз этмек ве адий ве догъру аяттан талим бермек керек эдилер. Инсаннынъ билъгили олмасы, акъыл, ахлякъий ве маневий джезттен инкишафы ичюн нидже бинъ йыллар керек олгъаны бир Алланынъ озюне белли.

Теракъкъиятнынъ инкишафы ве тиджаретнинъ кенишлеви саесинде халкълар арасында алякъалар багъланды. Мемлекетлер ве къыталар арасында къарадан ве сувдан даимий ёллар ачылды. Чокълары язы санатыны огрендилер, билъгилер даркъап башлады. Гъаелер ве билъгилернен авушувлар башланды. Буюк запткярлар озъ ерлерини кенишлеттилер, нетиджеде чешит халкъларнынъ бир сиясий къурум эсасында империялары ве бирлешмелери тешкиль этильди. Бойлеликле, миллетлер бири-бирлерине якъын-

лашып башладылар ве олар арасындаки фаркъ эксилип барды.

Бойле бир шараитте Алланынъ бутюн инсанлар ичюн бир чешит динни — эр кеснинъ ахлякый, рухий, ичтимай ве саире итияджларыны къандырыджы динни ёлламакъ имкяны догъды. Бундан эки бинъ йыл эвельси инсанлыкънынъ анъы ойле дереджеге етти ки, энди эр кеске келишликли динни къабул этмек мумкюн эди.

Индстандан Буддизм чыкъты, о айры-айры ахлякый принциплерден ибарет олуп, аятий системаны толусынен озюнде джемлеп оламагъан исе де, бир тарафтан Япониягъа ве Могулстангъа дигер тарафтан Афгъанистан ве Бухарагъа даркъады. Буддизмнинъ эльчилери бутюн дюнъяда кезип башладылар. Бир къач юз йылдан сонъ Христианлыкъ пейда олды.

Азрети Иса пейгъамбернинъ диний талиматы темиз Ислям олса да, онынъ издешлери талиматны та Христианлыкъ дереджесинелже денъиштирдилер. Бу дин Израильде кешф олунгъан исе де, та Кучюк Асиягъа, Авропа ве Африкагъа даркъады. Бу шуны косътере ки, о вакъытта инсанлыкъ эр кес ичюн умумий динге мухтадж эди. Табий ки, адамлар догъру ве там динни булып оламасалар, бар динни инкишаф эттирип башлайлар.

Медений юкселювнинъ бойле кескин бир девиринде инсанлыкъ анъы дюнъявий динге итиядж дуйгъанда, Арабстанда бутюн дюнъя ичюн Пейгъамбер етиштирильди. Бу, Мухаммед-Ислям Пейгъамбери (саллаллаху алейхи веселлем) эди. О вааз этмеси керек олгъан дин де Ислям эди, лякин о энди текмиль шекильде, инсан аятынынъ бутюн джеэтлерини озюнде къаврап алгъан эди.

МУХАММЕДНИНЪ ПЕЙГЪАМБЕРЛИГИ

Эгер биз дюнъя харитасына назар ташласакъ, дюнъявий динге Арабстан киби онъайтлы мемлекетни тапамамыз. О Авропадан чокъ узакъ дегиль, тамам Асиянен Африканынъ арасында ерлешкен. Мухаммед Пейгъамбер (с.а.в.) пейда олгъан девирде Меркезий Авропадаки миллетлер медениет саасында илери кельгенлерден эдилер. Олар къарардан Арабстандан индстан къадар узакълыкъта эди.

О девирнинъ тарихына мураджаат этерек, арапларнынъ Пейгъамберли халкъ олмалары тесадуфий олмагъаныны коръмек мумкюн. Буюк миллетлер узун йыллар девамында дюнъягъа аким олмакъ огърунда курешлер алып

бардылар ве оларнынъ васталары ашлашты. Араплар исе азимкяр ве джесюр адамлар эдилер. Ичтимаий инкишаф денильген джержян илери кельген миллетлер арасында менфий чизгилерни догъургъан бир вакъытта, араплар арасында бойле ичтимаий тешкиятлар ёкъ эди. Олар инкишаф эткен джемиетнинъ мухтешемлиги ве боллукълары нетиджесинде пейда оладжакъ декадентликтен сербест эдилер.

Бешинджи асырнынъ марифетке даа саип олмагъан арапларгъа япма ичтимаий къурум ве буюк миллетлернинъ медениетлери гунялы тесирлерини быракъмагъан эди. Олар адамларнынъ девирнинъ «ичтимаий инкишафы» токъунмагъан джеми инсаний сыфатларына саип эдилер. Олар джесюр ве къоркъмаз, сербестликни ве сиясий мустакъилликни севе эдилер. Бунынънен берабер, оларнынъ аятында менфий джеэтлер де мевджут эди. Булар акъкъында бираз сонъуджа токъталаджакъмыз ве буларнынъ себеби бинълердже йыллар зарфында олар арасында Пейгъамберлернинъ олмагъаныдыр. Олар арасында медениетни юксельтеджек ве маневий темизлейджек Ислятчы биле пейда олмады.

Юз йылларджа сербест ве мустакъиль сахра, тенха аят олар арасында зияде джеалетлик догъурды. Олар джеалет батагъына о дередже баттылар ки, адий инсаннынъ оларны адам шекилине кетирмеси пек кучъ эди. Лякин, февкъульаде акимиетке малик бир инсан оларгъа хайырлы мевкуре бере бильсе эди, олар оны исрарнен менимсемеге азыр эдилер. Олар бутюн дюньянынъ душманлыгъына къаршы тура билир эдилер. Олар кучлю ве яшамакъ къабилиетлерине саип адамлар олуп, Дюнья Пейгъамбери Мухаммед с.а.в. талиматыны даркъатмагъа къадир эдилер.

Бунынънен берабер, келинъиз, арап тилине дикъкъат этейик. Бу тильдеки эдебиятны не къадар чокъ огренсенъиз юксек гъаелерни аныламагъа, олдукъча къарышыкъ Иляий бильгилернинъ джеэтлерини аныламакъ инсанларнынъ къальплерини эсир этмек ичюн бу тильнинъ не къадар уйгъун экенине къаний олурсынъыз. Келимелер ве къыска джумлелер гъаелер маиетини ифале этелер: олар ойле тесирли ки, оларнынъ аэнклерини биле инсаннынъ озюни унуттырыр.

Бу тиль ойле татлы келир ки, санки къулакъларынъ ичи балгъа тола. О, о дередже аэнкли ки, онынъ сеслери симфониясы алтынъда тенинънинъ эр бир къысмы арекетке келе. Тыпкъы бу зенгин ве тесирли тиль Къуран-ы Керим ичюн, Алланынъ Юдже Келимелери ичюн зарур тиль эди.

Дюнья Пейгъамберининъ догъум ери оларакъ Араб-

станнынъ сечилови Юдже Раббининъ икметидир. Келинъиз, энди бу хызметлер ичюн Алла сечип алгъан тенъ-ешсиз ве февкъульаде шахс олгъаныны козьден кечирейик.

МУХАММЕДНИНЪ ПЕЙГЪАМБЕРЛИГИНИНЪ МАКЪБУЛ ТАСДИГЪЫ

Эгер биз бундан 1400 йыл эвельки дюнъягъа фикрен назар быракъсакъ, онынъ шимдики киби олмагъаныны корермиз. Гъаелернинъ алышып-берильмеси ичюн имкян не къадар аз эди! Алякъа васталары не къадар сынъырлы ве текмиль дегиль эди! Инсан бильгиси не къадар сатхий эди! Инсанны дюнъябакъышы не къадар сынъырлы, тар эди!

О девирде не радио, не телевизор, не де телефон бар эди. Инсан демир ёл, машина ве самолётлар акъкъында атта арзылап оламай эди. Нешир ишлери хусусында бир тюрюлю шей белли дегиль эди. Язма китаплар несиллерден несиллерге кечкен екъане малюмат менбалары эди. Бильги берген муэссиселер аз олуп, бильги алмакъ сечильген айры адамларгъа насип ола эди.

Инсанлыкънынъ бильги хазинеси фукъаре эди, инсаннынъ барлыкъ акъкъындаки тасавуры ве шахсий гъаелери ялынъыз озъ черчивесинен сынъырлана эди. О девирнинъ бир аз медениетли адамы, шимди ёлла къалгъан адамдан эйи дегиль эди. Акъыкъатен де, инсан джеалет ве хурафат батагъына баткъан эди. Шимди эр кес ичюн мирас эсап этильген малюматларны алмакъ ичюн инсан бир омюр яшамасы керек эди.

Шимди биз «Миф» — мевхум, я да хурафат деп адландыргъанларымыз о девирнинъ ред этильмейджек акъыкъаты эди. Биз шимди варварлыкъ деп тариф эткен арекетлер о девирде кунъделик иш олгъан. Ишанчсызлыкъ кениш колемде даркъалып башлады. Адамлар насылдыр юджеликтен ред эте эдилер. Шекильсиз, гъайри табий къабукъкъа сарылгъан шейлер олар ичюн юджелик эсап этиле эди. Оларда эксиклик меджмуасы ойле инкишаф эткен эди ки, атта олар хулюс къалыпли адамлар барлыгъыны тасавур биле этип оламай эдилер.

АРАБСТАН — ТЮПСИЗ КЪАРАНЛЫКЪ

О къаранлыкъ девирде Арабстан ер юзюндеки энъ къаранлыкъ ерден бири эди. Иран, Византия ве Мысыр медениетнинъ юксек нокътасында эдилер, Арабстан сахра ортасында, айырыларакъ тура эди.

Арап туджджарлары къомшу мемлекетлерде сеятта булунсалар да, бир де бир шей анъламакъ имкяны пек аз эди. Озь мемлекетлеринде китапхане, бильги оджакълары ёкъ эди. Бир къач илимли адамлар мевджут фен ве санатны анълап оламай эдилер. Олар юксек инкишаф эткен, инсан тефеккюрининъ инджеликлерини еткизе биледжек лисангъа сайп олсалар да, оларнынъ медений севиелери пек алчакъ эди. Фикий юриютиювлери хурафатларгъа толу, адетлери ве ахлякълары кийиклердже эди.

Арабстан укюметсиз, къанунсыз бир мемлекет эди. Эр бир къабиле озюни мустакъиль сая, бунынъ ичюн де олар арасында даима дженклешюв вазияти укюм сюре эди. Кучлюлюк къанунындан башкъа къанун ёкъ эди. Къан тёкювлер, къабаатсыз ве къуветсиз адамларны ольдюрювлер адетий вакъиалар эди. Аят, барлыкъ ве шерев даима хавф астында булуна эди. Аз-бучукъ къавгъа биле дженк чыкъармасы мумкюн эди. Бир къабиленинъ бедевийлери (бедуины) озьлерини дигер къабилелернинъ адамларыны ольдюрмеге акълы деп саялар. ⁽¹⁾).

Бу адамларнынъ ахлякълары ве медениетлери олдукъча иптидаий эди. Олар ахлякъ бозукълыгъы, къумар оюны ве ичкиджилик батагъына баткъан, адам ольдюрмек, баскъындылыкъ исе, кунъделик аятнынъ бир къысмы эди. Оларнынъ къадынлары Кябе шерифнинъ этрафында чырчыплакъ кезине биле эдилер. Олар озь къызларыны, къорантагъа ябанджы эркек къошулмасын дие, тирилейин коме эдилер. Бабалары вефат эткен сонъ, огей аналарына эвлене биле эдилер. Кунъделик аятнынъ эсаслары, яни нормаль емек, урба киймек, ювунмакъ-олар ичюн танылмагъан шейлер эди.

Диний итикъадларына кельгенде исе, оларда да тыпкъы дюньянынъ къалгъан къысмында юзь берген вазият мевджут эди. Олар эр шейге-ташларгъа, путларгъа, йылдызларга табына, ялынъыз Аллагъа сыгъынмай эдилер. Олар къадим Пейгъамберлернинъ талиматлары акъкъында бир шей бильмей эдилер. Ибраим ве Исмаил озьлерининъ узакъ акърабалары олгъан, несиль башлары акъкъындаки гъаелерге малик олсалар да, оларнынъ диний талиматлары ве сыгъынгъан Алла акъкъында бир тюрлю бильгиге сайп дегиль эдилер. Оларнынъ агъыз яратыджылыкъында Ада ве Тамуда акъкъында икяелер мевджут олгъанына бакъмадан, оларда Худ ве Салих Пейгъамберлернинъ талиматларындан ич бир шей ёкъ эди.

Еудийлер ве христианлардан оларгъа Исраил Пейгъамберлеринен багълы базы эфсанелер кечти, лякин олар бу талиматларны сахтелештирдилер. О вакъыттаки адамлар-

нынъ диний концепциялары акъкъындаки Исраил аһанелерини талиль этерек, Къураннынъ мусульман изаатчылары бизге еткизген малюматлардан бильмек мумкюн. Пейгъамберлик тарихы ве Исраил Пейгъамберлигининъ табияты акъкъат ичюн намуслы курешчилер алып баргъан ишлернинъ терсини озюнде акс эттире.

КЪУРТАРЫДЖЫНЫНЪ ДОГЪУМЫ

Бойле къаранлыкъ бир заманда ве бу къаранлыкъ мемлекетте бир инсан догъа, онынъ ана ве бабасы о даа пек кучюк олгъанда вефат этелер, сонъундан исе къартбабасы да кечине. Табийи ки, онынъ девиринде арап баласы алмасы зарур тербиени де, бильгини де о алып оламай. Балалыгъында бедевий балаларынен берабер къой ве эчки бакъа. Сонъунда тиджаретнен огърашып башлай. Буларнынъ эписи, биз аятлары акъкъында энди икяе эткен арапларнынъ эписине хастыр.

О там джаиль ве окъумыш адамлар арасында булунмакъ имкянындан марум, чюнки бойле адамлар Арабстанда ёкъ эди. Бир къач кере тиджарет керваны иле Сирияда сеятта булуна, лякин бу сеятлар адий алыш-веришнен багълы ола. Бу ерде о окъумыш адамларнен къыскъа корюшювлерде булунса да, бу корюшювлер онынъ шахсыны шекилендириювде хызмет этмей. Корюшювлер терен ве кениш бильгилер менбасы олмакъ бир тарафта турсын, бунынъ киби де, джаиль бир бедевийнинъ мемлекетнинъ ве озь девирининъ илери кельген инсаны дегиль, атта бутюн дюнья ве бакъий девирге мешур адам оларакъ етишювине де себеп ола бильмез. Бу къыскъа сеятлар онынъ дин, этика, медениет ве цивилизациянынъ концепциясы ве принциплерини эльде этмесине тесир япа бильмез эди. Бу девирде о шейлер дюньяда умумен мевджут олмагъан.

ТАШЛАР ОБАСЫНДАКИ ЭЛЬМАЗ

Шимди биз алидженап инсаннынъ омюрине факъат арап джемиети мунасебетинен дегиль, бунынъ киби де, о девирде бутюн дюнья вазиятинен багълаяракъ назар ташлая билемиз.

О яшлыгъындан та акъыл-балигъ олгъан девиринедже озь этрафындаки адамлардан бир тамам фаркъ эте. Онынъ джазибели сыфатлары, хош тавурлыгъы онынънен мунасебетте олгъанларны озюне джелъп эте. Инсанларнен алякъ-

ада булунганда адалетлилик ве намуслылыкъ эсасларына итаат эте. Душманлары биле оны яланджылыкъта къабаатлап оламайлар. О къач-йыллар девамында тиджаретнен огърашкъан исе де, бир вакъыт айын-оюнъа ёл бермей. Онынънен мунасебетте булунганларнынъ эписи онъа толусынен ишаналар. Бутюн миллет онъа Аль-Эмин (догъру, ишанчлы) дей. Атта душманлары онъа сакъламакъ ичюн къыйметли эшьяларыны къалдыралар.

О олдукъча алчакъгонъюлли. Ичкиджилик ве къумар ойнамакъны озылери ичюн шериф санъан адамлар арасында догъгъанына ве оськенине бакъмадан, о бир вакъыт ичкиликке къол узатмады ве къумар оюнында иштирак этмеді. Онынъ адамлары медениет ве темизликте айырылып турмасалар да, лякин о юксек медениетли ве олдукъча темиз-паклик нумюнеси эди. Этрафыны залымлыкъ сарып алгъан олса да, онынъ юреги инсаний мерхаметле толуташкъандыр. О эвсиз-баркъсызларгъа, тулларгъа ярдым эте, эвининъ къапысы эр вакъыт сеятчыларгъа ачыкъ. О бир кимсеге зарар кетирмей, аксине башкъаларнынъ эйилиги ичюн озю азап чеке.

Дженклешмекни джанларындан севгенлер арасында яшаяракъ, онынъ озю барышыкъны севе, онынъ адамлары бири-бирилерининъ къаныны тёккенде къальби азапларгъа тола эди. Путларгъа табынгъанлар джемиетинде тербиеленген олса да, О Екяне Акъикъый Аллагъа ялварувдан башкъа, инсан дуалары ич бир шей дегиль, дие эсап эте эди.

Бу инсаннынъ улу ве парлакъ сымасыны, о къаранлыкъ сарымына тенъештиргенде, джансыз ташлар обасындаки эльмазгъа бенъзетмек мумкюн.

ИНКЪИЛЯПНЫНЪ БАШЛАНЫШЫ

Аятынынъ буюк бир къысмыны намуслы ве медениетли яшагъан сонъ, онынъ омюринде инкъиляп башлана. Онынъ этрафында къаранлыкъ ве джеалет керегинден арткъач эди, энди исе ахлякъсызлыкъ, путларгъа табынув ве тертипсизликлер сарымындан чыкъмакъ истей. О джемиетни къальбине уйгъун деп саймай. О дагъгъа чыкып кете, геджелери ве кунъдюзлерини толусынен янгъызылыкъта ве сейир этмекле кечире. О аш-сув истимал этмей, ве бойледже, онынъ къальби ве юреги темизлене ве рухлана. О тертипсиз джемиетнинъ къаранлыгъыны ярыкъландырмакъ макъсадында ышыкъ къыдыра, эйи ве янъы джемиетке темель къоймагъа тырыша.

Апансыздан онынъ къальби Иляий Нургъа тола, онъа озю къыдыргъан къуветни бере. О къобадан чыкъа, озъ адамларынынъ алдына бара ве оларгъа бу сёзлернен мурад-жаат эте:

«Сиз табынайткъан путлар сизге ярдым этип оламаз. Бу дакъкъадан башлап оларгъа табынмакъны токътатынъыз. Джансыз шейлернинъ ич бириси инсан дуаларыны къазанмай. Ер, Кунеш, йылдызлар, Кяинатта не бар исе, эписи Алланынъдыр. Янъгъыз О Яратыджы, Саиби ве Рызыкъ бериджидир, шунунъ ичюн эр кес Онъа сыгъынмакъ, Онъа дуа этмек керек. Тек Онъа табынынъыз ве Онынъ эмирини ерине кетиринъиз».

«Сизлер баткъан баскъындыжылыкъ ве къыргъынлыкъ, адалетсизлик ве залымлыкъ-Алланынъ козю огюндеки джинаетинъиздир. Гунаяр олманъыз. Гуняны коръмеге Онынъ козю ёкъ. Догъру сёйленъиз, адалетли олунъыз. Ольдюрменъиз, хырсызламанъыз. Озюнъизнинъ къануний пайынъызны алынъыз ве башкъаларына айт шейлерни адалет ёлунен оларгъа беринъиз».

«Сизлер-инсансынъыз ве джеми инсанлар Алла огюнде мусавийдирлер. Бир кимсе юзюнде намус бельгисинен догъмагъан ве бир кимсе бу дюньягъа намус урбасынен кельмеген. Ыркый ве догъма фаркълар намуслылыкъ ве улулыкънынъ ольчюси ола бильмез. Ким Алладан къоркъса ве эйи ишлер япса, асыл адамлардандыр. Ким Алланы севмесе ве яман ёлгъа аякъ басса-макъюмдир. Ким Алладан къоркъса, ким сёзюнде ве ишинде догъру исе, о намуслыдыр».

«Сиз ольгенден сонъ тайин этильген бир кунъ бар ки, о вакъытта сиз бутюн япкъан ишлеринъиз, эйилик я да феналыкъларынынъ ичюн эсап береджексинъиз ве ич бир шейни гизлеп оламайджакъсынъыз. Сизинъ аятынъыз акъкъындаки эсабынъыз Онынъ ичюн ачыкъ бир китап оладжакъ. Адалетли Укъюмдар — эр шейден хабердар Алла огюнде тевсенамелер ве ильтифатлар кечмей. Сиз Оны сатын аламазсынъыз. Сизинъ несилинъиз ве тувгъанлыкъ мунасебетлеринъиз итибаргъа алынмайджакъ. Ялынъыз акъыкый иман, эйи ишлеринъиз сизге ярдымды оладжакъ. Бойле ишлери бар олгъанлар дженнетке тюшип, эбедиен раат оладжакълар, бунунънен берабер оларгъа саип олмагъанлар Джеэннем атешине тюшеджеклер».

О озъ халкъына бойле мураджаатнен кельди, лякин джайль миллет онъа къаршы баш къалдырды. Онъа акъаретлер ве ташлар ягъдырылды. Азаплар ве залымлыкъларнынъ бутюн шекиллери онынъ узерине бастырыла ве бу бир-эки кунъ дегиль де, токътавсыз, амансыз он учъ йыл

девам эте. Ниает о кьувгьунгъа огърай. Лякин бутюн Араб-стан онгъа кьаршы кьалкъса да, о анда да теслим олмай. Оны кьувгьунлыкъта секиз йыл даа такъип этелер. О азап чеке, амма озь арекетлеринде кьатты тура, олардан вазгеч-мей.

НЕЧЮН БОЙЛЕ ДУШМАНЛЫКЪ?

Нечюн бойле олуп чыкъты, онынъ халкъы амансыз душманы олды? — деген суаль догъа биле. Бу алтын яки кумюшнен я да дюньявий зенгинликнен багъылы эдими? Олардан о бир шейлер сорадымы? Ёкъ. Бутюн душманлыкъ онынъ догъру яшав тарзыны алып бармакны ве Ялынъыз Акъикъий Аллагъа сыгъынмакны риджа эткени ичюн келип чыкъты. Озь ваазларында о Алладан башкъа путларгъа ве дигер шейлерге табынувгъа кьаршы чыкъты. О инсанларны мертебели ве алчакъ табакъаларгъа айырувгъа кьаршы чыкъты ве кьабилелер эм де ыркъчылыкъ акъкъындаки кёр-кёране бакъышларны ред этти. О эвель-эзельден берли яшап кельген джемиетнинъ бутюн кьурум-ларыны денъиштирмек истеди.

Теэссюф ки, халкъ онгъа япаяткъан иши кьадимий анъанелерге терс олгъаныны ве буны токътатмакны айталар. Адамлар онгъа кьырал олмасыны теклиф этелер ве озь динини тергъип этиовни токътатса, ер юзюндеки зенгинликни онынъ аякълары астына быракъмагъа сёз берелер, лякин о буны ред эте ве озь иши ичюн азап чекювни девам эте.⁵

Нечюн о бу зенгинлик ве идаре этиов аяртмаларыны ред этти? Бельки о даа да буюк маддий файданы козьлеп, даа чокъ йылларгъа азапланув ёлуны сечкендир? Бу суаллерге джевап бермек ичюн оларны терен талиль этмек керек.

Нефрет иле оны таш боранына туткъан, акъаретлеген, кьувгьунлыкъта да раат быракъмагъан инсанлар ичюн бундан да зияде федакярлыкъ ве мерхаметлилики нумюнесини тасавур этмек мумкюнми? Буларгъа бакъмадан, о оларнынъ сеадетлери ёлунда курешни девам эттирди. Сахте гъаелер огърунда бойле азаплар чекмек олурмы? Намуссыз инсан бутюн мемлекет онгъа кьаршы кьалкъкъанда, хавфларгъа бакъмадан, бойле кесен-кес арекетлер япармы? Онынъ юксек акъикъатынынъ исбаты — онынъ ишанчыдыр, озь арекетини девам эттирген себат ве исрарыдыр. Эгер онда юрегине зерре кьадар ишанчысызлыкъ шубеси олгъанда, йигирми бир йыл зарфында девам эткен бу фурту-

нагъа къаршы турып оламаз эди. Бу онынъ барлыгында зуур эткен инкъиляпнынъ бир джеэти. Экинджиси исе — даа февкъульаде ве эмиетлидир.

КЪЫРКЪ ЯШЫНДА ДЕНЪИШМЕ

О араплар арасында къыркъ сене арап оларакъ яшады. Бу девирде о не ваазджы, не де натыкъ оларакъ белли дегиль эди. Онынъ бир вакъыт сиясет, ахлякъ ильми, икъти-саният, ичтимаият акъкъында баас эткенини корьмедилер. Сераскерлик о якъта турсын, о атта адий аскер оларакъ да белли дегиль эди. О бир вакъыт Алла, Мелеклер, Мукъад-дес Китаплар, Эвельки Пейгъамберлер акъкъында Джен-нет ве Джеэннем хусусында лаф этмеди.

О гузель табиатлы ве эйи тавурлы олса да, онда буюк бир шей ве келеджектеки инкъиляптан хабер бериджи ич бир бельги ёкъ эди. О озь танышлары арасында сакин, акъ-ылы башында ве итааткъяр адам сыфатында белли эди. Ля-кин, о къобадан озюнинъ Хытабы иле чыкъкъанда, о тама-миле денъишкен эди.

Вааз берген вакъытында онынъ гузель сёйлегенине ве натыкълыкъ къабилиетине бутюн Арабстан айретлене эди. Ваазлары ойле къандырыджы ве тесирли эди ки, атта онынъ энъ явуз душманлары, онынъ сёзлери юреклерине синъмесинден ве эски дин ве медениетлеринден къайтар-масындан къоркъа эдилер. Бу о дередже текрарсыз эди ки, бутюн арап шаирлери, диндарлар ве юксек теджрибели на-тыкълар онынъ дюльбер тили ве къыраатынен ярышлашып оламай эдилер. О озь ракъиплеринен бир де-бир шейде ярышлашса, бир кимсе о беян эткен джумлеге бенъзер бир сатыр биле тапып оламай эди.

ЭР ШЕЙНИ ИЧИНЕ АЛГЪАН ВАЗИФЕ

Бунынънен берабер о халкъ огюнде текрарсыз фельсе-феджи, исляхджы, янъы медениет ве цивилизация яратыд-жысы, сиясети ве илери кельген юксек севиели укюмдар ве тенъешсиз сераскер сыфатында пейда олды. Окъув-языны бильмеген, сахраларда чобанлыкъ япкъан бу бедевий ойле бильги ве акъылданеликле сёйлей эди ки, онъа къадар бир кимсе бойле сёйлемеген ве ондан сонъ да сёйлемез.

О метафизика ве теология (дин илими)нинъ муреккеп меселелерини анылата. О халкъларнынъ ве империялар-нынъ сонъу ве йыкъылувы акъкъында тарихий делиллерле

исбатлаяракъ нуткълар айта. О ахлякъ ве медениет эсасларыны огрете. Икметини атта деалар ве алимлер янгъыз узун йыллар девамында инсанлар ве акъыллар узерине алып барылгъан теджикъатлар ве теджрибелер нетиджесинде анълая биледжек икътисади тешкилятлар ве ичтимай медениет, халкъара мунасебетлар акъкъында къанунлар ишлеп чыкъа. Оларнынъ къыймети инсан назарий бильги ве амелий теджрибелерге саип олувы дереджесине коре анълашыла.

Бу сакин ве барышыкъпервер адам буюк сераскер тарзында сия ве алякъа васталары иптидаий бир вазияте булунгъан девирде бутюн Арабстанны докъуз йыл девамында фетх эте. О бу арбий дуйгъугъа саип олуп, араплар топлулыгына техникадан файдаланув сырларыны огрете. Бир къач йыллар зарфында эки хавфлы буюк дженкявер девлет узеринден гъалебе къазана ве о вакъытта дюньянынъ буюк бир къысмыны идаре эте.

Къыркъ йыл зарфында сиясетке бир тюрю меракъ бильдирмеген бу сакин инсан, дюнья микъясында буюк сиясий исляхчы ве девлет эрбабы сыфатында пейда ола. О умумий мейданы 1.200.000 мурабба миль олгъан сахра сакинлерини четтен бир кимсенинъ ярдымысыз бир байракъ, бир къанун ве бир дин алтында бирлештире. Бу адамлар джайль олуп, къабилелерара дженклерде къан тѣкип юре эдилер.

О оларнынъ фикирлев тарзыны, оларнынъ анъанелерини ве ахлякъларыны денъиштирди. Варварлар ве гуныкярларны Алладан къоркъкъан ве догъру сѣзлю адамларгъа чевирди. Оларнынъ итаатсыз табиятлары къанун ве низамгъа итаат этиджи ве табийлик нумюнеси олды. Асырлар зарфында дюньягъа бир де-бир белли адам бермеген миллеттен, онынъ башчылыгында аджайип къальпли бинълернен инсанлар етишти, олар ер юзюнинъ узакъ улькелеринде дин ве ахлякъ эсасларыны огреттилер. О озюнинъ бу къараманлыгына зулум ве залымлыкънен дегиль де, инсаньетлиги ве талиматы иле иришти.

Озюнинъ алидженаплыгы ве мерхаметлилигинен атта озь душманларынынъ юреклерини запт этти. О адалетнен идаре этти ве бир заман догъру ёлдан тайпынмады. О бир вакъытлар озюни таш боранына туттыргъан, догъмуш топрагъындан къувдыргъан ве Арабстанны онъа къаршы къалкътыргъан амансыз душманларыны да асып-кесмеди. О гъалип кельгенде эр кесни афу этти. О ич бир вакъыт кимсенинъ устуне бастырып кирмеди.

О озь мемлекетининъ идареджиси олгъанына бакъмадан, озь адетлеринде алчакъгонъюлли ве адий оларакъ

къалды. Эвельде олгъаны киби, топракъ дамлы эвде фукъареликте яшады, адий тешекте ятты, адий урбалар кийди, адий емеклер ашады. Адети узьре о геджелери бою Раббисине дуа окъуп чыкъа эди. О эвсиз-баркъсызларгъа ве фукъарелерге ярдым эте эди.

О адий иш япса да, озюни акъаретленген зан этмей эди. Сонъки вакъыткъадже онда къыралджасына кибирленюв аляметлери корюльмеди. О, адий инсан оларакъ, адамлар арасында булунды, оларнен субетлешти, оларнынъ къуванчлары ве кедерлерини пайлашты. Четтен бакъкъан адам миллет етекчисини башкъа адамлардан айырды этмеси пек кучъ эди.

О озю ичюн бир заман такъдирлев ве кяр арамады. О озюнинъ якъын адамларындан озъ файдасына я да несили файдасына бир шейлер къалдырмады. Бунынъ киби де, о къазанч вергилери эсабындан фукъарелерге зекят бермекни озъ несиллерине биле ясакъ этти.

ИНСАНЛЫКЪ ТЕФЕККЮРИНЕ КЪОШУЛГЪАН ЗЕНГИНЛИК

Бу улу инсаннынъ мувафакъиетлери бунынънен битмей. Оларгъа къыймет кесмек ичюн умумен дюнья тарихына мураджаат этмек зарур. Арабстан сахрасында яшагъан джаиль, бундан 1400 йыл эвель «къаранлыкъ девиринде» дюньягъа кельген бу адам бизим янъы заманымызнынъ илькингиси эсап этиле. О ялынъыз оны урьмет эткенлернинъ етекчиси олмадан, бунынъ киби де, оны итираф этмегенлерге де ёлбашчылыкъ япты. Факъат farkъы шунда эди ки, сонъкилер озьлерининъ аят тарзлары ве заман рухыны идаре эткен о олгъанына бакъмадан, фикир ве аркетлерине онынъ тесирини садедже анъламайлар.

Инсанлыкъ тефеккюрини хурафаттан макъбул янашувгъа, барлыкъкъа севги ве намуслы аяткъа о бурды. Гъайри-табий алларгъа муджизе дие бакъылып, диний вазифелерде файдаланувларны акъыкъат нокътаи — назарындан бакъылмасы зарурлыгъына бутюн дюньяны о къандырды. Эвельде табият вакъиаларында Алланынъ темсилини корьгенлернинъ козюни о ачты.

Инсанларны эсассыз фикирлевлер ерине, козетювлер, теджрибелер ве тедкъикъатлар эсасында анълавнынъ акъылане ёлуна о етекledi. Идрак ве мантикънынъ сынтырлары ве вазифелерини муайен суретте о бельгиледи, маневий ве маддий дегерликлер арасындаки багъны о тайин этти.

Онынъ ярдымынен акъыкый диндарлыкъ инкишаф этти ве дин, бильги ве арекет арасында уйгунлыкъ мейдангъа кетирильди.

Путперестликни, инсаннынъ онъа табынувыны ве чокъаллалыкынынъ бутюн корюнишлерини о тамырындан джойды ве Алланынъ Бирлигине ойле къавий иман догъурды ки, атта путперестлик ве корь-коръане табынгъанлар динине эсаслангъанлар биле Алланынъ бирлигини (монотэизм) танымагъа меджбур олдылар. Ахлякъ ве маневий анъламларнынъ эсасларыны о денъиштирди. Ялынъыз захитлик (аскетизм) ве озь-озюни гъайып этиов ахлякый ве маневий пакликке алып барувына инангъанларгъа маневий инкишафкъа, ахлякый табиийликтен сербестликке ве эндишеге эграфынъда юзь береяткъан ишлерде фааль иштирак этиов вастасынен иришмек мумкюнлигини о косътерди.

Ялынъыз иляий муджесемликни яки Алланынъ огълуну озьлерининъ маневий ве рухий реберлери дие таныгъанларгъа шуны анълатты ки, эгер инсан иляийликни талап этмесе, о вакъытта Алланынъ ердеки эльчиси ола биллир. Инсангъа акъыкый къадркъыйметини о косътерди. Укюмдарларгъа Аллагъа сыгъынгъан киби сыгъынгъанларны шунъа къандырды ки, бу укюмдарлар адий, саде адамлардан ич де арткъач дегиллер; инсан догъумындан мукъаддес ола бильмез, кимсе улулыкъ я да къуллыкъ ярлыгъынен догъулмай. Онынъ талиматы инсанларнынъ бирдемлиги, мусавийлиги акъкъындаки, акъыкый демократия ве сербестлик акъкъындаки фикирлерни янъартты.

Онынъ къанунлары джемиетнинъ къурулушларына терен синъди ве бу джерьян шимди де девам этмекте. Икътисадиятнынъ о огреткен эсас принциплери дюнья теджрибесинде къулланылмакъта. О тариф эткен девлетни идаре этиов къанунлары сиясий назариеге тесир быракъты ве бу джерьян шимди де девам этмекте. Қъанунджылыкъ ве адалетлиликнинъ темелли принциплери чокъ мемлекетлерде адалетли макемеджилик ишлерине тесир быракъты.

Бу джаиль арап биринджи оларакъ халкъара мунасебетлер структурасыны, дженк ве барышыкъ акъкъындаки къанунларны яратты. Онъадже дженклешювнинъ ахлякый кодекси барлыгъы ве чешит миллетлер арасындаки мунасебетлерни инсаниетликнен тертипке чекмек мумкюнлиги акъылгъа биле кетирильмеген эди.

УЛУ ИНКЪИЛЯПЧЫ

Бу аджайип инсаннынъ эйбетли бою-посту дигер адамлар арасында ойле айырылып тура эди ки, онынънен бойлашкъанда башкъалары алчакъ бойлулар киби корюне эдилер. Оларнынъ ич бириси аятнынъ бир я да эки меселесини аль этювден артыкъ буюкликлери ёкъ эди. Бириси аджайип назариеджи олса, амелиятта о дереджеде дегиль эди. Дигерлери озь кучылерини ахлякъ ве маневий проблемаларгъа къойсалар, икътисадият ве сиясет иле огърашмай эдилер, яни аятта ойле сымалар расткеле ки, олар ялынъыз айры бир саанынъ бильмирлери олалар.

О исе, бутюн истидатларнынъ бир шахста муджесменгенининъ темсилдир. О — фельсефеджи, келеджекни эвельден коре бильген ве озь талиматьпынънъ тири муджесемидир. О, буюк девлет эрбабы ве сераскер, эм де ахлякъ оджасы. Онынъ бакъышлары аятнынъ джеми сааларына аиттир. Онынъ косътеришлери ве васиетлери халкъара мунасебетлерни тертиплештирювден та кунъделик аятий меселелер: емек, ичмек, шахсий темизлик саасында да файдаланылмакъта. Онынъ фельсефесининъ темели бир къусурсыз цивилизация ве меденийет эсасына къурулгъандыр. Башкъа бойле алельхусус даа бир шахсны ким косътере билир?

Дюнъяда эксериет мешур сымалар озь муити тесиринде пейда олалар деп эсап этиле, лякин онынъкиси февкъульадедир. Онынъ дюнъябакъышы шекилленювинде этраф муит бир тюрлю хызмет косътермеди. Гегельнинъ фельсефесинден я да Маркснынъ тарихий материализмден шу шей келип чыкъа ки, миллетни тешкиль этмек ве империя къурмакъ ичюн заман ве этраф муит етекчи пейда олгъаныны талап эте. Лякин, Гегель я да Маркснынъ фельсефеси насыл этип этраф муит юксек ахлякъкъа огретюв, хурафатны ёкъ этюв ве бутюн дюнъя эйилиги огърунда джемиетнинъ маневий, меденийет ве сиясий темелини къоюв вазифелерине саип инсанны бергенини анылатып оламаз. Бойле шахс къаранлыкъ Арабстаннынъ махсулы ола билirmi?

О ялынъыз онынъ этрафыны саргъанлардан сербест олмадан, асылында заман ве мекян сынъырындан кечип кеткендир. Онынъ хаялы бутюн мувакъъят ве джисманий седлерни йыкъып, асырлар ве бинъ йылларгъа барып ете. Онынъ алельхусуслыгъы шунда ки, о ялынъыз озь девирининъ лидери олмадан, инсаниетликнинъ вакъыт иле берабер адымлагъан эр бир девир ичюн янъы сайылгъан тенъешсиз лидердир.

«Тарихны яратыджылар» деп алдандырылгъанлар асылында тек «Тарих тарафындан яратылгъанлар»дыр. Пейгъамбер акъыкътан тарих яратыджынынъ февкъульаде нумюнесидир. Инкъиляпнынъ буюк лидерлери аятларындан мисаллер кетирмек ве къаний олмакъ мумкюн ки, инкъиляпнынъ къудрети инкъилябий фурсаткъа ве инкъилябий джерьянгъа багълы, лидерлер исе санасы азырланылгъан артистлик хызметини беджерелер. Пейгъамбер исе, керекли адамлар типини тербиелеген ве инкъиляпнынъ нефеси де, шараити де олмаса биле, оны омюрге кечирген лидердир.

Озюнинъ кучлю шахсиетинен о издешлеринде силинмез из къалдырды. О инкъиляпкъа эсас азырлады ве вакъияларны зарурий ёлгъа догърултты. Бойле февкъульаделиклери иле айырылып тураджакъ башкъа бир тарих яратыджыны даа мисальге кетирмек мумкюнми?

СОНЪКИ ИСБАТ

Бундан 1400 йыл эвель Ер курресининъ бойле къаранлыкъ нокътасы эсап этильген Арабстанда окъув ве язы бильмеген чобан бойле бильгиге ве акимьетке саип олгъанын аинамакъ акъылгъа ятаджакъ шей дегиль. Кимдир онынъ мураджаатында дегерли бир шей ёкъ ве о онынъ хаялынынъ махсулыдыр дие биле. Лякин, ойле исе, о вакъытта о озюни Алла дие илян этмеси мумкюн эди, о девирде бу бир табиий шей ола билир эди.

О заманларда адамлар Кришна ве Будданы аллалар, Иисус Христосны исе Алланынъ огълу дедилер. Оларнынъ базылары шубесиз табиятнынъ атеш, суз, ава киби кучьлерине табына, табиий ки, оны да истекнен къабул этер ве иляилештирир эдилер. Лякин о бунынъ аксини — онынъ озю де башкъа адамлар киби олгъаныны исбат этти.

О озюне эр шей Алла тарафындан берильгенини ве о неге малик исе, эписи Алланынъки экенини айта эди. Инсанлыкъ аля даа тенъини яратып оламагъан Мураджаат исе Алла тарафындан вахий олунгъандыр. «Менимки эсап этильген бутюн мувафакъиетлер мен эмир эткен джеми къанунлар ве принциплер менден чыкъмады, — деген эди Азрети Пейгъамбер. — Къабилиетиме коре оларны мен яратып оламаз эдим. Мен бутюн ишлеримде Раббимнинъ косътерген ёлуна итаат эттим. Мен Онынъ истегини ерине кетиререк, О не десе оны илян этем».

Дикъкъат этинъиз! Намуслылыкъ, догърулыкъ ве шерфнинъ не къадар парлакъ нумюнеси бу! Бу улу инсан ич

бир мувафакъиетни озюнинъки этип алмады, амма о девирде бир кимсе онъа къаршы келип оламайджакъ эди, чюнки оны рухландырған менбаны тайин этмек мумкюн дегиль эди.

Макъсадгъа иришмек огърунда намуслылыкънынъ даа насыл нумюнеси ола билир? Гъайыптан бу къадар ашельхусус бахшыш аларакъ, онынъ менбасыны косътерген адамдан да гъайры ким бу къадар догъру ола билир? Бу делилдернинъ эписи бойле адам ялынъыз Алланынъ акъикъий Эльчиси ола билир.

Бизим Мукъаддес Пейгъамберимиз Мухаммед (с.а.в.) мына бойле эди. Онынъ бутюн аяты, онынъ фикри ве табияты, онынъ бутюн мувафакъиетлери онынъ пейгъамберлигининъ шубесиз исбатыдыр. Онынъ омюр ёлуны ве талиматыны тедкъикъ эткен эр анги адам о Алланынъ акъикъий Эльчиси олгъаныны тасдикълай. Энди белли олгъаны киби, биз Азрети Мухаммед (с.а.в.) вастасынен Ислям ёлуны анылаймыз. Къуран-ы Керим ве Пейгъамбернинъ аятий нумюнеси инсанлар ичюн Алла Ирадесини огренмек ичюн керектир.

Азрети Мухаммед (с.а.в.) бутюн инсанлыкъ ичюн Алланынъ Эльчиси олуп, Пейгъамберлернинъ узун джедвели онъа келип нокъталана. О сонъки Пейгъамбер эди ве инсанларгъа Алладан эмирлер онынъ вастасынен кельди, булар Къуран-ы Керим ве Суннетте беян этильгендир. Акъикъий мусульман олмакъны истеген кимсе Алланынъ сонъки Пейгъамберине инанмагъа, онынъ талиматыны къабул этмеге ве о косътерген мувафакъиет ве эндише ёлунда юрьмеге борджлу.

ПЕЙГЪАМБЕРЛИКНИНЪ СОНЪУ

Биз энди пейгъамберликнинъ маиети ве онынъ пейда олувы эр кунъ юзь берген вакъиа олмагъаны акъкъында айттыкъ. Пейгъамбернинъ аяты ве талиматы инсанларгъа догъру ёлны косътере ве онынъ талиматы яшаркен, онынъ озю де яшай. Пейгъамбернинъ акъикъий олюми онынъ джысмен ольгени дегиль, талиматынынъ тесири токътагъаныдыр.

Эвельки Пейгъамберлер ольген сонъ, оларнынъ издешлери олар яраткъан талиматны сахтелештирдилер, косътеришлерини ве аятий нумюнелерини боздылар, оларгъа да сахте вакъиаларны къоштылар. Эвельки китапларнынъ ич бириси, меселя, Теврат, Забур, Инджиль озылерининъ энъ биринджи корюнишлери киби сакъланмагъанлар

ве атта бу китапларнынъ тарафдарлары биле о, асыл нухаларына наиль олмагъанларыны итираф этелер. Илькинги Пейгъамберлернинъ омюрлери акъкъындаки язылар уйдумалар иле о къадар къарышыкъ ки, оларнынъ акъикый аятларыны аныламакънынъ чареси биле ёкъ. Оларнынъ аятлары масал ве эфсанелерге чевирильди. Лякин догъру аятий йылнамелери ич бир ерде сакъланмагъан. Белли бир Пейгъамбернинъ къаерде ве не вакъыт догъгъаныны, о насыл халкъкъа насыл ахлякый къаиделер бергенини айтмакъ кучъ. Бойледже, Пейгъамбер талиматынынъ ольгени — онынъ акъикъатен ольгенидир.

Бу ольчюге эасланаракъ, бир кимсе Азрети Мухаммеднинъ (с.а.в.) озю ве талиматы тири экенини ред этип оламаз. Онынъ талиматы сафтыр. Инсанлыккъа о берген Къуран-ы Керимнинъ асыл нухасы аля даа яшай, онынъ бир арифки биле денъишмегендир. Онынъ бутюн аяты, вазалары, косътеришлери ве арекетлери акъкъындаки язылар толу тертипнен сакълангъандыр. Ойле келе ки, буларнынъ эписи он учъ асыр эвель дегиль де, санки дюнь юзь берген киби ола. Азрети Мухаммеднинъ (с.а.в.) терджимеи алы къадар бир кимсенинъки бу дередже текмилъ ве чокъ дердж олунмагъандыр. Биз озъ аятымызда Пейгъамберимизнинъ имдатына ве онынъ омюрине текрар-текрар мураджаат этемиз. Мына шунунъ ичюн де, Пейгъамберлеримизнинъ сонъкиси Азретти Мухаммедден (с.а.в.) сонъ башкъа пейгъамберге итиядж ёкътыр. Эвельки Пейгъамберни денъиштирмек ичюн учъ шарт зарур:

1. Эвельки Пейгъамберлернинъ талиматы бозулгъан я да ёкъ олгъан исе ве оларны янъартмакъ заруриети догъса;

2. Эвельки Пейгъамберлернинъ талиматы тамамланмагъан ве оларны мукеммеллештирмек керек олса;

3. Белли бир миллет ве топракъ (территория) ичюн Пейгъамбер пейда олгъан ве къалгъан адамлар ичюн Пейгъамбер итияджы пейда олса.

Шимдики девирде бу шартларнынъ ич бириси ортагъа чыкъкъаны ёкъ. Сонъки Пейгъамберимиз Азрети Мухаммеднинъ (с.а.в.) талиматы аля бугунъ яшай, толусынен хызметте ве эбедийдир. Инсанларгъа о кетирген косътеришлер текмилъ къусурсыз ве Къуран-ы Керимде язылдыр. Ислямнынъ бутюн менбалары толусынен текмилъ ве Пейгъамбернинъ эр бир эмири ве арекетлерини бир минсиз белъгилемек мумкюн. Алла Азрети Мухаммед Пейгъамбернинъ (с.а.в.) вастасынен Озюнинъ Идареджилигини текмилледи ве Ислям бутюн инсанлар ичюн там диндир. Рабби Таала: «Бугунъ мен иманынъызны-дининъизни екюнледим ве сизге Озюмнинъ Мерхаметимни тамамла-

дым», — дей, — Ислямны инджеликлеринен огренюв бу дюнъяда, ондан сонъкисинде де яшамакъ ичюн ёл косътергичтир. Текмилъсизлигини себеп этерек янъы Пейгъамберге итиядж ёкътыр».

Ниает, Пейгъамберге эндирильген вахийлер насылдыр белли адамларгъа, мемлекет я да девирге айт олмадан, бутюн инсанлыкъ ичюндир, Къуран-ы Керим Азрети Мухаммедке (с.а.в.) бойле айтмасыны эмир эте: «Эй, инсанлар, мен эр кес ичюн Раббининъ эльчиси олам». Оны «бутюн дюнъягъа такъдирлев» дие тариф этелер, мунасебети исе инсаниетли ве эр кес ичюндир. Къуран-ы Керимде о «Хатим-ан-Набийин» яни Пейгъамберлер сырасында сонъкисидир, дие тарифлене. Азрети Пейгъамбер озю бойле деген эди: «Менден сонъ башкъа Пейгъамбер олмайджакъ». Бойледже, Иляий Къанунларны ве Алла ёлуны идрак этюв менбаы — Азрети Мухаммеддир (с.а.в.). Биз Ислям хусусында онынъ бутюн инсанлыкъ ичюн бутюн заманларда текмилъ эмир олгъан талиматындан огренемиз. Джиангъа янъы Пейгъамберлер дегиль, Азрети Мухаммедке (с.а.в.) инангъан, онынъ талиматыны амелиятта къулангъан, Алланынъ Къанунларынен идаре этильген джемиетке темель къоя биледжек адамлар керек.

Азрети Мухаммеднинъ (с.а.в.) вазифеси ойле эди. Ве инсанларнынъ мувафакъиети онынъ мувафакъиетине багълыдыр.

(Девамы бар).

Джемиль Сейдамет

УДЖИОМ

Икяе

Ягъмур учъ куньден берли токътмадан ягъмакъта, атлар, инсанлар ичлерине-багъырларына къадар сылангъан, эр шейден сув тамлай. Гедженинъ къаранлыгъы эп къоюлаша. Сивашнынъ янындаки уфакъ койчикте ерлешкен къызыл аскер атлы болюгининъ къаравулы учъ тююмлик топнынъ къара челик кевдесининъ янында къатып къалгъан бир эйкель киби тура. О, сылакъ элинен бетиндеки ягъмур тамчыларыны силерек, текрар кой сокъакъларынынъ теренликлерине бакъына.

Къаравул он эки яшыннан башлап Къарасувбазар бетлерде ыргъатлыкъ этерек, 1918 сенеси къызылларнен Кырымдан кеткен, бир талай вакъыт Чапаев дивизиясында булунып, Оренбург якъынларында беяз казакларнен олгъан урушманынъ биринде аягъыннан яралангъан. 1920-нджи йылларнынъ сонъларында исе Врангельге къаршы курешиджи полкъка къошулгъан. Омюрининъ энъ къыйметли вакъытларыны бойле ягъмурлы, чамурлы ёлларда, кимерде ач, кимерде токъ бир алда къанлы урушмалар ичинде кечирген. О, Мензад адында бир яш эди.

Мензад койден чыкъкъанда онынъ ана-бабасы ольген, къучакъта бир къыз къардашы къалгъан эди. О да сагъмы, ольгенми — хабери ёкъ эди. Шимди о, Кырым алынса, койге бараджагъыны, оджакъ алдында къаймакълы къаве ичеиче, къыз къардашына озюнинъ башына кельген вакъиаларны икяе этеджегини хаялланмакъта эди. О, эвге барса, къардашына ве кой джемаатына, сарышын, индже бойлу полк командирни Антоновдан эшиткен янғы фикирлерни джанюректен анылатмакъ истей эди. Кырым алынса бу къанлы урушмалар битеджек, помещиклер, буржуйлар ёкъ этиледжек, халкъ хозяйствосы къурулып башланыладжакъ.

Олар келеджекнинъ иши. Бугунъ сабагъа якъын къатты бир уджиом оладжакъ. Мензадларнынъ полкы душманынынъ аркъа тарафына кечип, Врангель кучьлерине дарбе эндирмек керек. Ким бильсин, бу урушларда Мензад бель-

ки эляк оладжакъ, бельки о догъмуш къыз къардашыны барып коралмаз. Онынъ козылери огюне адам джесетлери, ярдым истеп ынърангъан адамлар, асабий-асабий команда берип, илери чапкъан командирлер кельди. Ачувлы-ачувлы окюрген топларнынъ, пулемётларнынъ аджджы сесини эшиткен киби олды. Бирден къалтырады. Бу тюшонджелерни башындан чыкъараджакъ олып тырышты, лякин олмады.

Топнынъ янына эки киши якъынлашмакъта эди. Булардан бири къаравул, дигери де къаравулларны озъ ерлерине дагъыджы эди. Мензад оларны корьгенинен къуванды. Бир тарафтан юкъусы кельген, дигер тарафтан ягъмур астында сыланып пек ушюген эди. О, тезден постны теслим этип, къаравулларнынъ махорка ве инсан тери сасыгъан уфакъ одачыгъына кирди. Аркъадашлары татлы юккуда, къаравул башлыгъы исе стол башында отурып, мектюп язмакъта эди.

Мензад онынъ кениш, без манълайындаки уфакъ буюриклерге бакъып къалды. Қаравул башлыгъы мавы козылерини Мензадкъа догърултып, кулюмсиреди:

— Мензад, не ятмайсынъ, ёкъса юкюнъ кельмейми? — деп сорай.

— Ким биле оны, — деди — Мензад, — постта тургъанда юкюм пек кельген эди. Шимди юкюм къачкъангъа бенъзей. Озюм де пек сыландым, бузладым.

Мензад кирли полнынъ устюне чекменини ташлап, узанды. Лякин козюне чокъ вакъыт юкю кирмеди. Бельки ярын шу мавы козюлю къаравул башлыгъы телеф оладжакъ, бельки онынъ устюнден атлар, инсанлар таптап кечеджеклер. Уджюмге азырлыкъ геджелеринде инсанларнынъ синъирлери тартыла, къата, демир теллерни анъдыра. Эр кеснинъ башында гъарип ислер догъа, хаял ве умют бирибирине къарыша, олюм, яшав, гъалибиет ве магълюбиет бир-биринен куреше, къуванч ве къасевет буюк чабикликнен бир-бирини деньиштире.

Мензад чокъ вакъыт инълеген рузгярны динълеп ятты. Рузгяр теренлерден чыкъкъан къасеветли, агълавукъ бир йырны анъдыра эди. Лякин ёргъунлыкъ тюшонджелерни енъди. Мензад юкюгъа далды. Тюшонде: элинде тюфеги Къырым топрагъына киргенини, койлеринде эр кес оларнынъ къаршылап чыкъкъаныны, топлангъан халкъ огюнде тесирли нуткъ сёйлегенини корьмекте экен, кимнинъдир эли оны къатты-къатты силькитти. Мензад юкюлы козылерини ачып бакъты, къаравул башлыгъынынъ джиддий юзюни корьди. О, мавы козылеринен эмир этиджи суретте онъа бакъмакъта эди:

— Тур, Мензад, полк кетеджек, тез ол!

Мензад атылып турды. Эр кес асабий бир вазиятте. Кимсе-кимсеге бир шей сөйлөмөй, патронташларыны такмакыта, кышактарыны сыктырып багылап, уфакы сыджак одачыкытан, койнинь яры кьаранлыкь, чамырлы сокыагына ювурмакыта эди. Узакыта топ сеслери сыкылашмакыта эди.

Койнинь сокыактарында атлылар о яккыа-бу яккыа чапышмакыта, устылерине «максим» пулемётлары юкюю та-чанкалардаки кызыл аскерлер атларыны бар кыуетлери-нен айдап, койден чыккып кетмекте, топ арабалары тасыр-дап кечмектелер.

Мензад атына минип озь эскадроны иле бирге аджеле суретте өнеди. Аркыада кыалгъан кой тезден уфакылашты, яваш-яваш туман ичине чомып кеткен киби, козьден гъайып олды.

Тань ачылып башлады. Эр кес сес-солукьсыз, ат устюнде агъыр-агъыр салланып кетмекте эди. Бу арада умуотсизден полкнынь огюнде снаряд патлады, топракылар, ташлар кокке кыалкып, ерге тышти, сонъра душман пулемёты арекетке кельди. Атлы полк кениш чёльге дагылды, джаяв аскерлер тарафындан ачылгъан тель кьоралардан кечип, душманнынь сол ягына дала — ташкын бир сель киби огте ынтылды. Душман пулемётларынынь атеши алтында инсанлар хийралмагыа башладылар, яралангъанлар адджы-адджы сеслер чыкыардылар. Душман кет-кетеле якынылашмакыта эди.

Полк командирининь эмирине бинаэн эскадронлар позицияларында низамны бозмай, методик суретте кыатый уджюмге атылды, душман сафлары ичерисине сокыулдылар. Мензад, элинде кыылычы, козьлери атеш кесильген алда кыуш киби учмакыта олгъан аты устюнде урушкыа атылды. Эки саат девам эткен чатышувдан сонъ душманнынь сол тарафындаки кызыл атлылар тазыйыккыны кучьлендирген сайын, душман аскерлери низамсыз суретте кыачмагыа башладылар. Бундан сонъ душман ихтият кыуетлерден эки батальонны сол флангта кечирмесинен, олар арткыа чекилювини токътатып, кучюлю атеш ачтылар. Кызыл аскерлер бу кыуетли кыаршылавдан бираз шашыргъан киби олсалар да, сонъундан эслерини топладылар. Бу арада Мензаднен ян-янаша кетмекте олгъан акышамки кыаравул башлыгы манълайындан урулды. О атынынь устюнде салланды, мавы козьлери бирден сёнюкти, атындан юварланып тышти.

Мензад достынынь фалджиалы алыны корип етишти-ралмады, озюнинь атынынь елыкесинден кыуршун тешип

кечти. Ат яранынь аджджысындан башыны кьуетли-кьуетли саллап, сагъ — солгъа саллаяракъ, аджизлик ичинде илери ювурды. Аты бир кьач адым даа кеткен сонъ йыкьылды.

Мензад чабик-чабик зенгилерден аякъларыны кьуртарып, атындан кенаргъа таба атылды дегенде, омузына серт бир шей токъунгъан киби олды, лякин онгъа эмиет бермедди. Огге, аркъадашларына бакъты, олар узакъта, душман окопларынынъ янында эдилер. Мензаднынъ башы айланды, козылерининъ огюнде кьаралы-ешилли кобелеклер учкъан киби олды. Сол элини сагъ омузына узатып бакъты, шинелинден кечип чыккъан къан онынъ кьыскъа къалын пармакъларына япышты. Пармакъларына бакъып тургъан арада козылерине кьаранлыкъ чекти, терен бир кьуюнынъ ичине йыкьылгъан киби олды, алдындаки чёллер сагъгъа-солгъа айланды, тизлери къалтырады, ерге йыкьылды...

Козылерини ачкъанда янында назик черели шефкъат эмширесини корьди.

— Мен кьайдам я? Кьырымгъа кирдикми? — деп сорады Мензад.

— Сен Акъмесджитте лазареттесинъ, — деди эмшире, — раатсыз олма.

— Мен оледжегимми?

— Ёкъ, ольмейджексинъ!

Мензад эппей вакъыт тюшкюнджели ятты. Сонъра кьуванчлы сеснен:

— Демек Кьырымдамыз! Ёкъ, меним оледжегим кельмей... — деп фысылдады.

Шай дер экеч онынъ кьаршысындаки кениш пенджере козюнинъ алдындан ерге батып кеткен киби олды. Эсини джойды, яваш-яваш сандыракъламагъа, бир такъым аңлашылмагъан джумлелер айтмагъа башлады. Бираз вакъыт кечкен сонъра кене айынды. Палатанынъ этрафына козь кездирди. Яры кьаранлыкъ палатада эр шей тынгъан, лякин этрафындан иныльтилер эшитиле. Озюнен не олып кечкенини хатырлайджакъ олды, лякин фикирлерини бир-бирлерине кьураштыралмады. Топлайым дер экеч, олар дагъылып кете эдилер. Госпитальнинъ геджелик тынчлыгъында кийиклик оны сыкъты. Шефкъат эмширесининъ вакъыт-вакъыт келип, онынъ янында бираз отурып кетмеси онгъа буюк енгиллик, сеадет багышлагъан киби ола эди. Лякин омузындаки яра о къадар агъыра эди ки, бири-си кемиклерини буравнен тешкен, ойгъан киби келе эди. Арареттен исе ичи атеш киби яна, козылерининъ огюнде кьуюнынъ салкъын, темиз сувы акъкъан киби ола эди.

Янындаки койкада яткъан яралы «сув... сув...» — деп

кычырды, теренден инъледи, сонъра сеси кесильди. Шефкъат эмширеси юзурып онынъ янына кельди. Мензад янындаки кроватта яткъан яралынынъ аякъ тарафында тургъан эмширенинъ йылтырагъан козылеринден эки тамла яшнынъ акъчыл янакълары бою акъып, дудакъларынынъ устюнде токътап къалгъаныны корьди. Бир талайдан сонъ, яваш бир сеснен «ольди» деди. «Ольди» сёзюни бир къач кере текрарлады.

Госпитальнинъ ичинде ольген бу адамгъа урьмет ичюн олмалы ки, бутюн инъильтилер кесильди, орталыкъны тынчлыкъ басты.

Къапыдан узун бойлу эки киши, эллеринде носилканен кирдилер. Аскернинъ джесетини яваштан, ынджынмасын деген киби, сакъынып носилкагъа къояракъ, алып чыкътылар. Мензад оларнынъ артындан бакъып къалды. Онъа госпиталь тамамынен бошап къалгъан киби кельди. «Бир кунъ мени де ойле алып чыкъарлар» — деп тюшюнди, эки козюни госпитальнинъ сараргъан таванына тикти. Ярасы агъырып башлады. Араретли дудакълары сув истеди.

— Сув, сув, — деп кычырды о эмширеге.

Эмшире Мензадкъа аджыныкълы суретте бакъты да:

— Сизге сув ичмеге мумкюн дегиль, — деди, — доктор рухсет этмей, даянмакъ керек!

Мензад эмширенинъ сёзлерини динълемей:

— Сув, сув беринъ! — деп кычырмакъта девам этти.

Гедженинъ эр саати онъа агъыр йыллер олып корюнди. О, саба ачылгъаныны беклей эди, гуя саба онынъ бутюн агърыларыны кеседжек, вуджудына сеадет береджек эди.

Саба кельди. Туманлы уфукъны агъартып, булутларны йыртып, саба кельди. Сонъра, пенджерелерни зайыф кунеш ышыкълары айдынлата башлады. Сонъра акъшам кельди, кене къаранлыкъ тюшти. Кунеш догъды — кунеш къавушты.

Бойледжесине, беи ай куньдюзлерни геджелер, геджелерни — куньдюзлер денъиштире бердилер. Мензаднынъ ярасы тюзелип, госпиталь азбарында, верандаларда кезип башлады. Ярасы, сагълыгы тюзеле берген сайын Мензад докторларны бездирип башлады:

— Доктор, — дер эди о эр кунъ, — меним ярамдан санки эсер къалмады, мени бошанъыз, озюмнинъ койиме барайым, догъмуш кыыз къардашым Тензилени корейим, онынъ эля козылеринден опеим, бахтлы койдешлеримни корейим...

Лякин тедавий ханелернинъ кимсеге табий олмагъан хусусий къанунлары бар. Ярасы текмиль тюзелип битме-

гендже ве сагълыгъы ерине кельмегендже Мензадны госпитальден тышары чыкъармадылар.

Март айынынъ ахырында, баарьнинъ ильки куньлеринден биринде, докторлар палаталардаки яралыларны бакъып юрген саатлеринде, орта бойлу, кесментик, узун мыйыкълы баш хирург Мензадны джиддий талильден кечирген сонъ, пешинден юрген эмширеге деди:

— Мензад Мустафа огълу... язынъыз. Ярын кете биле. — Баш хирург эмширенинъ бу эмирни дефтерге къайд этип битиргенини беклемей, Мензаднынъ сол тарафында яткъан дигер яралыгъа янашты.

Мензад янъыдан догъгъан киби олды, козылеринден яшлар кельди. Онынъ севинчиниң ниаети ёкъ эди.

Экинджи куню саба эрте Мензад Мустафа огълу, устюнде мавы штаны, ешилъ френчи, башында сюйрю тёпе шлёмы, белинде полк командири тарафындан яхшы дженкешкени ичюн бахшыш берильген кумюш саплы кылычы, аркъасында торбасы, сагъ элинде таягъы олгъаны алда госпитальнинъ азбар къапысындан Акъмесджит шеэри сокъагъына чыкты да бирден токъталды, не тарафкъа кетджегини бильмей чокъ вакъыт тюшюнип турды.

Акъмесджит шимди онынъ ичюн озъ шеэри эди.

— Юр, Мензад! — деди о озъ-озюне, кулюмсиреп, — Копюрли койге юр!

1937 с.

Мамут Дибакъ

БАЛКЪУРТЛАР

Икяе

Таш ёл будкасында саран ве топал бир къаравул яшай эди. Онынъ бир сыгъыры бар эди. Къаравулнынъ къарысы исе сюттен къатыкъ уюта, пенир кесе, май ясай эди.

Къаравулнынъ будка янында чалы-чырпынен къоралангъан огородчыгъы да бар эди. Огородчыкъта о къартоп, къапыста, балабан сары къабыкълар, мысырбогъдай етиштире ве шай этип къышлыгъыны топлай эди.

Лякин къаравул солакъ балы да ашамакъ истеди. Истеди, эм яз битип тургъанда бир ящик балкъурт сатып алды.

Будканынъ этрафында чокътан-чокъ чѣль чечеклери бар эди. Балкъуртлар чечектен-чечекке учып, аз вакъыт ичинде баягы бал топладылар.

Топал къаравул балкъурт бакъмагъа бильмесе де, къурт яшигининъ кеткен сайын агъырлашкъаныны дуя, балкъуртчы олдым, деп къопая эди.

Кузьде бир кунъ, о, башына чильтер бетлигини кийип яшикни ачты. Бакъса, не коръсин — дѣрт рамка топма-толу солакъ. Саран къаравул пек къуванды. О яваштан бир рамканы, онынъ артындан экинджисини, сонъ учюнджи рамканы яшиктен чекип чыкъарды. Дѣртюнджи рамка солакъны о, балкъуртларгъа къышлыкъ къалдырмакъ истеди. Амма эли бармады.

Джаным бу бир зерре къуртчыкъларгъа солакъ балы неге керек? Мен оларгъа энъ яхшысы шекер шербети ясап беририм, — деди де, дѣртюнджи рамка солакъны да яшиктен чекип алды.

Чокъ кечмеден ягъмурлар, сонъ къар ягъып башлады. Сувукътан бузамасынлар деп, къаравул балкъуртларны будка тюбюндеки магъазгъа авуштырды. Къаравул оларгъа шекер шербети бере турса да, балсыз къалгъан балкъуртлар ачлыкътан ве ачлыкътан да зияде магъазнынъ дымлыгъындан пек чекиштилер. Балкъуртлар пусюрликни, агъыр къокъуны, илле дымлыкъны ич де севмейлер. Дым магъазда оларнынъ ярысындан чокъу яшап оламады.

Амма топал къаравул бутюн къыш бою солакънен чай ичип кейфленди ве эки ящик балкъурт даа алмагъа азырланды.

Лякин бааръде бахтсызлыкъ олды: къаравул яшикни магъаздан чыкъаргъаны киби балкъуртлар авагъа котерилип къачмагъа башладылар. Топал къаравул абына-сюрюне оларнынъ артындан чапса да, сызгырып чагъырса да, балкъуртлар къайтмадылар.

Будкадан эппейидже узакъча байыр артында буюк орман бар эди. Балкъуртлар бу ормангъа учып кельди ве озьлерине юва къыдырмагъа башладылар. Олар тереклернинъ арасында баягы долангъан сонъ, къарт ве къамбыр бир эмен терегининъ устюнде къара бир шей корьдилер. Бу — терек къувушы экен. Балкъуртлар терек къувушына кирди ве оны бегендилер.

Балкъуртлар бутюн яз бою юрекнен чалышып номай бал топладылар. Олар: «Терек къувушында олса да, къышта бал ашап яшармыз», — деп севиндилер.

Лякин чалышкъыр балкъуртлар мында даа буюк беглягъа огърадылар.

Къарт эменден бираз авлакъта терен бир чукъур бар

эди. О чукъурда пек балабан бир аюв озюнинъ уфакъ огъулчыгынен берабер яшай эди. Олар юкълагъанда чукъурдан сыджакъ був чыкъта ве балабан аювнынъ хырылтысы эшитиле эди. Уфакъ аювчыкъ хырылдамай эди.

Бир кунъ балабан аюв аш къыдырмакъ ичюн кетмеге азырланды. О, огъулчыгына:

— Бакъ, къобадан чыкъма сакъын. Къашкъырлар сени тутып таларлар, — деди. Аюв шай деди де саллана-саллана кетти.

О, къалын тереклер арасында козьден гъайып огъаны киби, уфакъ аювчыкъ къобадан чыкъып чапа-чапа кезмеге кетти. О орманны чокъ вакъыт доланды, сонъ бирден-бирге къулагъына балкъурт вызылдысы кельди. Балкъуртлар о якъ бу якъ уча, терек къувушына де кире, де чыкъалар.

Аювчыкъ аман къарт эменге якълашты. Онынъ бурнуна шу дакъкъасы бал къокъусы урды. Аювчыкъ озъ-озюне: «Бал истейим!» — деп чар-чабик къамбыр эменге тырмашып чыкъты. Чыкъты да озюнинъ къыскъа ве юнъли ог аягыны къаранлыкъ деликке сокъмагъа башлады. Терек къувушында теляш къопты: «Вз-вз-з, вз-вз-з, вз-вз-з».

Бу арада атик бир балкъурт ачувнен терек къувушындан чыкъып, аювчыкънынъ бурнуна зеэрли инесини бар кучюнен санчты.

Аювчыкъ чыйкъылдап къычырды, козьлерине къаранлыкъ чёкти ве бирден, эменден ашагъы атылып кетти. Ерге о пек къолайсыз тюшти ве бир аягыны къырды.

О учъ аякъ устюнде секириклеп, агълай-агълай эвге къайтты.

Балабан аюв оны энди чокътан берли беклей эди. Бир даа бакъса, огъулчыгъы келе, амма эм топаллай, эм де агълай.

Балабан аюв ачувнен:

— Санъа не олды? Аягынынъ ким къырды? Бурнунъ да о насыл шишик? — деп джекирди.

Аювчыкъ къарт эмен устюнде балкъурт тишлегенини фыркылдап-фыркылдап айтты.

Балабан аюв пек океленди ве окюре-окюре догъру къарт эменге барды.

Балкъуртлар тынчланмай, аля вызылдаша эдилер. Къоркъунчлы джанаварны корип, олар даа зияде вызылдаштылар, «вз-з-з, вз-вз-з, вз-з-з».

Аюв оларнынъ вызылдысына къулакъ асмай, чурюк эменни къучакълап алды да, оны шытырдынен ерге йыкты.

Энди къарардан зияде ачувлангъан балкъуртлар эписи балабан аювнынъ устюне атылдылар. Лякин оны тишлеп

оламадылар: аювнынъ бутюн тени ве бети къалын ве серт юннен къаплы эди, бурнунынъ териси исе аякъкъап гоню киби къас-къатты эди.

Кучьлю аюв сюйрю тишлери ве тырнакъларынен къувуш эменни парлап, бутюн балны алды ве саллана-саллана къобасына къайтты.

Артыкъ кузь эди. Балкъуртлар эм ач, эм ювасыз къалдылар. Энди не япсынлар? Олар юксек бир терек устуне къонып, чокъ вакъыт вызылдашты, сонъ къара булутчыкъдай топнен учып кеттилер.

Дагънынъ артында шалфей тарласы бар эди. Яз вакъты балкъуртлар анда барып шалфей чечегинден бал топлай тургъан эдилер. Шимди олар кене шалфей чёлуне тараф кетти ве уча-уча тап сонъу койнинъ четинде бир армут терегине къондылар. Олар яныкълы-яныкълы вызылдай, санки агълай ве ярдым истеп ялвара эдилер.

Терек пытагъында балабан бир къумрал къалпакъ киби асылы тургъан балкъурт обасыны эр кестен эвель уфакъ бир балачыкъ коръди. О: «Балкъурт къачкъан, балкъурт къачкъан», — деп чапты. Буны эшиткен балкъуртчы Амет акъай аман етишти.

Балкъуртчы шу саат армут терегине келип, балкъуртларны сакътлыкънен пытакътан алды. О ювасыз къалгъан балкъуртларны янты тахталардан ясалгъан дюльбер бир эвчикке къойды ве оларгъа чокъ бал берди. Бу бал тыпкъы саран къаравул ве тюзтабан аюв тутып алгъан солакъ балы киби къокъулы эди.

Ибраим Бахшыш

ДАГЪНЫ КЕСМЕНЪИЗ!

Токътамай осюп, юксельген,
Байырларны ешиллеткен,
Орталыкны серинлеткен,
Дагъгъа зиян кетирменъиз!

Эр тарафны яраштыргъан,
Темиз ава азырлагъан,
Сувны бошкъа акъытмагъан,
Дагъгъа зарар кетирменъиз!

Мемлекетни такъындыргъан,
Серт еллерге къаршы тургъан,
Багъ, багъчаны къорчалагъан,
Зенгин дагъны кесменъиз!

Баарь кельсе гузелленген,
Бизни окъшаб ешилленген,
Хасталаргъа сагълыкъ берген,
Гузель дагъны инджитменъиз!

Эй!.. Пионер, мектеблилер,
Даа чокътыр дагъ кескенлер,
Анълатынъыз сиз онларгъа,
Гузель дагъны кесмесинлер...

1929 с. апрель.

МЕКТЕБЛИЛЕР ЙЫРЫ

Къолумызда китаб, къалем,
Эр кунъ бизлер кетемиз.
Кетиб догъру ёлумызнен,
Мектебке тез етемиз.

Биз эпимиз,
Биз эпимиз
Чалышкъыр мектеблимиз,
Боюнларда

Къызыл багълы
Низамлы пионеримиз.

Окъув, язув, фен огренув —
Булар бизим ишимиз.
Окъувымызда, язувымызда,
Кейфиечюн курашимиз.
Биз эпимиз,
Биз эпимиз
Чалышкъыр мектеблимиз,
Боюнларда
Къызыл багълы
Низамлы пионеримиз.

Мектебимиз эмек ёлу,
Бизлер окъуй, ишлеймиз,
Ленинизм ёлын кутуб,
Янғы яшав, туземиз.
Биз эпимиз,
Биз эпимиз
Чалышкъыр мектеблимиз,
Боюнларда
Къызыл багълы
Низамлы пионеримиз.

1933 с. январь.

ЗАВОДКЪА КЕЗИНТИ

Балалар багъчасы,
Тизильди сырагъа.
Йырлай эм куле, хош
Кетдилер заводкъа.
Ёл къыскъа, тюз эди,
Ич безмей кетдилер.
Болдырмай кулюшип.
Заводгъа етдилер.

Корьди де заводны,
Балалар кульдилер.
Сыранен, низамнен,
Азбаргъа кирдилер.

Авада бойдан бой
Чекильген коп теллер.

Онларгъа асылып,
Яшчиклер джурелер.

Онлар та узакътан,
Комюрнен келелер.
Кимсесиз бошала,
Кене де кетелер.

О якъта исе эр
Келелер вагонлар.
Токътамай бошала,
Демирли рудалар.

Ишчиге беклемей,
Ашыкъа эр онлар.
«Джанлы» туб ёлакънен,
Ашлавгъа акъалар.

Къулледай юксельген,
Балабан домналар.
Атешлер сачратыб,
Онларны юталар.

Акъа чалт атеш-сув,
Къалыблар толалар.
Сува да чокъ чешид
Алетлар олалар.

Балалар иште шай,
Заводны кездилер.
Оджадан сораб да,
Эр шейни бильдилер.

Онлар чокъ къуваншты,
«Яшасын» дедилер.
Заводдан хош къалыб,
Эвлерге дондилер.

1933 с.

РАДИО

«Алло-алло!»
Деб башлай,
Акъшам олса радио.

Эм сойлене, эм чала,
Янъы хабер бере о.

«Алло-алло», динъленъиз,
Отурыб эвинъизде.
Янъы хабер эр якътан
Береджекмен сизлерге.

Мени севген, динълеген,
Юртымызда пек чокътыр.
Динълеген, эгленгенлер,
Радиодан пек хоштыр.

Болдырмам ич бир вакъыт,
Эр кунъ йырлап кульсем де,
Безмезлер динълегенлер,
Хырылдап сойленсем де.

Севинъиз балалар сиз мени,
Алынъыз клуб, эвинъизге.
Шенъ тюркулер сойлерим,
Акъшамлары сизлерге.

1930 с.

КЕЛЬ ТАВШАНЧЫКЪ

Кель тавшанчыкъ.
Кель — бизге — дост олайыкъ.
Бизлер чокъмыз,
Бирликте биз ойнайыкъ.

Ай тавшанчыкъ,
Вай тавшанчыкъ,
Бизде сенчюн,
Бар ювачыкъ.

Сени бизлер,
Бакъармыз эм охшармыз.
Эр кунъ сагъа,
Тазе ем, сув ташырмаз.

Ай тавшанчыкъ,
Вай тавшанчыкъ,
Бизде сенчюн
Бар ювачыкъ.

Кель тавшанчыкъ,
Ич къоркъма сен бизлерден.
Бизлер сени,
Шеф алдыкъ — къатты сѣзнен.

Ай тавшанчыкъ
Вай тавшанчыкъ,
Бизде сенчюн
Бар ювачыкъ.

Барам сизге,
Барам мен балачыкълар.
Учъ айда бир
Артарым онар-онар.

Вай тавшанчыкъ,
Кель тавшанчыкъ,
Бизде сенчюн
Бар ювачыкъ.

— Ишинъизде,
Къаршылыкъ, борджым сизге,
Терим къалпакъ,
Этим аш — омюринъизге.

Вай тавшанчыкъ,
Кель тавшанчыкъ,
Бизде сенчюн
Бар ювачыкъ.

1933 с.

ЙЫРЛАЙЫМ

Йырлайым йырымны
Къуванчлар къошып.
Коюмде къурулгъан
Колхозгъа джошып.

Ольчюлю сатырым
Багълайым омюрге.
Ильамлар аравчун
Учайым коклерге.

Кече кунъ, кече ай,
Омюр эр къайнай.

Эр кечкен кунимиз
Янъы йыр арай.

Йырлайым бу кунъге,
Къуванчлы йырлар,
Мен дегиль —
Менимнен,
Йырлай эм —
Миллионлар.

Алупка, 1929 с.

Д Ю Н

(Йыр)

Эбет, даа пек чокъ дегиль,
Топлар сеси динълегенинъ.
Джанлы кокъюс атешлернен,
Чокъ деринден инълегенинъ.

О вакъытлар
Кульмедик биз,
къызыл Къырым,
Бутунъ исе
Къуванч бизге,
шанлы Къырым.

Багъыргъанда ат ойнатты
Врангельнинъ ач бандасы
Ынъранды эм хорлукъ чекти
Чокъ эмекдар къорантасы.

О вакъытлар
Кульмедик биз,
къызыл Къырым.
Бутунъ исе
Къуванч бизге
шанлы Къырым.

Дегиль ялынъыз фон Врангель,
Эль узатты эм Германлар;
Чектилер бент кенъ сувларгъа
Хаялланып хош девранлар.

О вакъытлар
Кульмедик биз,
кызыл Кырым.
Бутунь исе
Къуванч бизге
шанлы Кырым.

Лякин бири этмеди кяр
Кучьлю демир ташкынына.
«Даёшь Кырым!» — садалы кучь
Ювды сени ышыгына.

О хош куньлер,
Кульдик бизлер,
кызыл Кырым
Къуванч толды —
Яшлы козьлер,
шанлы Кырым.

Акъмесджит, 1935 с.

МАЙЫС 1 ЙЫРЫ

Кульди кунеш
Кетти бизден сувукълар.
Джошты кунеш
Кызыды энди авалар.

Куле-куле
Кельди Бир май
Ах, не гузель,
Гузель бу ай.

Ойда шенъли
Йырлар энди бульбуллер.
Ачты гуллер.
Эм къокъулу сумбуллер.

Куле-куле
Кельди Бир май
Ах, не гузель,
Гузель бу ай.

Байрам эте
Бугунь яшлар эм къартлар

Бутюн дюнья,
Бутюн сынфий къардашлар.

Куле-куле
Кельди Бир май
Ах, не гузель,
Гузель бу ай.

Йырлаймыз биз
Бугунь енъиш йырларын
Селямлар шай
Пролетарлар байрамын.

Куле-куле
Кельди Бир май
Ах, не гузель,
Гузель бу ай.

Селям сизге
Бугун, сынфий къардашлар.
Байрамыны
Куреш эткен, ёлдашлар.

Куле-куле
Кельди Бир май
Ах, не гузель,
Гузель бу ай.

Акъмесджит, 1935 с.

Неширге азырлагъан
Дж. Бекиров.

ОРТА АСЫРЛАР КЪЫРЫМТАТАР ШИИРИЕТИ ВЕ КЕЧИТ ДЕВИРИ

Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы ильмий джеэттен пек аз огренильди. Онынъ эсас проблемалары, инкишаф, ёнелиш ве эдебий акъынтыларнынъ курешлери, тюрюлю иджаткярларнынъ фаалиети нетиджесинде мейдангъа кельген нефис янбылыкъ етерли дереджеде косътерильмеди, айдынлатылмады. Нетиджеде языджы ве шаирлеримизнинъ даиреси тарлашты, айры муэллифлер исе бир тамам унутылдылар.

Эдебий эснаснынъ толуджа тарихыны яратмакъ ичюн ильк-эвеля айры меселелер боюнджа эдебий-тарихий тедкъикъатлар кечирильмели.

Эдебият ве аятнынъ ички багъынынъ теренлиги, хусусан, тарихнынъ энъ ташкъын дакъикъталарында ачыкъ сезиле. Иште, бу заман джемиетте адет олып къалгъан шекиллер ве эсаслар сарсыла, бешериет ичтимаий дургъунлыккъа огърай. Тарихнынъ бойле девирлеринде джемиет арекетининъ фаалиети айдынлаша, эдебият ичюн бол материал пейда ола. Аяттаки дургъунлыкъ, харабе, йыкъынтылыкъ инсанларда эвель не япылды, шимди неге иришилди, анги ёлнен кетмели ве нени талап этмели киби суаллерге джевап араштырув арекетлерини догъура. Бойле вакъытта аят, эдебият, фикир, акъыл бирликте бар кучюнен чалышылмасыны талап эте. Джемиет исе, айны заманда, кечмишке гъайрыдан къыймет кесюв ве янбы рухий иджатны, фельсефий, сиясий ве бедийй къанунларны мейдангъа кетирюв акъкъында тюшюне.

Белли олгъаны киби, эдебиятнынъ инкишафы озюнен черчивеленген бир джерьян олмайып, халкънынъ аятындаки тарихий, ичтимаий-сиясий ве дигер адисселернен сыкъы суретте багълыдыр. Къырымнынъ Алтын Ордугъа таби олунувы, Тюркиенинъ къолу астында булунувы, Русиеге къошулувы, халкъымызнынъ Улу Ватан дженкинде иштирак этюви, сюргюнликке огъратылувы, иджретте яшап, ватан асретлиги чекюви — бу муим вакъиялар бедийй эдебиятымызгъа озь тесирини быракъкъандыр.

Къырымтатар эдебиятынынъ ирмакъ башлары асыларнынъ теренлигине дала. Эр бир миллий эдебиятнынъ инкишафы халкъ агъыз яратыджылыгъынен багълы ола ве озюнинъ тиль байлыгъынен, фикир теренлигинен, бедийй

тасвир усулларынен язма әдебиятнынъ пейда олувында му-
им роль ойнай.

Къадимий девирлерде (XIII—XV) яратылгъан эпик де-
станларда сюжет арекети баш къараманнынъ джескюрлик-
леринен багълы олса, лирик дестанларда эки яшнынъ на-
зик дуйгъулары, чешит тюрлю хурафатларгъа къаршы куре-
шюви тасвирлениле.

Алимлеримизнинъ бильдиргенине коре, Къырымда яз-
ма әдебият XIII асырда пейда ола (Махмуд Къасым —
«Юсуф ве Зулейха» дестаны, Эбу-Бекир Юсуф — «Кита-
баль Масабих фи аль Тасавур» (Суфиджиликни макътав
китабы), Абдульмеджит эфенди — «Мунис уль-Ушшакъ»
дестаны, Махмуд ибн Фатшах эс-Сарайй, Махмуд ибн Аб-
даллах абу-т Тина эс-Сарайй ве дигерлери.

Орта асырларда къырымтатар әдебияты гъает юксек
севиесине етти. XIV асырдан башлап, бир сыра шаирлер
семерели иджат этелер. Оларнынъ сырасына Усеин Кефе-
вий, Менъли Герай (XV), Раммель Ходжа (XVI), Ашыкъ
Умер, Мустафа Джевхерий, Ашыкъ Ариф, Джанмухаммед,
Эдип эфенди, Гъазайй, Теркий, Абдульазиз (XVI—XVII) ве
дигерлери кирелер.

Земаневий тедкъикъатчынынъ къолунда о девирнинъ
конкрет ядикярлыкълары, айры эсерлерге ырыкъ тѣккен,
онынъ муаллифи акъкъында бильдирген ишлер гъает аз.

Ярымада джемиетининъ гъает яваш илерилеви, феодал
эсасларнынъ сарсылувы ве артыкъ буржуа мунасебетлер-
нинъ пекинѣяткъаны әдебияткъа да тесир этти.

XVII—XVIII асырларда Къырым ярымадасынынъ икъ-
тисадий, сиясий вазиети агъырлаша. Эгер де, меселя, Ук-
раина гетманы Богдан Хмельницкий 1648 сенеси Къырым
ханлыгъына ярдым истеп мураджаатта булунгъан олса ве
сонъкиси онъа ярдым косьтергени Джанмухаммеднинъ
«Тогъайбей» поэмасында макътав иле озь аксини тапкъан
олса, сонъра, укюметте алынып барылгъан сиясет, базы
иджаткярлар тарафындан кулькю астында къалдырыла.
Шунынъ ичюн къырымтатар әдебияты тарихында XVII
асырны образлы суретте «сатирик шиирет акимлиги асы-
ры» дие адландырмакъ мумкюн. Айны шу серлеваны тюрк
әдебияты ичюн къабул эткенлер ве оны бизим әдебияты-
мыз ичюн де ляйыкъ коръмели. Ондан да гъайры биз чокъ-
усы алларда, тюрк әдебиятыны огренюв менбаларына база-
намыз ве оларда къулланылгъан әдебий терминлерни биз-
зим әдебиятымызда пекитмек мумкюн олгъаныны къайд
этемиз.

Сёзюмден ибрет алгъыл сен де, эй, хан!
Фелек мулькюнде варсыз джумле михман!

Гъурур этмѐ, сен де сакъын джихане —
Кулердим бен де нече неставане.

(Бора Гъазы Гирей. «Чыгъыр» поэмасы).

Бу девирде койлюернинъ кечиниши эп феналаша, торлю мемурулар арасында халкътан къабар алув, саткъынлыкъ ве зорбалыкъкъа мейиль берюв киби аллар чокълашмагъа башлай. Бойле сатырларны мисаль оларакъ кетире билемиз: «...Улемалыгъы ичюн Аффиддин Абдулла эфенди «челеби» намынен такъдирлене ве о Мангъуп эм Судахънынъ къадысы вазифелеринде булуна. Сонъра исе о Кефе къадысы киби даа месюлиетли вазифеге тайин этиле. Озю сонъ дередже намуслы адам оларакъ, о, муавини халкътан къабар алгъанынынъ устю ачылгъанында пек зияде кедерлене. Бу себептен муавинини иштен бошата ве озидаресинде бунынъ киби масхаралыкъкъа ёл берильгенинде озюни де къабаатлы саяракъ, озю де истифагъа чыкъа...»

Факъат динге, шерияткъа, онынъ къануний ве этик талапларына бойсунув яхуд базанув денъишювсиз эди.

Бу девирни орта асырлар эдебияты деп адландыралар. Бу девирде аман-аман джемиетте эдебият беджерсджек бутюн функцияларны озю устюне шиириет ала. Шиирлерде этик ве диний (суфийлик) тюрс ташыгъан сатырлар, метхилер, къасиделер, ашкъый ве фельсесфий лирика, такълидлер ве дигер жанрлар яратыла. Тедкъыкъаткъа ве дигер менбаларгъа базанып айта билемиз ки, орта асырларда базы бир ихтарлардан гъайры, несир эсерлер яратылмагъан. Факъат диний дидактик эсерлер, трактатлар языла. Бу теджрибе янъы девирде несир эсерлернинъ догъувына, айры бедий элементлернинъ яратылувына эсас олгъандыр.

Белли ки, орта асырлар эдебияты учъ пытакъ муджиби бакъыла: диван эдебияты, суфий ве халкъ эдебияты. Анъылгъан девирде язма ве халкъ эдебиятынынъ бири-бирине къарышмасы козетиле.

Орта асырлар къырымтатар язма шиириети эппей вакъыт девамында мейдангъа кетирилген анъанелер эсасында шекиллене. Шекилленюви вакъытында бу шиириет арап-фарслардан къабул этилген къатий къанунларгъа, гъает чаталлашкъан системагъа бойсунгъан поэтикагъа базана эди. «Дигер тиллернинъ къурулушына эсаслангъан оруз шиирий системасы тюркий эдебиятлар тарафындан къулланылыр экен, бир сыра денъишюв ве къошмаларгъа огърады, ве озюне хас системаны тешкиль этти». (Маштакова Е. И. «Турецкая литература конца XVII — начала XIX в. М., 1984, с. 22) Эльбетте, айны тиль къанунларына корс, бу поэтиканынъ къатий талапларындан базы бир четлешювлер де ёкъ дегиль эди.

Къырымтатар шириетининъ бу девирдеки эписи жанрларынынъ шекилленювини косътерюв баягы муреккеп иштир, ондан да гъайры бир ширий шекиллер узеринде токъталув эдебий эснаснынъ умумий чизгилерини, онда олып кечейткъан денъишовлерни толуджа айдынлатув ичюн етерлидир.

Тюркий эдебият ве шу джумледен къырымтатар шириетининъ къадимий жанрларындан бири медхиелердир. Олар махсус давет этильген, яхутта кечинмек ичюн чалышкъан шаирлер тарафындан яратылгъан. Базыла исе оларны ханлар да яза эдилер.

Олурыз джанле дервиш, биллях, гъазайе тешке —

Къаныны душманы диннинъ ичериз сув ерине.

(Бора Гъазы Гирей).

Бу ширий шекиль эсасында сатирик эсерлер де языла эди:

Сёзюмден ибрет ал, сен де, эй, хан!

Бу аятта, билинъ, джумленъиз михман!

Гъурурланма сакъын сен де джианда,

Кулер эдим мен де нидже пельвангъа.

(Бора Гъазы Гирей).

Ондан да гъайры, кимерде бу эсерлерде муэллифлернинъ шахсий услюплери де ер ала. Умумен сатира къырымтатар эдебиятынынъ кучлю тарафыны teşkilъ этерек, орта асырларда, эвель анъгъанымыз киби устюн эди:

Эгер падишах ол, эгер ким геда,

Иде корь борджунъы вакътында эда.

Кимини сефае дюшюрмиш худа,

Кимининъ къысмети зехри мар анджакъ.

(Мухаммед Гирей IV).

Дидактик эсерлер кенъ таркъалып бу девир эдебиятында эсас ерни тутта эди. Бу анъаненинъ терен тамырлары бардыр. Олар асыр бою диний, фельсефий, суфий эсерлерде яшатылып кельдилер.

Ашыкъ! Иляхиден алып корь сабакъ,

Алим ол, эр ишке ибрет иле бакъ!

(Теркий).

Кечит девирде эдебият дидактик усул алтында озь тербиевий функцияларыны беджере. Айры вакъытларда дидактика тенкъид ве сатира иле айдынлатыла. Бу анъанелер Гъазайи, Теркий, Ашыкъ Умер киби мешур шаирлернинъ иджадында акс олунды.

Суфийлик шириети орта асырлардаки эдебиятта терен из къалдырды. Фельсефийлик мында эксери алларда диний ренкни, суфийлик исе образлы шекильни къабул эткенинден себеп, бу шиирлерни эки манада акъламакъ мум-

кюн эди. Базы эдебиятшынасларнынъ фикириндже (Э. Д. Джавелидзе, Е. И. Маштакова, И. В. Баролина) алимлер бу меселе узеринде бир нокътаи назаргъа келялмайлар.

«Сабкъ-и хинди услуби» адыны алгъан акъынты да махсус тедкъикъаткъа лаяыкътыр. Бу услуп фарс девлетлеринден кельген ве XVII—XVIII асырларда Индстан, Орта Асия, Тюркие, Къырым, Афгъанстанда кенъ таркъалгъан. Сарай аристократ шириетинде кенъ къулланылгъан бу услуп шунынъле меракълы ки, муэллифлер тарафындан къатий къанунлар ишлетильгенинден гъайры, шиирни «техник» джеэттен сюслев тенденциясы эп арта эди ве чокъусы алларда шиирнинъ мана зенгинлигине менфий тесир эте эди. Гипербола, кинае, тюрюл тапмаджалар иле безетильген муреккеп шекилли бу шиирлерни та о вакъытларда биле аныламакъ зор олгъан. Оларнынъ манасыны тек образлылыкъны яхшы билъген шахыслар, зиялылар анылата биле эдилер.

Базы алимлер инд услубини «лялелер девиринен» яни Тюркие укюмети башында мешур везир Ибраим паша тургъанынен (1718—1730) багълайлар. Эдебиятта «лялелер девирин», эсасен шириетте из къалдыргъандыр. Бир сыра шиирлерде чечекнинъ ачылувы, къуванчлы кунълер акъкъында беян олуна:

Ляле дер ки: «Бокъм узун,
Япракъларым тизим-тизим,
Сюрмелидир эки козюм,
Менден аля чечек вармы?..

(Ашыкъ Умер).

Кечит девирде къырымтатар шириети эвель белли олгъан халкъ агъыз ве язма эдебиятлары къарышувы эсасында пейда олунгъан бутюн жанрларда яратылгъандыр. XVII асырда кенъ къулланылгъан оруз олъчюсини базы шаирлер адетий шиирлер шекиллер арасына янъы мундеридже синъдиргенлер. Оларда ашыкъ лирикасында миллий аляметлерни, адий лакъырды тилининъ тюзюни къабул эте:

Бир гузеле гонъюль верип, кендинъи къурбан эйлеме,
Эр коръдигинъ достынъ санып, гизли сырынъы сёйлеме.

(Ашыкъ Умер).

Шаирлернинъ агъыз яратыджылыгъыннынъ ифадели шекиллерине мураджаат этювлери эдебиятта янъы жанрларнынъ пейда олмасына менба ярата. Шириетте тюркюлер, къошмалар, мураббалар, шаркъылар шекили пейда ола.

Бойледже, къырымтатар эдебиятында янъы вакъыткъа (XX асырыннынъ башы) кечит девирде жанр системасынынъ зенгинлешюви белли жанрларнынъ инкишафы ве олар-

нынъ мевзу джеэттен кенишлемеси ёлунен келип чыкъкъ-ан. Орта асырлар системасынынъ сарсылувы янъы жанрларнынъ мейдангъа келювине имкян догъургъан. Эксерият алларда о фольклор ве язма эдебиятнынъ къарышувынынъ нетиджеси олгъан.

Язма эдебиятта эсерлер фольклор эсасында яратылувы кечит девирининъ эсас алямети олып къалгъан. Эдебият янъы девирге, янъы джемиетке назар быракъып, озь ичтимай ёнелишини денъиштире башлагъан. Язма эдебият халкъ агъыз иджадына мураджаат этип, озь бедий ифаделик усулларыны янъарткъан ве даиресини кенишлеткен. Нетиджеде, язма эдебият саасына тургъун ибарелер, тез айтымлар, аталар сёзлери ве дигер жанрлар киргенлер.

XVIII асырнынъ сонъундан башлап, халкъ арасында иджрет йырлары таркъала. (Исметий, Эшмырза къарт, Айдер кедай). Озь эсерлерини кой-койден юрип иджра эткен халкъ кедайларынынъ, чынъджыларнынъ яратыджылыкълары инкишаф эте башлай. Чынъ, манелер, иджрет эсерлери саде халкъ тилинде яратылалар...

XIX асырнынъ экинджи ярысында прогрессив дюньявий эдебият янъыдан джанлана. (Абдураман Къырым Хавадже, Абдурефий Баданинский, Асан Нури) Кечкен асырнынъ сонъларында Александр II-нинъ япкъан базы исляхлары Европа ве Анадолудаки икътисадий тепренмелер тесири саесинде Къырымда да «уянув девир» башлана. Къырымтатар ве дигер тюркий халкъларнынъ аятий ве медений уфугъында бир чыракъ яна, яни Исмаил Гаспралынынъ «Терджиман» дюнья юзю коре. Онынъ этрафында бир сыра илери зиялылар топлашалар (Б. Эмеклар, А. С. Айвазов, С. А. Озенбашлы, А. Акъчокъракълы, А. Нури, А. Баданинский, И. Лёманов ве дигерлери). Олар бирликте халкънынъ козюни ачмагъа, онынъ сиясий ве миллий анъыны осьтюрмеге чалышалар.

Янъы девирге кечит вакъытындаки шириетте теджрибесизлик сезиле яни «оруж» ве «бармакъ» ольчулерининъ якъынлашмасы, къарышмасы козетиле. Бу меселе акъкъында «Сеид Абдулла Озенбашлы» серлевалы макъалесинде филология илимлери намзети Исмаил Керимов шойле яза: «О девирнинъ шириети аджайип сатырлар иле зенгин олса да, везин ольчюси (эсасен парадигма) меселесинде зайыфлыкъ дуола. Бу алгъа ялынъыз айры муэллифлернинъ иджадында дегиль де, умумен тюркий, шу джумледен къырымтатар назмиетинде расткелине. Занымызджа, бунынъ себеби (эбет, истидатсызлыкътан гъайры) белли бир дереджеде эдебиятмыздаки бедий васта ве араштырувларнынъ чокъусы «оруж» ольчюсине, яни сатырлардаки эджа-

ларнынъ сифатына ве микъдарына эсасланса, XIX асырнынъ сонъларында «бармакъ» ольчюси (яни сатырлардаки эджаларнынъ тенъ текрары ве бир тертипте кельмеси) мейдан алмагъа башлай. Шунунъ ичюн тюркий шириетнинъ бу эки эсас везин ольчюсининъ якъынлашмасыны, атта ба-
зыда къарышмасыны чакълаймыз...»

Юкъарыда косьтерильген девирлер къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында терен изини къалдырдылар ве янъы девир (1920 сенелер) эдебиятынынъ мейдангъа кельмесине хызмет эттилер. Бу девир айрыджа озюне янашувны талап эте. Онынъ терен ве этрафлы суретте тедкъикъ этильмеси лязимдир.

Шевкет ЮНУСОВ,

Акъмесджит девлет университети
Къырымтатар эдебияты
кафедрасынынъ аспиранты.

ШАНЛЫ АЯТ

*Бекир Чобан-заденинъ мукъаддес
хатирссинс багышлана.*

КИРИШ

Халкъымызнынъ улу огълу
Чобан-заде Бекирнинъ
Догъгъанына толды бугунъ
Азмы-чокъмы бир юз йыл.
Тувгъан юртта, Къырымда,
Салтанатлы сарайда
Буюк инсан шеревине
Чокъ алгъышлар айтыла.
Дивардаки ресимден
Бакъа бизге юксектен,
Кимсе козюн узалмай
Толу айдай юзюнден.
Не де дюльбер череси,
Инсанларнынъ тереси!!
Бакъып тура къаршыдан,
Донатылгъан санадан.
Откъюр къара козылери
Сынагъандай бизлерни.
Къансыджакълыкъ ислери
Гонъюллерни тепрете,
Рессам сызгъан сюрети
Джанлы киби корюне
Айгиди сен, сафдиллик!
Сынъыры ёкъ саделик!
Аят-мемат давасында
Устюн чыкъа гъарезлик.
Яры ёлда токътатты
Фраунлар, къатиллер,
Яш джанына етиллер
Пакъыл, кунъджи, хаинлер.
Ярым къала шаирнинъ
Ниетлери, истеги
Апансыздан йыкъыла
Онынъ омюр тереги.

Бу асырнынъ фаджиасы
Бинъ йылгъа да етеджек,
Онынъ эзиет-азабыны
Нидже несиле чекеджек?
Шубэ ёкътыр, Чобан-заде
Бутунъ бизнен бир сафта;
Бизнен яна, къайгъыра,
Бизнен куле, къувана.
Эр сатыры, эр сёзю
Юреклерни сызлата
Джошкъунлыкъкъа далдырып,
Ильдешлерни агълата.
Белли шаир, алимининъ
Азиз руху, девлети
Агъыр кунъде олса да,
Издешлерни топлады,
Сувукълашкъан юреклерге
Умют-ишанч ашлады.
Онынъ темиз хатырасы
Бирлештире бизлерни..
Иипсиз багълай асырларны,
Келеджекни, кечмишни.
Козылер айлын! — деймиз биз
Ачыкъ юзынен джумлеге,
Алидженап сывамыз
Анъылгъанчюн эр ерде.

Ешилъ ада, Къырымнынъ
Аджайип бир тёрюнде
Басыкъ эвчик ерлешкен
Аргъын койнинъ четинде.
Такъыр ода ичинде
Асма бешик саллана,
Къара сачлы сабийнинъ

Янакълары аллана.
 Умют багълай яш ана
 Бекирине, огълуна,
 Сеадетлик, акъ тилей
 Онынъ омюр ёлуна.
 Башчыгъыны сыйпай
 онынъ,
 Опе ал янагъындан
 Татлы сёзнен назландыра,
 Гонъюли хош олгъанда.
 Кимерде бир ынърана,
 Агъламсырап текяран,
 Эвлядыны къайгъырып
 Тюшюнджеге далгъанда.
 Бильмей гъарип Вайде-бай
 Насип олгъан такъдирни,
 Бешигини эп саллай,
 Тынмай йырлай йырыны.
 Айлар, йыллар отелер
 Бир-бирининъ пешинден.
 Баарь кече, яз келе,
 Кузьде сабан сюрелер.
 Омюр агъыр олса да.
 Байрамсыз да къалмай
 халкъ.

Дервизада, оюн-кулькю
 Гонъюлини чёзе халкъ...
 Билек тутып, саф тизип,
 Яшлар хоран тепелер,
 Бир-бирине чынъ айтып,
 Дертлерини текелер.
 Яшы-къарты шадлана
 Озен бою мейданда,
 Салынджакълар саллана
 Джеviz терек далында.
 Бала-чагъа зый-чув олып,
 Чапкъалаша къорада,
 Къартлар четген бакъалар
 Сёйлешерек, озь-ара.
 Чобан Ваап акъайнынъ
 Эм кунеши, йылдызы
 Азбарында, эвинде
 Осе огълу эм кызы.
 Бекир энди он беште,
 Осъмюрлик къувамында,
 Бабасынынъ боюна

Бою етти бу язда.
 Къардашчыгъы

Зылкъачыкъ —
 Назик, начар фиданчыкъ,
 Олса даа бештедир,
 Къокъла ойнай кошеле,
 Онъа кедер эткен ёкъ,
 Ынджытмайлар ичте де,
 Эркелетип кенджени
 Кулюшелер кимерде.

Энди чокътан Бекирнинъ
 Чобанлыкъта юргени,
 Яз иле баарини
 Яйляда кечиргени.
 Эрте баарьден башлап,
 Къыш аязы кельгендже,
 Бекир юре яйляда
 Бабасынен берабер.
 Ваап акъай сынай оны
 Чешит ишлер буюрып,
 Керек ерде бере онъа,
 Эм огютни, тазирни.
 Бекир ишни беджерё,
 Тырыша о эдинип,
 Ана-баба гонъюлини
 Къувандырып, хош этип.
 Бабасы пек бегене
 Чобанлыкъкъа коньгенин,
 Макътап юре огълуны
 Койдешлери огюнде.
 Ана исе аксине
 Башкъа аят-усулны
 Ляйыкъ коре Бекирге.
 Окъугъанын арызлай.
 — Бельки, оджа олур? — дей.
 Ара тапса, огълуны
 Анаджасына тенбилей.
 Халкъымызнынъ омрюнде
 Намдар чобан чокъ олгъан.
 Бу зенаат эвельден
 Пек дегерли сайылгъан.
 Чобан йигит эр вакъыт
 Батыр, джесюр танылгъан.
 Чобан намын ташымакъ
 Шанлы олгъан о девир.

Сыджакъ арта

кунь-куньден,
Кунеш нурын аямай.
Эр бир боджек, эр бир къурт
Къувамына етсин деп,
Язгъа догъру акъа вакъыт.
Эр махлюккъа эш тапыла,
Сонъки макъсат — бахыткъа
Бары-ёккы ынтыла.
Язда яйла сефасы
Сёзге кельмей аслында.
Джансыз ташлар, беллесем,
Нефес ала джанлыдай.
Кокнинъ мавы атласы
Къаплап ала яйляны,
Урь къушларнынъ садасы
Шенълендире дюньяны.
Аван ельде ельпирей,
Бекир озю елькендай,
Къартал киби, къол яйып,
Бакъа юксек къаядан.
Тёпесинде мавы кок.
Мавы денъиз — эректе,
Къуванчынынъ сонъу ёкъ,
Эеджанлы юректе.
Акъшамлары къаранлыкъ
Сарып ала яйляны.
Тек оджакълар этрафында
Ярыкълана аланлыкъ.
Бекир къошны долана,
Садыкъ досту — барагъы
Авлакълашып баягъы
Чевре-четни айлана,
Къой-къозуны урькютит.
Гедженинъ къаранлыгъы
Кеткен сайын къоюра.
Инсанларнынъ хаялы
Муджизелер догъура.
Бекир бакъа козь тикип,
Къаранлыккъа, узаккъа,
Ерге пыса эгилип,
Къаралтыны козетип,
Тюшкендайын тузаккъа,
Бирден дуя озюни,
Къоркъу кире ичине,
Чимирдетип тенини,

Къалкъып турып аякъкъа,
Барагъыны чагъыра,
Озь-озюне рух берип,
Явашчыкътан сызгъыра.
Аягъына артындан
Копек келип сарыла.
Онынъ бойле ишине
Бекир башта дарыла,
Сонъ къолунен елькесини
Таптай берип, эркелей,
Янчыгъына тиз чёкип,
Садыкъ достун тенбилей.
Акътабаннынъ джесюрлиги
Бекирни пек шашыра.
Къоркъу бильмез копегини
— Батырым! — деп чагъыра.
Бир къач вакъыт кечкен

сонъ,
Келип оджакъ башына,
Багъдаш къурып отура,
Бабасынынъ янына.
Чалкъа тюшип ята о,
Джыллы оджакъ башында,
Бакъып кокке ойлана,
Тюшюнджеге дала о.
Ятмай ич де акъылгъа
Йылдызларнынъ сайысы,
Къайда гъайып ола экен,
Уянгъанда, сабасы?
Бу дюньянынъ къурумы
Бермей аман хаялгъа.
— Ачылсайды кок манъа! —
Деп ялвара Аллагъа.
Коръмек истей козюнен
Фезадаки тылсымны,
Бильмек истей Бекир-бей
Йылдызларнынъ сырыны.
Шай да, тышта чокъусы
Юкълап къала ачыкъта.
Баба онъа аджынып,
Чекмен ташлай устюне.
Янчыгъына отуруп,
Бакъып къала юзюне.
Бир тылсымлы йигитдай
Ята Бекир яйляда,
Тылсымлы тюшлер коре,

Йылдызлы кок астында.
Терен кокюс кечирип,
Баба тура еринден,
Этрафларны долаша,
Келеджекни тошюнип.
Къара гедже багърында
Янъы кунъ азырлана.
Онынъ зайыф ышыгъы
Къаранлыкъны даркъата.
Танънынъ тазе ельчиги
Эсе денъиз тарафтан,
Елькесинде чекмени
Бекир энди аякъта.
Агъарып башлай

кунъдогъуш,

Сонъ аллана, донана.
Чыкъа кунеш къуваньп,
Кокнинъ кенъ мейданына.
Теренликтен, бошлукътан,
Алев сачып алемге,
Алтын къанат устюнде
Котериле юксекке.
Муджизени сейир эте.
Бекир эр кунъ зевкъланып,
Дев къаянынъ уджундан
Булутларгъа атланып.
Давуш тола орталыкъ,
Яйля бирден джанлана,
Къушлар, къойлар, джаны
бар

Бей уйкъудан уяна.

Джемиет хайриеден
Хабер келе яз куню.
Талий-такъдир эмринен
Ёлгъа башлай тедарик.
Ят дияргъа кетюви
Тесир эте пек терен,
Сарып ала Бекирни
Де къуванув, де кедер.
Гъарип ана Вайде-бай
Бир дакъыкъа тынчымай,
Де къомшугъа ашыкъа,
Де моллагъа ёл ала.
Кольмекке садесф тикип,
Чорап, къафтан, дон ямай.

Чешит емек пиширип
Бекирини эп сыйлай.
Геджелери юкъламай
Оны ёлтга азырлай.
Насиатлар, алгъышлар,
Дуваларнен сийялай.
Быджагъынынъ четине
Тике назар дуvasы —
Ифтирадан, гъазадан
Муаббетлик юvasы.
Эй, я раббим, беян эт,
Гъарип ана тасалана,
— Догърумы экен эткеним,
Онъа изин бергеним?
Озю даа яш дживан,
Кемиги де къатмагъан.
Ким аджир, ана олур,
Меним янъгъыз балама,
Узакъларда, ят иллерде
Кимлер чекер къайдыны?
Хырпаланып юргенде,
Кимлер сорар алыны?
Бельгиленген кетюв куню
Етип кельди дегенде,
Койден кеткен араба
Токътай къапы огюнде.
Сой-акъраба, койдешлер
Джыйылшалар азбаргъа,
Озгъармакъ чюн Бекирни
Тюркиеге, Стамбулгъа.
Бекир чыкъа ёлуна
Сагълыкълашып сабырнен.
Энь сонъунда мугъайып,
Бираз вакыт токъталып,
Анасыннен айрыджа
Самимий сагълыкълаша.
Ана опе огълунынъ
Янагъындан, козюнден,
Сонъунда да огют бере,
Гонъюлини котерип:
— Кысмет олса, иншалла,
Келир ерине эр шей,
Чокъкъа бармай, эминим,
Къайтырсынъ сен эвге, —
дей.

Араба айланмада

Эниш ёлгъа бурула,
Вайде абайнынъ юрегине
Къайнакъ сувлар къуюла.
Сонъ тынчлана абдырап: —
— Тёвбе, төвбе! Я, раббим!
Багъышла эфкъарымны!
Бир истегим, бир арзым
Къалды бутюн дюньяга
Эвлядым эсен-аман
Къайтып кельсин

Къырымгъа,
Баба-деде юртуна —
Тувгъан кою Аргъынгъа.
Ёлда-изде къорчала,
Джанымдан азизимни,
Танърым, санъа ишанам,
Энди такъдир-талийни.

Мавы денгъыз устюнде
Беяз геми тепрене.
Сарай киби зийнетли
Тап узакътан корюне.
Ялы бойлап кезелер
Ёлджу бейлер, ханийлер,
Кетюв вакъты кельгендже
Беклемектен безелер.
Талгъын ельчик къаршыдан
Незакетнен селямлай
Мусафирни ёлджуны,
Къуванч иле къаршылай.
Джемаатнынъ чокъусы.
Геми тараф ёнеле,
Кечитке тирельген сонъ,
Эки якъкъа болюне.
Мердивенден чыкъалар,
Бири-бирине бакъышып,
Бекир тюше скелеге,
Якъынлаша гемиге.
Эр адымда абына,
Къара козю торлана.
Бекир кете чет ильге
Дерьяларны ёл этип.
Узакъларгъа ынтыла
Ватаныны терк этип.
Сес чыкъармай ант эте,
Къойып джанын ортагъа,

Бильги алып, илим алып,
Тувгъан юрткъа къайтмагъа.

Дюльберлернинъ дюльбери
Шень Лозанна шеэри,
Гъарп алемнинъ дегери,
Авропанынъ кобеге...
Ай-ай, сени, кень дюнья!
Бахытлысы бар экен,
Биздай ана юртунда
Хорлукъ чеккен бармекен?
Дженнетдайын кошокте,
Ватанындан узакъта
Корюшелер эки дост —
Эки къырымтатары:
Бири — Бекир — яш алим,
Дигериси — Джафер бей.
Тыныш сакин кошеде
Сейлешелер төкюнип,
Зевкъланалар озъара
Тувгъан тильде къонушып,
Тансыкъ ашдай, гъыдадай
Ана тильнинъ давушы
Сефа бере, зевкъ бере,
Савуштыра дертлерни.
— Не де арув болды,

джаным,
Сенинъ мында кельгенинъ,
Енъишлеринъ мельэм

олды —
Дей Бекирге Джафер бей.
Ян-янаша эки эш
Акъшам маали кетелер.
Ят диярнынъ ярашыгъын
Четтен бакъып сечелер.
— Бекир-Бекир!

Къардашым,
Къайда бизим джоргъалар?
Атсыз къалдыкъ, арабасыз,
Отсыз къалдыкъ,

оджакъсыз,
Кимнинъ атын минейик?
Кимнинъ сёзюн

дингъелейик?
Къайсы халкънынъ
диярына

Оксюз олып дёнейик?
Бекир-Бекир! Къардашым,
Ювамызны тинттилер,
Саде, сафдилъ

халкъымызынъ
Боюныны буктилер.
Къалабалыкъ девирнинъ
Якъын сонъу корюнмей.
Мен, беллесем, о тынмаз,
Дюнъя бешке болюнмей.
Бир кимсеге аман бермей,
Мешакъатлы кетишат.
Не оладжакъ бунынъ сонъу,
Сускъунлыкъта кяинат?...
Сени корип, къонушсам,
Умютлерим джаълана.
Арзу, истек, ниетлерим
Келеджекке багълана.
Невбет келип тирельди,
Энди бизим несильге,
Бугунъ вакъыт агъыр деп,
Иркильмейик кериге.
Эр бир емиш етишир
Терегинде, далында.
Сенинъ сёзонъ, итибарынъ
Хызмет этсин халкъынъа.
Чокъ эйи ки, къардашым,
Елунъ ачыкъ Ватангъа
Манъа ясакъ этильген
Аякъ басув Къырымгъа.

Юкъусыз геджеден сонъ,
Бекир терен тюшюнип,
Тез Къырымгъа къайтмагъа
Къарар бере кесен-кес.
Чобан огълу Аргъынлан
Нам къазанып джианда
Къайтып кельди узакътан
Тувгъан юрту —

Къырымгъа.
Лякин къысмет олмады
Арз эткен диярында
Не бир терек отуртмакъ,
Не де бир темель къурмакъ.
Саде тутып озюни
Эр бир ерде булунды,

Ярдым къолу узатып,
Мухтаджларгъа, джайльге.
Джумертлиги — дестан

тильде,
Сафдиллиги — муджизе,
Оксюзлернинъ эви олды
Онынъ ичюн бир къябе.
Улу алим, улу шаир,
Саде чобан баласы
Яшдашларнынъ досту эди,
Яш-явкъанынъ агъасы.
Ойле кельди такъдири
Тувгъан койде узакъта.
Къомшу халкънынъ

топрагъы
Олды сонъки дурагъы.
Акъсызлыкънынъ сабаны
Келип тапты Бакуда,
Дост деп сайгъан адамлары
Душман чыкъты сонъунда.
Бу дередже хыянетлик
Бар олгъанын бильмеген,
Бу дередже ашшалыкънынъ
Даркъалгъанын сезмеген.
Чобан-заде тюрьмеде,
Тар къаранлыкъ уджреде,
Аджыныкълъ бир алда
Хырпалана, хорлана.
Тырнагъына диймегенлер
Отъкездилер соргъуны,
Юкледилер суч этип,
Ялан, фитне, бефтанны
Чобан-заде тюрьмеде,
Къара уджре ичинде
Сырлы «иши» беян олды;
Эм язылды, окъулды,
Энди онъа шубэ ёкъ,
О бир дюнъя ёлджусы.
Мына кельди сонъки куню,
Сонъки кечит соргъусы!
Даяналмай тарлыкълъа
Такъыр сетке йыкълъа,
Чыдаалмай азапкъа
Чатал юрек ярыла.
Ал къан акъа копюрп,
Къайнап онынъ багърына.

Козю ачыкъ кете шаир
Намевджут бошлугъына.
Къолай дегиль джан
бермеси
Къырджыманлыкъ
чагъында.
Аджиз эджель келип
къонды
Пишкинликнинъ чагъында.

Агъла, татар несили,
Бугунъ агълайджакъ кунинъ!
Мисили ёкъ эвлядынъ
Учты багълы элинъден.
Онынъ сафдиль хызмети
анъа гъурур берсджек,
тиреси дилинъден
тий силинмейджек.
рымызгъа бинъ шукюр,
ырсыз мехри ичюн,
адиль симаны
ляйыкъ корьгенчюн.
ъ сёнмез йылдызы
къара яс куню,
р минсиз, иллесиз
энынъ акъ нуру.
ъ шанлы аяты
эсьтергич омюрде,
инмасын четке деп,
яш несильге бугунъде.
Эйи инсан, эйи иште
Унер эди эр кеске,

— Джайиль къалманъ,
окъунъыз —
Деди джумле алемге.
Илим, бильги, ферасет
Козюнъизни ачаджакъ
Икмет иле яшагъан
Озь бахтыны буладжакъ.
О булунгъан диярда
Джанлы излер сакълана.
Къонушкъанлар,
окъугъанлар,
Хатырлайлар даима.
Буюк инсан, алимнинъ
Куню кечти гъайретте,
Талевеси къалды онынъ
Эм Бакуде, Ташкентте.
Озь кучюнен етишти о
Илим — феннинъ далына,
Къызышмады аслында
Бу дюньянынъ малына.
Аямайып берди о
Бильгисини, кучюни.
Истегенге, ынтылгъангъа
Тёледи о борджуны.
Шанлы аят къысмет олды
Чобан-заде Бекирге,
Шан-шуретлер насип олды
Улу алим, шаирге.
Онынъ шаны ве шерефи
Мирас олып къаладжакъ.
Сафдиль огъул Бекирни
Халкъ эбедий анъаджакъ.

Фейзи Рахман Юртэр

КЕДАЙ ВЕ ХАЛКЪ ШАИРИ ИСМАИЛ САЛЕТ

Исмаил Салет орта бойлу, семиздже кельген сагълам вуджутлы адам эди. Омузларындаки къамбурдан олса керек, юргенде эп огюне эгилип юре эди. Алтмышкъа якъын-ламасына бакъмадан тендюрюст адам эди. Ченъгелери бир-раз чыкъыкъ къавсренки козылери бираз къысыкъ бу адам инсанны айрыджа урьмет этмеге, сайгъы косътермеге биливинен адамларны озюне чеке. Мен омюримде онынъ киби акъыллы ве лафкъа уста экинджи бир адамны расткертирмедим. 1939 сенеси Акъмесджиттен коюмизге эки яш адам кельди. Исмаил Салеттен Чатырдагъ акъкъында шиир язмасыны истей эдилер. Бу эки яш адамнынъ бириси айтувлы романджымыз Чынгъыз Дагъджы олгъаныны дженк вакъытында берабер бир баракта отургъан вакъытымызда дегиль де, бундан тамам отуз эки сене сонъ, мен Германиянынъ Франкфурт-Майн шеэринде Тюркие Джумхуриетининъ башконсуллыгъында меслеатчы олып чалышкъан вакъытта — 1977 сенесининъ Къурбан байрамында Чынгъыз Дагъджыны зиярет этмек ичюн Лондонгъа баргъан вакъытымда бильдим...

О шиир «Яш къувет» газетасында басыладжакъ экен, бунынъ ичюн аджеле язмакъ керек экен. Исмаил агъаны .

пек ашыкътырдылар. Яш адамлар эллерине кягъыт ве кялем алып маса башында отуралар. Исмаил Салетнинъ айткъанларыны деръал язып алалар. Биз балалар топланып о ерге баргъан сонъ ичери кирмек мумкюн олмагъаныны анылаттылар. О куню эки аягъы бир папучке сокъулгъан Салетнинъ ишлери бир кереден юрюшмеди. О тосат-тосат тышкъа чыккып-кире ве киргенинен сатырлар айта. Эки яш адамнынъ зыкъысы ве ярдымынен гузельдже бир шиир догъды. О шойле сатырларнен башлана эди:

Шырыл-шырыл сувлар акъар,
Истегенлер ичип бакъар.

Эки яш газетаджынынъ ве Исмаил Салетнинъ чалышувы саатлернен девам этти. Шаир Исмаил Салет балкъурт киби чалышты. О сатырларны тюшонгенде мытлакъа тышкъа чыкъа, тапкъанынен ичери кирип айта ве кене тышкъа чыкъа эди. Дейджемим, онынъ о куню уйдургъан шиيري де бал киби эди. О халкъ тилини пек яхшы биле, сёз хазинеси зенгин эди. Онынъ ичюн чынъ уйдурмакъ сув ичмек киби къолай бир иш эди. Эх, бираз да бильгиси (тасили) олса, дюньяда озкуне эйкель тиклетеджек адам эди...

Исмаил Салет къорантасынен берабер 1938 сенеси Ногайчы-Ахмет коюне кочюп кельди ве къомшумыз Эмадин акъайнынъ эвинде отура эди. Кызы С. Ялта оджалар техникумыны битирген ве Ногайчы кою мектебининъ окъув ишлери мудирин эди. Дюльбердже кельген алчакъ-гонъюлли, шенъ ве шакъий бир кыыз эди. Огълу О. исе олдыкча ири кемикли, эсмери ве мазаллы бир йигит эди. Йымшакъ табиятлы, мераметли бу йигитни лаф эттирмек ичюн мытлакъа бир де-бир мевзуны башламакъ керек эди. Омюр аркъадашы исе бутюн кунюни ашханеде кечирген бир татар анасы эди. Бойледже Исмаил Салет дёрт джандан ибарет къорантанынъ башы эди.

Ногайчы-Ахмед коюнинъ мектебинде Исмаил Салетнинъ кызынен берабер Зуялы М. адлы оджапче де чалыша эди. Узунджа бойлу, назик эндамлы, дюльбер бу оджапче кой яшларыны пек шашмалата эди. Оджапчелернинъ экиси де комсомол азасы эдилер. Койде комсомол топлашувлары сыкъ-сыкъ ола. Топлашувларда не акъта лакъырды эткенлерини бильмесек де оларнынъ умумий гъаеси кой эалисине ёл къосьтермек олгъаныны анылай эдик. Комсомол яшларнынъ низамыны, адетлерини кой сакинлери бегенмей эдилер. Хусусан оларнынъ гедже ярысынадже топлашувларда, джыйынларда булунгъаныны. «Бир кыыз кенди сынъырыны биледжек, ай ярыкъ деп гедженинъ ярысына къадар башкъа яшларнен берабер оларнынъ мектепте не

ишлери бар?» дей эдилер. Эбет, бу лафларны эшиткен оджапчелер пек раатсыз ола эдилер.

Мен о гедже бош бекледим, хаялыма кельди ярем,
Азмы сени эркеледим, комсомолка шайлы Сарем.

деп йырлай эдилер. Яхшы бир йыр олса да яры геджеде эр якътан къычырып айтылмасы койлюлернинъ зытына тие эди.

8 март, 1 майыс ве 7 октябрь байрамларында койнинъ сырт къысымындаки клубкъа чевирильген джамиде яшлар топлана ве койнинъ Ахмет бетинден кельген къазакъ огъланы гармонь иле эп айны бир аваларны чала эди. Клубнынъ ичи адамгъа толу олгъаны ичюн клубкъа сыгъмагъанлар койнинъ Ахмет къысымында отургъан дигер бир къазакънынъ бош шишелерни авагъа фырлатып, сонъра тюфегинен аткъаныны сейир эте эдилер. Бу да бир эглендже эди.

Оджапчелер клубкъа дюльбер кийинип келе эдилер. Башкъа къызлар да оларгъа такълит этелер. М. оджапчининъ дюльберлиги ве сербестлиги акъкъында чешит лафлар юре. Озю юрген орта бойлу, орта бичимли ве гурь сачлы яшкъа акъайгъа баралжагъы акъкъында лафлар олды, амма о лафларнынъ сонъу олмады.

Сонъра дженк башланды, эки-учь сенелик маджера битти, М. оджапче озь коюне къайтты, йигитини де аскерликке алдылар. Огълан дженкте эсир тюше, Акъмесджит лагеринде ач ве зелиль алында чекише. Бир къач ай эсареттен сонъ койге кельгенде о огъланнынъ юрмеге биле меджалы ёкъ. Огълуну корип къувангъан анасы бир саань чиберек пиширип, онынъ огюне къоя. Айларджа дешетли ачылыкъ чеккен огъул да чибереклернинъ эписини ашай. Буннынъ нетиджеси оларакъ къурсакъ (ашкъазан) хасталыгъына тутунды. Къарын агърысындан сеси-седа кете эди. Не исе де танъры бу йигитке ярдым этти ве о сагъ къалды. Акс алда огълумны тойдыраджагъым деген ана видждан азабындан олип кетер эди...

Арадан бир къач ай кечкен сонъ немселер тазыйыкъларыны даа арттырды ве яшларны гонъюлли аскерликке язып башладылар. Гонъюлли язылмакъ истемегенлерни кене эсирлер лагерине ёллайлар. Бу алдан къоркъуп, коммунист олгъанларнынъ озьлери я да балалары, актив комсомолларнынъ бир къысмы язылдылар. Чюнки адамлар башкъалар тарафындан немселерге чакъыладжакъларындан ве эсир лагерлерине ташланып, анда чекиштирип ольдюриледжеклеринден къоркъа эдилер.

Гонъюлли аскер язылгъанларны башта джебэге ёлла-

дылар, сонъра Акъмесджитте топладылар. Бир кунъ фашистлер бир взвод аскернен Зуя орманларыны тарайлар. Шу взвод аскерлери арасында булунгъан бу йигитке бир адам мектюп кетирип бере. Бу мектюп М. оджапчеден эди. О мектюпте оджапче озъ севгилисине мураджаат эте: «Анъладым, гонъюлли аскер язылмагъа меджбур олгъансынъ, мен исе эвелькиси киби комсомоллыгъымны девам этем. Дагъларда ве орманларда партизанларгъа ярдым этем. Истесенъ сени партизанларгъа алып кетейим. Эски дост душман олмаз». Бу мектюп йигитке тесир эте. Амма лячаре... Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ мектюпни кетирген адам текрар келе. Йигит: «Деф ол, козюме корюнем!» деп къычыра ве чевирилип кете...

Бу эки атеш арасында къалгъан йигитнинъ такъдирини не олгъаныны мен бильмейим, чюнки мен ватанымдан айырылдым... Дженк вакътында партизанларгъа ярдым эткени ичюн М. оджапченинъ де такъдири не олгъаныны бильмейим. Эгер йигит немсе урбасы киймеген олса, оны советлер заманында актив комсомол деп эсир лагерине ташлайджакъ ве ольдюреджек эдилер. Партизанларгъа кеткен олса... сонъундан партизанда олгъан къырымтатарларыны хаин деп рус партизанлары аткъаныны, тевкъиф эткенини эшиттик. Намлы партизанлар сюрдюн йылларында къяретленген, чекиштирильгенлер. Акъкъында биз сёз юрюткен йигит асылында не фашистнинъ, не де коммунистнинъ не олгъаныны анълайджакъ дереджеде адам дегиль эди. О бир къырымтатар койлю яшы эди.

* * *

Исмаил Салет кой халкъыны севе ве озю де олар тарафындан севиле, сайгъы коре эди. Балабан койде о тек бир адамны, багъчеван Байбуртлыны бегенмей. Оны корьгенде: «Къарасувбазардан кельдим дейсинъ, адынъ Байбуртлы, тайфа олмагъайдынъ сен къяфир», деп илишир эди. Бир кунъ элинде йыбрыкъ ве чанакъ олгъаны алда колхоз азбарына келе эди. Бир топ адамнынъ арасында Байбуртлыны корьген Исмаил Салет:

Мына селям алейкум Байбуртлы бай,
Бир йыбрыкъ къавемен, бир чанакъ май

деп чанагъыны Байбуртлыгъа узата.

Исмаил Салет даима терен маналы чынгълар айткъан, шакъа-къората севген шенъ адам эди. Онынъ селям берювинде биле бир аэнк ве озюне махсус бир киббарлыкъ бар эди. Кимерде акъшамлары А. бейнен берабер эвимизге келе эдилер. Къомшумызнынъ уйкен огълу А. бей тарих до-

центи эди. Акъмесджиттен келип, немсе ишгъали куньлеринде бабасынынъ эвинде яшай эди. Аятынынъ чокъ кысымы Акъмесджитте кечкен олмасына бакъмадан, кой яшайышына тез алышты. Табий ки, тарла ишлерине эли о къадар келишикли дегиль эди, амма эр бир ишни буюк истекнен япар эди. Сонъра кой яшларына бир муддет дерс берди, эски языны аз да олса, мен ондан огренген эдим... Манъа расткельгенде: «Кокрегинъни къаттыр олан!» дей ве кокюсима кучюлю бир юмрукъ ура, сонъра къах-къаханен куле, «коксюнъ сагълам экен», дей эди.

Кокюмизнинъ кыбласында отурган А. бейге хошкельдиге кельген Н. акъай: «Хош кельдинъ А. бей, партбилетинъни къаттынъ?» — деген. А. бейнинъ юзю кып-кырымзы ола, чюнки янында адамлар бар экен. О да первасызджа тавурнен: «Бу замангъадже партбилет къалырма?» — деп джевап берген.

Немселер заманында бойле ерли-ерсиз суаллер берювинъ акъибети яхшы олмай эди. Амма бойле аллар сыкъ ола эди. Советлер девиринде месуль ишлерде чалышкъан адамларны бойле суаллернен къоркъуза ве къоркъузганларындан озылери зевкъ ала эдилер. Немседже бир сёз бар, онынъ татарджа аңламы бойледир: «Энъ буюк зевкъны башкъаларны алчалтмакътан алырмаз». Догъру инсан бу шекильде арекет этмемек керек.

Исмаил Салетнинъ энъ биринджи субетдеши, онъа чокъ меселелерини ве мевзуларны аңлаткъан адам А. бей эди. Ондан гъайры Исмаил Салетнинъ чынъ ве мане айтувына тоймакъ мумкюн дегиль эди. Мемлекетнинъ якъын тарихыны яшап кечирген, олып кечкен бутюн вакъиалардан хабердар бир кедай оларакъ, корьген, эшиткенлерини икяе этмеге де биле эди. Онынъ шиирлер, чынълар ве манелер китабы бар эди. Кимерде Добруджадаки кырымтатарлары акъкъында икяе эте. Хатырымда къалганына коре, Исмаил агъа яш экенде Добруджада яшагъан ве сонъундан бир чаре этип кене Къырымгъа къайткъан.

Мырзаларны ич севмез эди. «Бу аджиз адамларнынъ асыллыгъы къаерден башлап, къаерде биткенини Алла биле», — дей эди. Табий ки, истисналарыны да иляве эте эди. «Мен бу койге балалыгъымда кельген эдим. Мында бир мырза къалымтысы бар эди, ады Усеин бай эди. Койнинъ артындан кечкен патика ёлунынъ о тарафы Усеин байнынъ топракълары эди. Онынъ бир черкез ыргъаты бар эди. О атынен топракъларны долана, бир де-бир койлюнинъ сыгъыры, я да къоюны о якъкъа кечсе, черкез деръал оны атынен чевире ве мырзанынъ малларына къоша эди. Ондан сонъ вазият белли. Малы мырзанынъ топрагъына

кирген койлю онынъ узурьна къатнап башлай... Кимерде сыгырнынъ фиаты къадар джёреме истегени ичюн пара тапып оламагъан койлюлер сыгырдан вазгече экенлер. Мырза черкезге о къадар укъукъ берген ки, черкез атынен келеяткъанда кой халкъы тыр-мыр олып къача экен. Адамлар черкезге илишип де мырзанынъ ачувыны чыкъармагъа тырышалар. Бойледже черкез о чёллернинъ укюмдары киби долаша.

1929 сенеси Усеин бай Сибирьге сюръгюн этиле. Ондан сонъ оны кимсе коръмей. Иште, колхоз азбарындаки буюк биналарнынъ эписи Усеин байгъа аит экен. О девир ойле эди, советлер девيري ондан да бетер олды, аджеба немселер татаргъа бир эйилик косътерир экенлерми?» — деп кокюс кечире эди Исмаил агъа. Исмаил Салетнинъ бу суали шимдигедже джевап буламады.

Бизим коюмизни немселер ишгъаль эткен сонъ Исмаил Салетнинъ къызы С. оджапче койни терк этти. Чонгъар бетте яшагъан тувгъанларына кеткен экен. Догъру япты, ёкъса А. бейден сорагъанлары киби ондан да сорар. Герчи о партиялы олмаса да актив комсомол эди. Исмаил Салет де къызынынъ артындан о койге къатнап башлады... Шимди меним язгъанларым 1938—1942 сенелерине аиттир.

Бир кунъ мерхум бабам керекли ерден изин алып, бир къой сойдырды. О вакъытта А. бейнен Исмаил Салет чыкъып кельдилер. «Берекетли олсун оджам», деген сонъ Исмаил Салет аман бир чынъ айтты:

Майлы боткъа, семиз эт,
Озь арамыз кенджамет.

Артында аман А. бей: «Меннен Салетке учъ окъкъа» деди ве къойнынъ бир баджагъыны алып кеттилер.

Исмаил Салетнинъ ярым асыр эвель анълаткъанына коре, яш бала экенде джыйынларда чынълашмагъа башлагъан. «Пек чокъ чынъны эзберден биле эдим, сонъра озюм уйдуруп башладым. Бакътым ки, мевджютлеринден даа арув болып чыкъа», — деп адамларны кульдюрген эди. Исмаил агъанынъ апайы: «Сагъа ондай кельгендир де, болгъанлардан не арув болсын энди?» — деди. Исмаил Салет джевапланды: «Не арув болмасын энди, къаршында Къырымнынъ балабан кедайы тикленип тура акъыз». «О кунъден берли Алла хазинемизге не берген олса, чынъ, мане, шиир — эписини топлап кедай бир киши олдыкъ», — дей эди.

Сонъундан къырымтатар халкъы арасында Ахмет акъай ве Насредин оджа адындан даркъалгъан бир чокъ лятифелернинъ, меракълы вакъиаларнынъ муэллифи Исма-

ил Салеттир. Исмаил агъанынъ бундан ярым асыр огюне айткъанларыны айнен текрарламакъ меджбуриетиндемиз. Бираз ачыкъ олса да шаирнинъ кишилигини, шакъийлигини, азырджеваплыгъыны ве икяелерининъ джанлылыгъыны косътермек ичюн олгъан вакъиаларнынъ бир къачыны хатырламакъ истейим...

Мен хатырлайджакъ вакъиалар Къалай, Буюк-Онлар ве Джанкой орталыкъларында олуп кече. Шахсларнынъ адлары исе о къадар муим дегильдир.

Атларнынъ башлары даа байырлардан корюнмеден чанъ сеслери койде эшитиле эди. Айтувлы Кешфедин мырза келе деп айта эди адамлар. Акъикъатен де къыска бир вакъыттан сонъ памукъ киби бем-безд къар узеринде учъ ат екильген салмакълы чана корюне. Чана устюнде Кешфедин мырза ве оны озгъарылджылар булунмакта. Машалла, атлары чокъ яхшы бесленген. Чабикликнен адымлайлар. Хусусан ян тарафтан екильген атлар ойнакълап келелер. Эр алда дёрт яшындаки тайлар эди. Ортадаки чал ат исе агъыр башы ве ольчиюли адымларынен талим япаяткъан киби юре. Ат мисли олмагъан севимли ве мюбарек айвандыр... Ат иле татарнынъ достлыгъы асырларнен дегиль, бинъ йылларнен ольченир...

Азбарнынъ къапысында Шемседин мырза кельгенлерни къаршылады. Сыртында узунджа курки ве башында Астраханъ къалпагъы олгъаны алда башта Кешфедин мырза энди. Шемседин мырзанен Кешфедин мырза къучакълашты, опюштилер. Бундан сонъ Кешфедин мырзанынъ къахъасы, о девирде озюнинъ азырджеваплыгъынен белли олгъан айтувлы Кенджали акъай ве дигерлери энелер.

Эр кес кениш ве абадан мусафир одасына кире. Кирамет парчалары ве толадан орюлип япылгъан соба эки кунден берли къорайнен токътавсыз якъыла. Ушюп кельген мусафирлер бираздан сонъ къызды ве джанландылар. Сонъджа Сеферша ве Динша адлы мырзалар да келип еттилер. Олар да айны шекильде азбарда къабул этильдилер. Мырзаларнынъ бири-бирине расткелови, бири-бири огюнде форсалануву айтылып келине эди. Олар озьлерининъ эр бир арекетинен бири-биринден унерли, медениетли экенлерини косътермеге аракет этелер. Бу корюшповде де мырзалар арасында ярыш, рекъабет башлана. Башта адий шейлер акъкъында лаф этелер. Айтылгъан эр бир лафкъа ерли-ерсиз кулелер, керексиз аракетлер япалар. Тек Кешфедин мырзанен кельген Кенджали акъай озюни агъыр-сабырлы тута, мырзаларнынъ къатып-къатып кульген шейлерине о енгильден куле. Даа догърусы, бу меджлисни

бегенмегени корюне эди. Амма не япсын? Кешфедин мырзанын джаныны агъыртмамакъ ичюн онынънен берабер кельген.

Софра къурулды. Мырзалар ве оларнынъ якъынлары бир софра башында, дигерлери исе экинджи софра этрафында отурдылар. Емеклерден сыра пилявгъа кельди. Кешфедин мырза ашагъанда мыйыгъына бир дане пирнич япыша. Кешфедин мырза дигер мырзалар янында къолайсыз алда къаладжакъ эди. Буны корьген Кенджали акъай ярдымгъа етише. «Мырза агъам, мырза агъам, гуль далына бульбуль къонды», дей. Меселени анылагъан Кешфедин мырза мыйыгъындаки пилявны деръал силип ала. Дигер мырзалар бу къадар индже ишареге шашып къалалар. Озьлерини алчалтылгъан саналар. Мыйыгъы гуль далына, пирнич данеси де бульбульге бенъзетильди. Бойле шей кимнинъ акъылына келир? Эр не эсабына олса-олсун, Шемседин мырза да озюнинъ эксик олмагъаныны косътермек керек эди.

Шемседин мырзанен къахъасы баягъы баш ёрдылар, амма бойле бир индже ошатув тапып оламадылар. Энь эйиси, айны ошатувны текрарламакъ эди. Олар бир ара тапып аякъ ёлда корюшелер. Айны ошатувны бир даа софрада текрарламагъа къарар берелер. Бунынъ ичюн бир кере даа пиляв пиширттилер. Шемседин мырза мыйыгъына пилявны булады, бир дегиль чокъ пирнич данелери япышып къалды. Назарыны къахъасына догърултты. Къахъа: «Мырза агъам, мырза агъам...» деп абдырады, амма «гуль далына бульбуль къонды» деген джумлени унута. Эр кес онъа бакъа. Къахъа онъайтсызлана ве: «Мырза акъам, шу кенефте айткъанынъыз олды», — дей.

Шейхзаде апте Адиль акъайнынъ къарысы эди. Ногъайчы-Ахмет коюнинъ сыртында, Усеин байнынъ амбарларына якъын бир ерде отура эдилер. О ерде догъуп, о ерде буюгенлер. Эвельден де къомшу экенлер. Адиль акъай юваш табиятлы адам эди. Сарышындан кельген узун бойлу ве кенъ джаврунлы киши. Табиатынынъ ювашлыгъы ве джесаретсизлигинден олса керек, апайынынъ айткъанындан чыкъмай. Шейхзаде апте исе уфакъ ве арыкъ мучели, арекетчен къадын. Табиатлы, биревлерге эйилик япмакъны севген, мераметли бир апай. Оларнынъ балалыкълары да берабер кечкен. Ешилликлернен орътюльген чёллерде берабер юрген, берабер тепречке чыкъып, чёл чечеклерини берабер топлагъанлар, джыйынларгъа берабер кетип, чынълашкъанлар. Куньлернинъ биринде Шейхзаде апте Адиль акъайгъа бакъып:

Энди бизге не керек джыйынман той,
Азыр аякъ алтында джылыша къой.

деген. Сонъра олар эвленгенлер.

Шейхзаде апте пек яхшы чынълар айта эди. Къомшу койлерде той-дюгонъ олгъанда оны шахсен давет эте эдилер. Бир кере Адаргъын коюне чынълашмагъа кеткенлер. Анда эки апте-къардаш бири-биринен къапышкъан, кимсеге сёз бермей экен. Бунынъ устуне Шейхзаде апте етише. Бираз динълеген сонъ меселени анълай ве чынъ айтып апте-къардашны токътата.

Эки башлы эвим бар, долап-долап,
Кичкенеси пек матюв, уйкени гъолап.

Исмаил Салет 1938 сенеси Ногъайчы-Ахмет коюне кочип кельген сонъ, Шейхзаде аптенинъ сеси баягъы тынды. Затен, джыйынлар да пек сийрек ола эди. Бунъа бакъмадан, Шейхзаде апте сыкъ-сыкъ анъыла эди. Исмаил Салетнен эр расткелишкенде Шейхзаде апте «мен де чынълашмагъа билем, яни бизим муштерек тарафларымыз бар», дей ве бир чынъ айтып кече экен. Исмаил агъа исе онынъ бу лафларына къулакъ асмай, саледже селям берип кече экен.

Бир яз куню Шейхзаде апте бизим къомшулардан бирине мусафирликке келе, бир къач къадын чименликте отуралар, озъ аралары лаф этелер. Оларнынъ янындан башыны салындырып Исмаил Салет кече. Шейхзаде апте фурсатны гъанимет беллеп, Исмаил Салетке саташа. Дигер къадынлар «япма, айыптыр» деселер де Шейхзаде апте оларны динълемей, янларындан кечкен Исмаил Салетке бакъып:

Джалп-джулп этип джуресинъ талмайсынъмы?
Менде сатлыкъ... бар, алмайсынъмы?

дей. Исмаил Салет эвеля селям бере Шейхзаде ханымгъа чевириле: «Мен санъа чокъ вакъыт джевап бермедим, амма шимди джевабыны аладжакъсынъ, башкъа ханымлар айып этмесинлер», деп бир чынъ айта:

Джарыкъ-джырыкъ олмасын, саткъан...
Менде... балабан, тешер тюбюн.

Исмаил Салет акъылынынъ тезлигинен, шакъийлигинен, самимиети ве къабилиетинен февкъуляде бир адам эди. Шает сагъ исе бинъ яшасын, вефат эткен олса, нур ичинде ятсын. Бизлер о инсанны миннетдарлыкъ ве сайгъыннен анъамыз.

Кедай Къырымда энъ кучюлю сёз усталарындан бири

эди. О йылларда «Эдебият ве культура» журналында басылган бир макъаледэ шойле сатырлар бар эди: «О (кедай) лакъырды этип турганда биле озь фикирини чокъусы чынъгъа тѣкюп айта. Корьген шейи акъкъында аман шу ерде чынъ уйдурьп чынълай. Саатлернен чынъ айтыр, ллкин чынъгы кене де битмез». Халкъ кедайларынынъ 1938 сенеси февраль айында отъкерильген мушавересинде Исмаил Салет де иштирак этти. О кедайлар арасында халкънынъ урьмет ве севгисини къазанды. Отузынджы йылларда Исмаил Салетнинъ иджады кенишледи. Онынъ эсерлери «Яш ленинджилер», «Эдебият ве культура» журналларында, «Къызыл Къырым», «Яш къувет» газеталарында сыкъ-сыкъ басылды. Радиода йырланды. 1938 сенеси «Бахтлы халкънынъ шенъ йырлары» ве 1940 сенеси «Азат Къырым» деген джыйынтыкълар нешир этильди. Оларда намлы кедай Исмаил Салетнинъ де бир сыра эсерлери бар эди. Онынъ матбуатта басылган шиирлери, чынълары, манелери бизим койде буюк тантанагъа себеп ола, буюклер Исмаил Салетни хайырламагъа баралар, бизлер — яшлар исе бу улу адамнен койдеш олгъанымыздан гъурурлана, онынъ басылган эсерлерини деръал эзберлеп бири-биримизге, ана-бабамызгъа айта эдик. Исмаил Салет яшагъаны ичюн бизим коюмизни Къырымнынъ энъ мешгур кою деп биле эдик. Мен исе Исмаил агъа къомшумыз олгъаны ичюн эр кестен зияде фералана эдим.

1938 сенеси йыр конкурсы илян этильгенде Исмаил Салетнинъ «Не гузель ярашыр» серлевалы йыры экинджи ерни алган эди. Бу юксек дереджеде бедий, озь девирине коре терен гъаели йыр эди. Бизлер оны аман эзберледик ве ёлда-ызда йырлап башладыкъ:

Москва меркез — йырласын эр кес — не гузель
ярашыр,
Бахтлы аят, бульбульге къанат, — не гузель
ярашыр.

Исмаил Салет девирнен бир адымлагъан кедай, онынъ яратыджылыгъы да озь деврининъ махсулыдыр. Мемлекетимизде олып кечкен бутюн вакъиа, адиселер онынъ иджадында озь аксини тапты.

Исмаил Салет халкънынъ аятына, ичтимаий-сиясий омюрине багъышлап чокъ гузель йырлар, бейитлер, чынълар яратты. Онынъ эсерлери юксек бедийликке малик олып, терен маналыдыр. Кедаинынъ тили саде, халкъ лакъырды тилининъ тамам озю демек мумкюн. Буннынъ ичюн де окъунакылы, анълайышылы, халкъ тарафындан бегениле эди.

Арадан ярым асыр вакыт кечкен сонъ узакъларда ту-
рып койдешим ве къомшум Исмаил Салетни ве онынъ
къорантасыны акъылымда къалгъаны къадар хатырладым.

22335 Hamburg
Maicnved 265
Germany.

УНУТЫЛГАН МИЛЛИЙ КУРЕШЧИМИЗ

Кырымда, ильки мухтар джумхуриетимизнинъ башы-на 1924 сенеси, аятыны миллетнинъ асырлардан берли эзилген акъ-укъукларыны мудафаа этмеге багъышлагъан Вели Ибраим кечкен сонъ, 1927 сенесине къадар, кырым-татар халкъы уянып башлады, халкъ озюнинъ инкишаф ёлуны тапкъан киби эди. Янъы къурулгъан совет система-сында Сеитджелиль Хаттат, Амет Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Халиль Чапчакъчы, Осман Акъчокъракълы, Ад-жыбекир Одабаш, Шефикъа Гаспралы, Сеитумер Таракъ-чы ве даа башкъалары киби сабыкъ Миллий Фыркъа ве Кырым парламентининъ азалары ве Асан Чергеев, Абдул-ла Лятифзаде, Мамут Недим, Усеин Одабаш, Умер Ипчи, Усеин Баданалы, Яя Кемал, Исмаил Леманов, Джемиль Керменчикли киби айдынлар месуль вазифелерге тайин-ленди, мухтажларгъа ярдым макъсадынен Джеминети Хай-риелер мейдангъа кетирип башлады, къардаш дженки йыл-ларында оксюз къалгъан кимсесиз балалар ичюн Акъмесд-житте ачылгъан Мидат Рефатов адына балалар юртунда тербиеленген яшларны педагожи ишчи факультети ады бе-рильген (педрабфак) илим оджакъларына ве эбанай етиш-тирген фельдшерлик миллий мектеплерге ёллай, тасиль ал-магъан кой генчлерини окъумагъа тешвикъ эте эдилер.

Вакъты иле Исмаил бей Гаспралы халкъымызгъа хитап этерек:

Унерсизлик ярашмаз бизим миллетке,
Бинъ къылычкъа бир къалем даима гъалиптир.

деген эди. Миллий медениетнинъ инкишаф этмеси о миллетнинъ рухий уянышына багълыдыр. Илери кельген айдынларымыз халкънынъ анъына бу акъикъатны сипъ-дирмек ичюн кой-койден юрип, яшларны окъумагъа теш-викъ эттилер. Классик шаир ве язиджымыз Умер Ипчи бир шииринде язгъаны киби:

Къыз балагъа окъув-язы не керек?

деген джаиль аналарнынъ козылерини ачмакъ ичюн дигер бир шииринде яш къызларгъа хытап этерек:

Бар айт бабанъа, гъафлетке далмасын,
Юкъламасын, къарасын сагъ ве солуна.

диерек, акыкътатен ана-бабаларнынъ козю ачылмасы-на ярдым этти. О йылларда мейдангъа чыкъткъан «Чатыр-тавнынъ чешмеси» йырындаки кой яшлары ве кызылары:

Окъумакъ, язмакъ пек гузель,
Вай асретлик чекмеси!!

деселер де мектеплерге кеттилер ве олар арасында о замандан башлап, илериде халкъ тарафындан севильтген нидже шаир, эдип ве языджылар етишти.

Шимдики заманда халкъымызнынъ хорлукътан къуртулмасы огърунда куруш алып баргъан буюк мутефеккиримиз Исмаил Гаспралы акъкъында баягъы малюматларгъа маликмиз, оны ляйыкъ олгъан шерейфнен анъамыз. Лякин ондан да эвель ве онынъ девиринде халкъымызнынъ агъыр вазияти ве къаранлыкъ келеджеги ичюн янып-якътылгъан башкъа бир курушчимиз даа бар эди ки, зан этерсем, халкъымыз онынъ кимлигинден хаберсиз къалды. Бу курушчи — Асан Нуридир. Вакътъыле, 1926 сенеси «Илери» межмуасы онынъ алыны анъгъан эди. Лякин Вели Ибраимнинъ шейт этильмесинден сонъ илери кельген айдынларымыз совет террор машинасынынъ къурбанлары олдылар ве миллий мевзу шиддетнен къапатылды.

Илери кельген фикир адамлары: «Мазы истикъбалнинъ миярыдыр» дегенлер. Бу — кечмиш келеджекнинъ кузъгюсидир манасына келип, кечмишини бильмеген бир халкъ келеджегини догъру-дурюст къурамаз демектир. Кечмиш келеджек ичюн дерс алынаджакъ бир мектептир. Онынъ теджрибелеринден файдаланмакъ ичюн исе оны огренмек шарттыр. Бу себептен, келинъыз, ильки миллий муджаидимиз Асан Нурининъ аяты ве фаалиетине бир назар ташлайыкъ.

Асан Нури 1838 сенеси Кырым ялыбоюнынъ Айва-сыл коюнде догъды. О заман мустебит чарлыкъ акимиятининъ Кырымда татар халкъына къаршы татбыкъ эткен зулум сиясети кеткен сайын шиддетини арттыра эди. Бу первасызлыкънынъ артмасына дигер девлетлернинъ сейирджи къалмалары да, шубесиз, ёл бере эди.

Рус акимияти дюнья дженнетини анъдыргъан Кырымны ишгъаль этер-этмез, энъ берекетли топракъларны саиплеринден тутып аларакъ, озюнинъ асылзаделерине багъышламагъа башлады. Буюк совет энциклопедиясынынъ къайд эткени киби, ялынъыз ильки 12 йыл ичинде 288 бинъ десятин татар топрагъы Екатеринанынъ якъынларынынъ элине кечти ве бу топракъ ягъмасына бундан сонъра да девам этильди. Даа аз заман эвель озъ топрагъы-

нынъ саиби олгъан татар койлюси рус асылзадесине мух-тадж бир вазиетте къалды.

Бу зулумнынъ сонъу корюнемегени ичюн аилесини кечиндирмек чаресини гъайып эткен къырымтатарлар севимли Ватанларыны, баба-деделерининъ азиз мезарларыны терк этип, ят иллерге кетмеге меджбур олдылар. Къырымнынъ руслар тарафындан ишгъалинден сонъ еди йыл зарфында, ресмий къайдларгъа коре, Къырымдан 300 бинъ киши кеткен эди. Къайдларыны яптырмадан, ишгъальджи-лерге лянет окъуяракъ, башларыны алып кеткенлернен берабер бу ракъам даа юксектир.

Иджрет буннынънен битмеди. 1912 сенеси Румелиге ве Анадолугъа текрар сайысыз инсан кочип кетти. 1863 сенеси исе Къырымны тамамен бош быракъаджакъ шекильде кочмелер башланды. Ялынъыз къайдыны яптыраракъ кеткенлернинъ сайысы 231 бинъ кишини кечти. Бу заваллылар бараджакълары ерни бильмеден, рус зулумындан къуртулмакъ ичюн бала-чагъаларынен берабер узун ве телюкели ёлгъа чыкъа эдилер. Ана-мына дагъылып кетеджек эски гемилернен ёлгъа чыкъкъанларнынъ бир къысмы Къара денъизнинъ иддети далгъалары арасында балыкъларгъа ем олгъанлары киби, огъоз арабаларына юкленирек, Бессарабия ёлуны туткъанлары да айларджа сюрген ёлджулыкълары зарфында бинъ бир мешакъатларгъа расткеле, хасталыкъларгъа огърай ве энъ якъынларыны адсыз чёллерде быракъа эдилер. Ресмий малюмат 60 бинъ кишининъ иджрет ерине баралмайып ёлларда эляк олгъаныны косьтере. Къырымда исе о джаным-джаным махсулдар койлер инсансыз къаларакъ, харабеге чевириле эди. 1863 сенесининъ иджрети нетиджесинде Къырымнынъ ялынъыз чёл тарафында 784 ве ялынъыз Оркъапы минтакъасында 278 кой тамамынен бошагъан эди.

Иште, Асан Нури озъ халкъынынъ бу фаджиалы вазиетини коререк, бир тарафтан манърашкъан къой сюрюси киби козьяшларыны тёке-тёке олюм ёлджулыгъына кеткенлерге юректен аджына, дигер тарафтан да харабеге чевирилген койлерни коререк, миллетнинъ озъ Ватаныны ташлап кетмесине виджданнен яныкълай эди. О койден койге кече, кочмеге азырлангъан инсанларнен корюше, оларгъа: «Япмангъыз акъайлар, бу Ватан бизге элджалдымызнынъ эманетидир, вазифемиз оны къорчаламакътыр. Даянынъыз, акъкъынъызны талап этинъиз, керек олса сиягъа сарыл, курешинъиз» десе де, бир тарафтан чарлыкъ акимистининъ тешвикъы, дигер тарафтан да душмангъа сатылгъан базы аджы ве моллаларнынъ мейдангъа чыкъаракъ: «Акъ топракъкъа иджрет ваджиптир» демелери халкъны кочмеге зорлай эди.

Бу кочылернинъ кыыскъа араларнен девам этмеси не-
тиджесинде кырымтатар эалисининъ сайысы, буюк совет
энциклопедиясынынъ малюматына коре, 1851-де 608,832-
ге, 1863-те исе 102.291 кишиге къадар эксильген эди. Албу-
ки, В. Е. Сроечковскийнинъ къайдлардан алгъан малюма-
тына коре («Мухаммед Герай хан ве вассаллары», Анкара,
1978) ылыкъ Къырым ханлары 250 бинъ кишилик ордугъа
малик эдилер. Къайдлардан кечкени киби, сефер вакъы-
тында ордугъа дёрт аиледен бир киши алынганъына коре,
ханлыкъ девиринде халкънынъ умумий сайысы 5—6 мил-
лиондан аз олмагъаны анълашыла.

Мустебит чарлыкъ идаресининъ гъайретинен кырым-
татар милleti ёкълукъкъа догъру сюрюклене, о миллет-
нинъ манълай теринен дюнъя дженнети алына кетирильген
гузель Къырым харабеге чевириле эди. Онынъ назарында
Ватан инсаннынъ козь бебеги киби сакъламасы керек ол-
гъан мукъаддес топракътыр. Бильхасса Къырым, бу халкъ-
нынъ бинълердже йыл зарфында озь багърында ёгураракъ
бир миллет алына кетирген азиз бир мекяндыр. Даянылмаз
зорлуқлар къаршысында биле миллетнинъ оны догъургъ-
ан ана-Ватаныны душмангъа ташлап ят ишлерге дагъылма-
сы, озь-озюни ёкъ этмеси демектир.

Падиша Александр II генералларына иджретлерге ма-
ни олунмамасыны, бунынъ Къырымны о миллеттен темиз-
лемек ичюн эйи бир фырсаат оларакъ билинмесини тенби-
лей, даа сонъра Паллас адлы алим исе девлетнинъ татар-
лардан аладжагъы алымдан марум къаладжагъына яныкъ-
лаяракъ, оларнынъ Русие ичинде бир ерге сюрюльмелери-
ни теклиф эте эди. Фаджианынъ даа да буюмеси итималы
бар эди.

Асан Нури муаджирлернинъ «Акъ» топракъта нелер-
нен къаршылашкъанларыны огренмек истеп, Тюркиеге ке-
те ве анда даа буюк фаджиаларгъа шаат ола.

Тюркие де эр дефасында ач ве ёргъун вазиетте кельген
бу меджалсыз муаджирлерни кучакъ ачып багърына ба-
салмаз эди. Бунынъ ичюн не маддий имкянларгъа, не де
бош топракъларгъа малик эди. Кысмен бу себептен,
кысмен де кырымтатарларына руслар оларны Чингиз
хан ордуларынен кельген монгъол татарлары зан этерек,
«татарская лопата» дегенлери киби, тюрклер де асырлардан
берли «пис татар» назарынен бакъкъанларындан, севги ве
мерамет корьген пек аз олды.

Бу «пис татар» табирининъ яратылмасына, эр алда,
1402 сеңеси Анкарада джержян эткен Тимур-Баязит джен-
кинде, Йылдырым Баязитнинъ ордусында зорнен сефер-

бер этильген монгъол ишгъали девиринден къалма къарататарларнынъ Тимурнынъ тарафына кечерек, дженкни онъа къазандыргъанлары себеп олгъандыр. Къырымтатарларынынъ не о къарататарларнен, не де Тимурленкнен ич бир алякъасы олмаса да акъарет этиджи бу табир тюрклернинъ анъына эйидже ерлешкен. Бу табирнинъ тарихта атта девлет сиясетине зиян кетиреджек къадар чалкъалангъан заманлары биле олды. Бунынъ ачыкъ бир мисали 1683 сенеси тюрк ордустарынынъ Вена шеэрини къамачавгъа алгъаны ве бу къамачавнынъ нетиджесиз биткенидир.

Тюрк тарихчылары, эр алда, бутюн Авропаны ишгъаль этмек ичюн ёл ачылмасы бекленильген Вена муасарасында османлы ордустарынынъ перишан олмасы къабаатны тюрк пашаларына юклемени мунасиб корьмегенлери ичюн оладжакъ ки, оны затен «пис татар» оларакъ бильгенлери Къырым ханына юкледилер. Решат Экрем Кочу «Билиммен хусусиетлериле османлы падишалары» эсеринде акъикъатны гизлеп, «Вена бозгъунына Къырым ханынынъ алчакъджасына хиянети себеп олды» демесини онынъ билъгисизлигинден илери кельген бир нукъсан деп тюшонмек олмаз, чюнки айны фикирни тарихчылар да текрарлап туралар ве атта Фазыл Тюльбентчи 1953 сенеси Анкара радиосындаки «Тарихта бугунъ», деген эшиттирювинде багъырачагъыра айны фикирни текрарлагъан эди.

Акъикъатта, о заманнынъ султаны Дёртюджи Мемет авджылыкътан башкъа бир шейнен мешгъуль олмагъаны ичюн онынъ баш веэири ве орду башкоманданы Мерзифонлы Къара Мустафа паша бутюн акимиятти элине алгъан, онъа коре де фазла гъурур саиби олгъан эди. Бу паша асылында къырымтатарнынъ сынъырсыз душманы эди. 1677 сенеси тюрк ордустарынынъ башында булунаракъ, Польшанынъ Чигирин къалесини алмагъа арекет этип, алып оламагъан сонъ бутюн къабаатны Къырым ханы Селим Гирейнинъ устуне аткъан ве султан Меметнинъ ханлыкътан тюшюрильмесини темин эткен эди. Къырым ханлыгъы къомшу девлетлерни титретеджек ве атта кетип Москваны биле якъаджакъ къадар къуветли ве медениетли бир ульке олгъаны алда 1475 сенеси Менъли Герай хан заманындан берли османлы девлетининъ яры муستمлекеси вазиятинде къалгъан эди. Ярым аданынъ бутюн саиллери де бир топ атыш месафесине къадар османлынынъ мульки сайыла ве Кефеден отургъан бейлер бейи тарафындан идаре этиле эди. Тюрк султаны истеген вакъытында Къырым ханыны вазифесинден бошата биле эди. Истанбулда Герай хан несилинден реин оларакъ тутулгъан шахзаделерден истеген бирини Къырым ханы япа биле эди. Султан Мемет де Къара Мус-

тафа пашанынъ ифтирасына инанаракъ, Селим Герайны ханлыкътан бошатып, Къырым ханлыгына Мурат Герайны ёллагъан эди.

1683 сенеси Вена муасарасынынъ баш команданы кене шу Къара Мустафа паша эди. Мурат хан да Къырым ордусынынъ башында булунаракъ, анда эди. Къара Мустафа паша шеэрге бирден уджюм этмейип, Веналыларгъа къувет тогламагъа фырдат бергени ичюн муасара узун вакъыткъа сюрди. Муасара девамында озюнинъ сипаи ве еничерлерни мааш ве емекнен темин этти, къырымтатар ордусыны исе бутюн булардан марум этти. Онынъ бу арекети къырымлыларны бисинмемесинден илери келе эди, амма иш бунынънен къалмады. Бир кунъ Къырым ханына ордусынынъ позициясыны денъиштирмек акъкъында бир эмирнаме ёллады.

Бу эмирнаме адий бир командирнинъ душманына биле айтмагъа утанаджакъ дереджеде агъыр табирлернен толу эди. Эмиринде шан саиби Мурат хангъа «эй къокъутган ат эти еген пис татар» деп мураджаат эте. Бу — эй, сасыгъан ат эти ашагъан пис татар, демектир. Ханлар сулялесинден олып, бир девлетни идаре эткен ве онъа ярдым этмек ичюн ордусыны кетирген бир хангъа бойле мураджаат этмек, мисли корюльмеген бир акъарет эди. Мурат Гирей хан бу эмирни окъутганда джан еринден урулган киби ола. О бундан да зияде акъаретке огърамамакъ ичюн ордусыны алып Къырымгъа къайта. Тамам о сырада къырал Собиескининъ командасы алтында Венагъа ярдымгъа кельген Польша ордусы джебэде ачылган арадан кечип, шеэрге кире ве бирлешкен къуветлернен османлы ордусыны перишан этелер.

Тюрк ордусынынъ Венада бозгъунлыккъа огърамасы османлы ордусы эп зафер къазангъан девирнинъ сонъу ве эп енъилерек, зайыфлашма девирининъ башы демек мумкюн эди. Венадаки магълюбиет ичюн султан Мемет даа Белградда олгъанда Мерзифонлы Къара Мустафа пашаны къатль эттирген, Мурат Герайны да ханлыкътан чыкъаргъан эди.

Къырымтатар ордусы османлы султанларынынъ эмирине таби оларакъ, оларнынъ бутюн дженклерине кете ве зафер къазанмаларында буюк роль ойнай эди. Эгер Мерзифонлынынъ бу агъыр акъарети олмаса эди, Вена ишгъаль этиледжек ве бутюн Авропанынъ ёлу ачыладжакъ эди. Бу олмагъаны ичюн тюрк тарихчылары «сасыгъан ат эти» акъкъында сусып, Къырым ханына ханлики тамгъасыны басалар.

Бу «пис татар» табирининъ къулланылмасы сонъ за-

манларга кьадар девам этти. Тюркиде яшаган 13 йыл зарфында бунга шахсен озюм де чокь дефалар шаат олдым. Агта яшаган эвимизнинь пенджересине биле сёзлерни яза эдилер. Эр алда бу сёзни классик шаиримиз ве алимимиз Бекир Чобанзаде де эшиткен олмалы ки, «Заваллы тюрк» шииринде эфкярланып шойле яза:

Бир менмен узакьта дувангыи эткен,
Тувгьанынь, сениньмен ольмеге кеткен.
Бир менмен кьолумны коклерге котерип,
«Умютке» ольмез деп умютлер берип,
Бир менмен, джылайман яз, кьыш ве баарь,
Бир менмен кьардашынь, мен — шу «пис татар».

Мен бу «пис татар» табири акькьындаки кьыскьа изатны Кьырымдан Акь торакакьа кочькен муаджирлернинь джефа чекмелерининь себеби аньлашылмасы ичюн яздым, чюнки адиселер олгьаны киби догьру язылмаса, тарих бир пачаврага чевирилир ве янълыш аньлашылыр.

Османлы девлети бу муаджирлерни Эскишеэр, Инею, Алпу ве Чифтелер оваларында девлетке ве вакьуфлар идаресине аит бош топракьларга ёллай эди. Батакьлыкьларны кьурутмакь ичюн бир алетлери олмагьанындан ве девлеттен ярдым корип оламагьанларындан заваллылар орман этеклеринде чалы-чырпы ве сазлыкьта кьамыш топлап, кумес киби кьулюбечиклер япа, табиятнынь серт кьанунларына кьаршы куреше, чиркий ве сиврисинеклерден кьуртулмайып, сытма хасталыгына тугула, эр кунь ольгенлерни козыяшларынен «акь» топракьнынь кьара багырына коме эдилер. Иште шу:

Чевре-чети кьамыштан
Эй яр, тёпеси де талдан,
Айтыр да агьлармыз.

муаджир тюркюсини о заваллылар яраткьан эдилер.

Оларнынь чеккен азаплары буныньнен битмеди. О заманларда девлетке ве вакьуфлар идаресине аит топракьларнынь пачуру кенарларыны ерли ёрюклер ве тюркменлер айванларына отлакь оларакь кьуллангьанлары ичюн о ерлерге муаджирлернинь ерлешмесини истемей, оларнен кьавгьалаша эдилер. Бу себептен о бичарелернинь бир кьысымы тюркменлерден ер сатын аларакь Кьарачобан, Кьараалан, Гёкчеогьлу, Чардакьбашы, Акьсакьлы, Арапкьуюсы, Кьалкьанлы ве Экипинар койлерини кьуруп, анда ерлешти, дигер бир кьысымы гьарпта Эге, шимальде Кьараденьиз саиллеринден, шаркьта Аданага кьадар бутюн Анадолу ичине дагьылды.

Бу кыыскыа изааттан сонъра Асан Нурунинъ Тюркие-деки рухий вазиетини аныламакъ кыйын дегиль.

Эски муаджирлернинъ сагъ кыалгъанлары насыл-на-сыл ерлешкен олсалар да иджрет йигирминджи асырнынъ башына кыадар девам этти ве янъы кельгенлер айны акъибетке огърадылар.

Анкаранынъ меркезинде кениш бир генчлик паркы бар. Эллинджи сенелерде гузель бир раатлыкъ ве эглендже ери олды. Мегер о ер Кемал Ататюрк Анкараны пайтахт якъангъа кыадар чиркин батакылыкъ олып, анда Кырымдан кельген муаджирлер яшагъанлар. О ерден сагъ къуртулгъанлардан бири, Садыкъ агъа адлы чокъ мухтерем бир адамнен айны муэссиседе чалыштыкъ. Эр кунъ не кыадар олю комгенлерини анылата эди. Артыкъ Анкара пайтахт олгъан сонъ оларны шеэрни чеврелеген беш кыырдан бирине кочюргенлер, олар да янъы кыургъан мааллерине «Шукюр Аллагъа» манасында «Шукрие мааллеси» адыны кыйгъанлар.

Асан Нури о замандаки муаджирлернинъ аджыныкылы алына шаат оларакъ, чокъ азапланса да Кырымда рус истигдаты девам эткен вакъытта кочювлернинъ токътамайджагъыны анылай эди. Бу себептен о миллетни рус баскысындан азат этив ёлларыны араштырмакъ керек деген кыараргъа келе. Бу исе сиясий куреш теджрибеси олмадан япыладжакъ шей дегиль. Теджрибени исе анджакъ Тюркиеде айдын инкыляпчыларнынъ арекетлерине кыошулгъан такъдирде ала биле эди.

О Истанбулда тасилини тамамлагъан сонъ Мидат пашанынъ ярдымынен тышкы ишлер незаретине ишке кирди ве девлетни султан Абдульазизнинъ кейфий идаресинден кыуртармакъ ичюн курешкен зиялыларгъа кыошулды.

Бу куреш 1876 сенеси султаннынъ тахттан эндирильмеси, ерине бешинджи Муратнынъ кетирильмеси, онынъ арекет тарзы да бегенильмегени ичюн айны йыл ичинде тахткъа экинджи Абдулямитнинъ кетирильмесинен не-тиджеленди. Абдулямит девлетни парламент усулынен идаре этмеге сёз берген олса да 1878 сенеси парламентни дагъытты ве оны тахткъа кетирген зиялыларны такъип этип башлады. Бу вакъытта онъа бир суикъаст тешкиль этильген олса да муваффакъ олунмады.

Асан Нури бутюн бу ишлерге фааль кыатылгъаны ичюн тевкъиф этиледжек ве бельки де ольдюриледжек эди. Телюкеден кыуртулмакъ ичюн 1879 сенеси Авропагъа кете ве бир кыач мемлекетни долашкъан сонъ Кырымгъа кый-тып келе. О артыкъ инкыляп теджрибесине, аз да олса,

малик эди. Миллетини чарларнынъ боюндырыгындан къуртараджакъ бир инкъиляп комитети мейдангъа кетир-мекни тюшонсе.

О девирде Къырымда башкъа бир курешчи, фикир, курешчиси етишкен эди. Бу курешчи, даа анджакъ 29 яшына аякъ баскъан яш, лякин къуветли ирадеге саип Исман Гаспралы эди. Асан Нури Исмаил Гаспралынынъ Франциядан къайткъан сонъ язгъан «Авропа медениетине бир назар-ы мувазене» алды эсерини окъугъан, оны чокъ бегенген эди. Багъчасарайгъа келип онынънен корюшти. Миллетнинъ вазиятини узун талиль эттилер. Асан Нури миллетнинъ къуртулушы ичюн халкъны бир исынгъа азырламакъ фикирини илери соре, Исмаил бей исе, аджеке ишке шайтан къарышыр, бу халкъны чар ордусынынъ топуна, тюфегине къаршы къазма-курекнен чыкъараджакъсынъмы? Бунгъа тешеббюс этерсенъ, бир кере исынгъа бутюн миллетни джелъп этип оламазсынъ, чарлыкъ режими исе бала-чагъанен берабер бутюн миллетни къыар. Сабырлы олмалы, шашкъынгъа дѣнген бу миллетни иджретлерден вазгечтирмеге чалышмалы, олар арасындан акъ-адалет огърунда курешеджек федакяр адамлар етиштирмелимиз. Бу иш исе маарифнен ве нешриятнен олур, деди.

Асан Нури бу корюшювде Исмаил бейнинъ терен фикирлерине айран олды, онынъ фикирини къабул этти ве онынънен берабер нешрият ишлерине башламагъа къарар берди. Бир газета чыкъармакъны тюшондилер. Исмаил бей бу хусуста мусааде истеп, чар укюметине мураджаат этти исе де ред джевабыны алды, амма бу ал оларнынъ джесаретини къырмады. 1881 сенеси олар «Нешрият-ы Исмаилие» ады алтында Исмаил бейнинъ «Русие мусульманлары» эсерини Тифлисте бастырдылар. Сонъра «Тонгъуч», онынъ артындан «Шефакъ», «Мырат-ы джедид» ве «Теракъкъи» рисалелерини чыкъардылар. Ниает, Исмаил бей татарджа-русча олмакъ узъре бир газета чыкъармакъ мусаадесини алмагъа мувафакъ олды ве Къырымнынъ руслар тарафындан ишгъаль этильмесининъ юзюнджи йылдѣнноми куню олгъан 1883 сенеси 10 апрельде «Терджиман» газетасы чыкып башлады.

Газета чыкып башлады амма, окъугъан ёкъ. Халкъ джаиль дегиль — Къураны Керимни окъумагъа биъген эр кес арап арифлеринен язылгъан газетаны да окъуп олур эди, лякин адамларда алышкъанлыкъ ёкъ. Асан Нури газеталарны юкленип кой-койден долашса да, халкъ арасында тешвикият япса да, бакъты-коръди ки, бу шекильде курешчи зиялыларны етиштирмек къолай олмайджакъ. Онынъ исе сабыры ёкъ. О, аджеба джаиль адамларны исынгъа котермек бундан даа къолай олмазмы, деген тюшондженен

Ялтагъа къайтты ве этрафына къомшу койлернинъ генчлерини тоглап, оларгъа оджалыкъ япты, курешчилер азырлав ишине киришти. Халкъ арасында сайгъы коре ве талебернинъ де сайысы эп арта эди. Лякин ялынъыз Ялта дживары койлеринен къуветли Русие укюметине къаршы инкъиляп япылмайджагъыны да анълай эди. Бу себептен буюн Къырым халкъына хытап этип, бир беяннаме азырлады ве оны Исмаил бейнинъ матбаасында бастырмакъ ниетинен Багъчасарайгъа кельди. Беяннамеге «Неджат» адыны берип, он бинъ дане бастырмакъ ниетинде эди. Исмаил бей де бунгъа къаршы чыкъмагъан эди.

Ойле эди амма, гизли полис Асан Нурунинъ аркетлеринден шубеленип, оны чокътан такъип этип башлагъан эди. Оны чагъырып, Ялтагъа къайтмакъны биле ясакъ этти. Бунгъа бакъмадан о Ялтагъа къайтты ве искеле дживарында кениш бир ер киралап, бир къавехане ачты.

Онынъ макъсады Ялтагъа раатланмагъа кельген рус зиялыларыны джелъп этип, анда олар арасында тешвикъат ишлери алып бармакъ ве Къырымтатар давасынынъ аль этильмесинде оларнынъ ярдымыны темин этмек эди. Къавеханесини шаркъ усулында ойле зийнетледи ве яраштырды ки, 1897 сенеси о ер артыкъ миллетлерарасы бир эдебиет клубына чевирильди. Ябанджы зиялылар озь араларында корюшмек ве субетлешмек ичюн о ерге келе, эдебий муназараларда булуна эдилер. Чехов, Андреев, Бельмонт, Арцибашев, Немирович-Данченко киби мешур шахслар Асан Нурунинъ даимий муштерилери олгъан эдилер. Тюрк ве рус тиллерини яхшы бильгени, арап, фарс, франсыз ве немсе тиллеринен ашна олгъаны ичюн муназараларгъа эр фырсаатта о да къатыла, оларгъа къырымтатарларнынъ эски юкск медениетини, рус эдебиятынынъ бир татар олгъан Къантемир тарафындан яратылгъаныны, о эдебиятнынъ Державин, Достоевский, Тургенев, Булгаков киби татар асыллы шахслар тарафындан илерилетилгенини, рус тарих илиминде татар асыллы Карамзин иле Вельяминов-Зерновнынъ муим роль ойнагъанларыны, рус алимлери Менделеев ве Тимирязевнинъ татар асыллы олгъанларыны анълата, лафны къырымтатарларнынъ фаджиалы алына кетирип багълай эди.

Асан Нури 1903 сенеси Тюркиедеки инкъиляпчы аркъадашлары иле корюшмек ниетинен Истанбулгъа кетеджек олып, Одессада гемиге мине. Лякин онгъа Истанбулгъа барып чыкъмакъ къысмет олмады. Гемиде козылерини эбедиен юмды.

65 йыллыкъ аятыны къырымтатар миллетининъ тапталгъан акъ-укъуларыны къорчаламагъа багъышлагъан эди. Хатырасы шукуранныен анъылмасы мунасиптир.

КИМИМ ВЕ НЕЙИМ МЕН

Олгъан вакъиа

Узакътан полис машиналарынынъ дюдюклери эшитиле. Бир дегиль, эки, учъ, беш машина. 1947 сенеси январь айынынъ он экинджи куню, саба саат 04,30. Париж. Сена озенининъ бою. Париж полис мемурлери ашыкъалар. Вуджутны титретиджи сувукъ бир ава. Нефес алмасы къыйын. Къою туман пердесинден эки метр месафе зорнен корюне. Патруль хызметини алып бараяткъан Париж полиси бир къаралты коре ве янына бара. Таш диварнынъ къаранлыгында, тизлерини къурсагына чеккен, эллерини тизлери арасына сокъкъан бир адам отура. Башы огюне зияде саркъкъан, юзюнде бир тюрлю ифаде олмагъан, джакълары чёккен бир инсан джеседи. Олюнинъ башында топлангъан адамлар къарарнен 25—30 яшларында олгъан бу адамнынъ франсызга бенъземегенини тахмин этелер. Устюнде адий басмадан тикильген урба, кольмегининъ якъасы ачыкъ, сувукътан таш киби къатып къалгъан бир вуджут. Джесетнинъ янына сыгъырчыкъ къушлары учуп келелер. Озъара бир шейлер чивильдешелер.

Штанынынъ джебинден явлукъкъа ошагъан без парчасы, быджагынынъ джебинден бир безге мукъайтлыкънен сарылгъан бир авуч топракъ ве сол якъанынъ янындаки явлукъ джебинден — къальбининъ устюнден латин арифлеринен язылгъан бир къагъыт парчасы чыкъа. Бу къагъытынъ астына «Бугъра Альпгирей» деп язылгъан.

Полиснинъ уйлегедже алып баргъан тешкерювлерининъ нетиджесинде бунынъ бир тюрк исми олгъаны анълашыла.

Ватаны юз йылларджа истиля этильген ве энъ сонъ 1944 сенеси халкъы сюрюнге огъратылгъан ве сюрюнден къачкъан къырымтатары олгъаны анълашыла.

Бу яныкъны шимди эпимиз ис этемиз. Альпгирей оны чеккенлерден тек бири эди.

Орта Асия къумлыкъларына, Фергъана чёллерине, Сибирьге сюрюн олгъаналарны хатырлаймыз. Тюрклик ве Ватан ичюн буларны яшап кечиргенлер бизим халкъымыздыр.

Бугъра Альпгирейнинъ устюндеки быджагынынъ джебинден чыкъкъан къагъытта шу сатырлар язылы эди:

* * *

Бир къаракъыш вакъты Сена боюнда
Къафамнынъ ичинде Тюрклик гъаеси
Рухумны къавургъан Ваган асрети
Бойле кечерим мен эбедиетке
Къаткъан джеседимни тапар чёплюкчилер
Дефн этмек ичюн алып кетеджеклер
Кимим мен ве нейим мен, не биледжеклер?

* * *

Бу шеэр эр шейинен манъа ябанджы
Джадделер, биналар ве бутюн инсанлар
Ойле асретим ки, эзан сесине
Арайым чевремде минаре, джами
Лякин козюм илише чанъ къуллесине
Ят эль элемлери сарар ичимни.

* * *

Бир къаракъыш вакъты Сена боюнда
Къафамнынъ ичинде Тюрлик гъаеси
Къаткъан джеседимни тапар чёплюкчилер
Дефн этмек ичюн алып кетеджеклер
Кимим ве нейим мен, не биледжеклер?

* * *

Узакъларда юртум, бу ерден чокъ узакъ
Эр мевсим кунешли, мас-мавы коклү
Бутюн инсанлары Альпли, Гирейли
Ёкъ хабер олардан, баба эвинден.

* * *

Козылерим даима ашагъы бакъа
Истерим ки, эр анъ ана юртумда
Дагълы, туманлы къарт Къырымда
Диварында маузер ве Къуран олгъан
Ата оджагъында, бизим къонакъта
Бир бакъыр синили софра башында
Ифтар бекленсин, дува этильсин
Уянсам эр саба эзан сесинен
Корьсем Айшечикни шу гутуминен
Анам яшмакънен намаз къыларкен
Динълесем дедемни Къуран окъуркен.

*«Къалгъай» Бурса Къырым тюрклери
культур ве ярдымлашма дернсгнининъ
фаалиет бюллетени. 1995, январь.*

«Йылдыз»дан: Талийнинъ укюминен тап Сена бойларына барып чыкъкъан азиз ватандашымыз Бугъра Альпигрей, сен не ерге, не кокке сыгъдынъ. Дюнъя кенъ, амма Ватан бир дане. Сен башкъа ерлерде озюнъе дуракъ тапалмадынъ, халкъынъдан ве Ватанынъдан айры тюшюп азапландынъ. Халкъымызны якъкъан дешетли дерт сени эр ерде такъип этти ве ахыр-сонъу сувукъ Сена боюнда якъты. Элли йылдан сонъ ватандашларынъ яваш-яваш ана юрткъа къайтмакъталар. Эйат, сен къайткъанлар арасында да, къайтып оламагъанлар арасында да ёкъсынъ. Сен эбедий оларакъ гъурбетликте къалдынъ. Даима Алланынъ рахметинде ол, азиз Ватандаш! Къырымтатарлар сени дуа-сена-лардан унутмазлар, иншалла.

А. А. Непомнящий

В. Д. СМІРНОВ — КЪЫРЫМ ХАНЛЫГЪЫНЫНЪ ТЕДКЪИКЪАТЧЫСЫ

XVIII асырнынъ экинджи ярысындан башлап, хусусан, Къырым Русиеге къошулгъан сонъ, ярымаданынъ тарихынен меракълангъан эм озюмизнинъ, эм де эджнебий мемлекетлер тедкъикъатчыларынынъ сайысы эп артты. Хусусан, Къырым ханлыгъынынъ тарихы тедкъикъатчыларнынъ дикъкъатыны озюне джелъп этип турды. А. А. Андриевский, М. Н. Бережков, Н. И. Веселовский озьерининъ ишлерини Къырым ханлыгъынынъ тышкъы сиясетини огренмеге багъышладылар. Ф. К. Брун, А. Г. Завадовский, Ф. Ф. Лашков, В. Иордан, В. В. Шарковнынъ ишлеринде исе сёз ханлыкънынъ ички ишлери сиясети боюнджа кете. Г. Ф. Блюменфольд ве Ф. Ф. Лашков озьерининъ ильмий тедкъикъатларыны бу девлетнинъ икътисадий инкишаф меселелерине багъышладылар. Бойлеликле, XIX асырнынъ экинджи ярысында Къырымнынъ тарихы боюнджа чокътан чокъ ильмий-кутылевий ишлер пейда олдылар. Оларнынъ арасында Къырым ханлыгъынынъ белли тарихчысы ве этнографы В. Х. Кондракининъ кениш колемдеки асабалыгъы муим ер тутмакътадыр.

Лякин Къырым ханлыгъынынъ тарихы боюнджа биринджи умумийлештириджи, ильмий джеэттен терен тедкъикъат ишлерини эсасен Петербург дарильфунунынынъ профессоры, дюньяджа белли тюрколог Василий Дмитриевич Смирнов (1846—1922) алып барды.

В. Д. Смирнов июль 28-де 1846 сенеси дюньягъа кельди ве озюнинъ балалыкъ йылларыны Аджытархан (Астрахан) дживарындаки Бирючья Коса деген ерде кечирди. Бабасы кой кильсесинде башта «Зебур» окъугъан папаз, сонъундан папаз чёмези оларакъ хызмет этер эди. О огълу секиз яшыны толдургъанда вефат этти. Анасы даа да эрте кечинген эди. Оксюз къалгъан Дмитрий Смирнов Аджытархандаки диний окъув юртуны битирген сонъ, бабасынынъ изинден кетерек, Пермьдеки семинарияда бильги ала. (10, 207).

Семинарияда оладжакъ алимнинъ юксек истидаткъа малик экени корюнип башлай. Онда догматик кильсе тасилине яваш-яваш инамсызлыкъ пейда ола. Василийни о

вакытта илериде япылмасы керек олган ишлери раатсызлай эди. Аятта о насылдыр бир джиддий ишлернен мешгуль олмак лязим экенини аңлады. Лякин Пермьде олган вакытында не япмак керек экенини билип оламады.

Диний саадан аля даа озь алякчасыны узип оламагъан Смирнов 1865 сенеси Санкт-Петербургдаки диний академиягъа окъумагъа кире. Лякин Петербургда кечкен бир йыллык омиюри эпси бир Василий Дмитриевични динден узакълаштыра, 1866 сенеси о диний академиядан Санкт-Петербург дарильфунунынынъ Шаркъ тиллери болюгине авуша (2, 199). Бу куньден башлап Василий Смирновнынъ такъдири меркезий дарильфунуннен багълана.

Оладжакъ алим даа талебе экенде буюк истидат саиби олганыны косътере. Онынъ «Русиеге татар-монгъол тилининъ тесири» (рус-татар тиллерининъ бири эсасында дигерининъ зенгинлешюви) ильмий иши озюнинъ мукеммеллигинен эр кесни айретте къалдыра. Эсер 1869 сенеси язылган эди.

Ильмий эсернинъ ресмий талильджиси, яш тедкъикъатчыда олган аджайип истидатны коре ве: «Эгер оны ерге коммеселер, рус топрагына чокътан-чокъ шурет ве файда кетирир», — деп язган. (5, 408—409).

В. Смирновнынъ о заман конкурска такъдим олунган иши биринджи ерни къазана. «Шаркъ тиллери болюгининъ 4-нджи курс талебеси, биринджи диссертациянынъ муэллифи Василий Смирновнынъ (№-XVII) иши алтын медальнен такъдирленди» (6, 139).

1870 сенеси В. Д. Смирнов дарильфунунны битире ве чалышмак ичюн Шаркъ тиллери болюгинде къалдырыла.

Озь мутехассыслыгы оларакъ Османлы тилини сечип алган В. Д. Смирнов 1872 сенеси имтиандан мувафакъиетнен кече, 1873 сенесининъ март айында исе «Тюркиенинъ емирилювинде, XVII асырда яшагъан Кучибей Гомюрнджиский ве дигер османлы языджыларнынъ къабааты» мевзусында диссертация къорчалап, магистр унванына наил ола. Иши шу сененинъ озюнде басылып чыкка.

1873 сенеси В. Д. Смирнов дарильфунуннынъ Шурасы тарафындан тюрк-татар огъуз эдебияты кафедрасынынъ доценти унванына ляйыкъ таныла ве тасдыкъланыла. Шу куньден башлап: та омиюрининъ сонъуна къадар Василий Дмитриевич дарильфунунда османлы тили, османлы эдебиятынынъ тарихы ве белли бир девирде Тюркиенинъ тарихы боюнджа дерс бере. (2, 199).

1875 сенеси Смирнов «Джанлы османлы тилинен амелий суретте танышмак» ве айны заманда Константинопольдеки (Истанбулдаки) тюрк китапханелериндеки эде-

бий инджилернен таныш олмакъ ичюн биринджи кере Тюркиеге сефер эте. (Бойле сеферлер сонъундан чокъ керелер ола). (19, 532—533). Алим энди о вакъытта докторлыкъ диссертациясы узеринде джиддий чалышмакъта эди. 1875 сенеси Истанбулдан алып кельген бир къач къолязмаларга дикъкъат этилсе, Русие тарихынен багълы олгъан эсерлерге айрыджа дикъкат эткени корюне. Къырым, шу джумледен Къырым ханлыгынынъ тарихынен исе айрыджа мешгъуль ола.

1870 сенесинден башлап В. Д. Смирнов Петербургда эр кес ичюн ачыкъ олгъан китапханеде сербест чалышыджи, сонъундан исе шаркъ болюгининъ мудири оларакъ ишлей. Мында тарихчы ичюн керекли олгъан белли бир девирге аит тюрк ве татар къолязмаларынынъ джедвелини тертип этмек киби муим иш узеринде чалышты.

Василий Дмитриевич Тюркиенинъ ве Русиенинъ эдебий эм де тарихий базаларынен сынъырланып къалмадан, сыкъ-сыкъ Вена, Будапешт, Париж ве Лондон китапханелеринде де чалыша эди.

1880 сенеси докторлыкъ диссертациясыны язувны девам эте. Бир шейни даа къайд этмек керек ки, о архивлерде булунгъанда чешит эдебий менбалар ве ишлернен берабер, Къырымда алынып барылгъан архиология ишлеринен де меракълана. Диссертациясыны къорчаламакъ арфесинде Къырымны зиярет эте. Тедкъикъатчы зиярети вакъытында Акъмесджит архивлериндеки весикъаларнен таныш олмакъ истей.

Бундан да гъайры о Къырымда олгъан къазылма ишлеринде шахсен иштирак этти. «Эгер вакъытым етсе — архиология объектлерини — къабристанларны, къабирлерни бакъмакъ ниетим бар», деп язгъан эди. (1, ф. 50, оп. 1, д. 90, л. 1).

Къырымда алынып барылгъан ишлер Василий Дмитриевич ичюн баягъы махсулдар олды. Сонъундан алим озюнинъ Акъмесджитте булунгъаныны баштан-аякъ язар экен, шойле деген эди: «Къырым ханлыгынынъ тарихынен огърашыр экеним, Акъмесджитте эр кесни меракъландыргъан улькенинъ тарихыны айдынлата биледжек насылдыр весикъалар олмакъ кереклигини анълай эдим. (1, ф. 50, оп. 1, д. 90, л. 2)».

Тарихчы чалышкъан девиринде архив материалларыны эсаслы суретте огрене. О сонъундан бу ишнен багълы теэссулатларыны айдынлаткъан «Къырым архивлерининъ вазиети ве оларнынъ эмиети» макъалесини язгъан эди.

В. Д. Смирновнынъ 1886 сенеси Къырымгъа келюв программасынынъ эсасыны, Къырымнынъ дикъкъаткъа

ляйыкъ ерлеринен танышмакъ ве олар акъкъында олгъан малютматларнынъ нухаларыны кочирип алмакъ тешкиль эте эди. О «Эски Къырымдаки татарларгъа аит мимарджылыкъ ядикирлыкъларынынъ кочирильген нухасы» макъалесининъ къолязмасыны азырлады. Анда о джамилерни, татар тилинде тапылгъан языларны козьден кечире, татарларнынъ мескен къуруджылыкъларыны джедвельге ала ве оларгъа тафсилятлы анылатмалар бере. (1, ф. 50, оп. 1, л. 22).

Василий Дмитриевич 1887 сенеси «Къырым ханлыгъы XVIII асырнынъ башына къадар Атаманлыкънынъ укъмдарлыгъы алтында мевзусында докторлыкъ диссертациясыны къорчалады. Бу иш Къырымнынъ Русиеге къошулгъанынынъ юз йыллыгъы мунасебетинен япылгъан эди. В. А. Гордлевский оны шойле хатырлай:

«Смирновны Къырымнынъ, къырымтатарларнынъ тарихы шунынъ ичюн де меракъландыра эди ки, бизим ватамызынынъ асылы асиялы ордуларнен олгъан чарпышмаларымыз бу ерлерде олып кече эди.

Бу ишлерде энъ эсас ерни сабыкъ басып алыджыларымыз — татарлар тешкиль эте эдилер.

1888 сенесининъ майыс айында Смирнов Тюрк-татар агъыз яратыджылыкъы кафедрасынынъ ординар (эмир бербиледжи) профессору унваныны къазана. Арадан бир йыл кечкен сонъ, Къырым ханлыгъынынъ XVIII асырдаки вазиетини акс эттириджи тедкъикъат ишлерининъ девамы да нешр олуна (12). Эр эки ишни бир бутюн деп бакъмакъ мумкюн.

Смирнов озюнинъ шу темелли ишлеринде, эвеля Къырым ханлыгъынынъ бутюн сиясий тарихыны айдынлата. Озь девирининъ тарих языджылыкъ аныанесини девам эттиререк, о Къырым ханларынынъ фаалиетлерини, меракъларыны, оларны омюрге кечирюв саасындаки гъае ве усулларыны, ханларнынъ ве диван азаларынынъ озъара курешлерини толусынен айдынлатмагъа наиль ола. Бойле къоджаман ишни эда этиовде о бир сыра янлышларгъа, мевзудан тышкъа чыкъув алларына ёл къоя. Буны алимнинъ замандашлары акълы суретте тенкъид эте ве ачыкъ-айдын косьтерелер.

Эсасен тюрк ве къырымтатар менбаларына ве эсасен Къырымнынъ ички тарихына базанаракъ иш корьген тарыхчы, чокъ языкъ ки, озюнинъ эсас муаммасы сайылгъан бир чокъ рус-къырымтатар мунасебетлерине аит вакъияларны кереги киби айдынлатып оламай.

Смирновнынъ бу саада япкъан бир чокъ нетиджелери аят имтианындан кечмеген олсалар да, тарихчы тарафын-

дан топланган ве фикир этильген зенгин материал аля бу куньгедже озь кыйметини джойганы ёкъ.

Бир шейни кыйд этмек керек ки, В. Д. Смирнов Кырым ханлыгынын тарихына ильмий джеэттен янашувнен тек Русиеде дегиль, онын замандашлары кыйд эткенлери киби, «Хаммерден сонъ, биринджи ерде турган тюркологдыр. Айны заманда о Гярпта да белли эди» (5, 411).

XIX асырнын сонъларында, XX асырнын башларында ве инкылябтан сонъки биринджи йылларда Василий Дмитриевич Кырым мевзусына кыйта-кыйта мураджаат эте ве онын тарихына янъы-янъы саифелер кьоша. Меселя, «Кефе дарпханесининъ (монетный двор) тарихы акъкында очерк» эсерини яза (15, 1—60). Бу саада япкъан ишлерининъ эсас кысымыны Кырым ханлыгы девиринде акъча кесювге багышланган малюматлар тешкиль эте. Лякин тарихчы не ичюндир ялынъыз Кырым ханлыгынынъ сонъки ханы Шаин-Гирей девирине аит малюматларнен сынъырланып къала. Бу материал озь ичине эвельден белли олмаган базы бир малюматларны алувынен де кыйметлидир.

Тарихчынынъ дигер меракълы иши 1890 сенеси нешир олунган «Тарихий окъув-язувлар ве Русие империясы тарафындан къанунлаштырылган рус нуфузлыгыны къабул эткен карайимлернинъ укъукъ ве вазиятлерине аит джыйынтыкъ» китабыдыр. Бу весикъалар джыйынтыгы чокъ йыллар девамында Акъмесджиттеки ве меркезий архивлердеки материаллар эсасында чалышкъан сонъ пейда олды.

Василий Дмитриевичнинъ Кырым тарихына олган мерагы сонъундан да эксильмеди. О шаркъ шивелерини яхшы бильгени ичюн имкяны олганы къадар, Кырымнынъ тарихыны тиклев ишине чокъча иссе кьошмакъ истеди. 1887 сенеси январь 24-те Таврия алимлери архив комиссиясы мейдангъа кетирильген сонъ, Смирнов онынъ ишинде актив иштирак этип башлай. Алим озюнинъ «Джамъу-т-тэваихъ» (ИТУАК, — 1899. — № 8) макъалесинде эвельден тюрк-татар тилинде эфенди Биарсланов тарафындан язылган кьолязма акъкында малюмат бере. Бу кьолязма акъкында ондан башкъа ич кимсе бир шей айтмаган эди. «Известия» газетасында о комиссиянынъ бир сыра макъалелери дердж олунды.

Таврия комиссиясы мейдангъа кетирильген куньден аман-аман йигирми беш йыл кечкен сонъ, В. Д. Смирнов «Известия газетасында кене эки макъале даа дердж эттире. О макъалелер де тарихий эмиетке малик олып, олар кырымтатар тилинде язылган весикъалар эсасында язылгъа-

нынен гъает эмиетлидир. (ИТУАК, — 1913, — 50; 1918, — № 54).

Таврия алимлери архив комиссиясынынъ акъыкый азасы сайылган В. Д. Смирнов онынъ меджлислеринде иштирак этти, базыда озь фикир ве мулязаларынен чыкышларда булунды. 1916 сенеси сентябрь 3-те «ТУАК коллекциясында булунган Татар ханлыгы тамгалары» мевзусында маруза япты. О вакытта тек секиз тамганы талил этерек, топланганларда буюк теэссурут къалдырган эди. Онынъ марузасы кызыгын фикир пайлашувларнен екюнленди (7, 271—272).

1921 сенеси декабрь айында Василий Дмитриевич озюнинъ «Тмутаракань» дедиклери не? — деген макъалесини язып битирди. О эсер муэллифининъ вефатындан сонъ, 1923 сенеси (17, 15—73) дердж олуна. Тарихчы Тмутараканнынъ тюбюнде мевхум, яни хаялий бир шеэр я да князлыкь олгъаныны тасдыклай.

Муэллифининъ тасдыклагъанына коре — Тмутаракань ич кимсе тарафындан бакъылмаган, саипсиз топракь олып, Керчь богъазындан Кура озенине баргъандже олган ерни озь ичине ала.

В. Д. Смирнов омюрининъ сонъки йылларында эсасен «Джиан эдебиятына» терджиме ишлеринен огърашты.

Алим Улу Октябрь Социалист Инкылябындан сонъ да дарильфунунда чалышувны девам этти. «Алимлер ичюн сорав табакъларыны толдурув» ишинен огърашты. «Бир афтада къач саат ишнен мешгъульсинъиз», деген суальге; 108 саат деп язган эди, 75 яшыны толдурган алим-тарихчы. (1, ф. 50, оп. 1, д. 207, л. 8). Демек, бир кунъде озюне раатланмакъ ве юкъламакь ичюн 7 саат вакыт къалдыра экен.

Йыллар озь ишини яптылар. Василий Дмитриевичнинъ сагълыгы кет-кете эп осаллашты. 1922 сенеси майыс 25-те В. Д. Смирнов Петроградда къуру гангрен хасталыгындан вефат этти. (8, 40).

Теэссюф ки, Смирнов Русиедеки уфакъ миллетлернинъ матбуаты ве окъув-язувы боюнджа мейдангъа кетирильген махсус комитетлерде чалышкан вакытларында, рус тилини окъутув боюнджа азырланган дерсликлерге язган рецензияларында ве шу мевзугъа аит макъалелеринде миллетчиликке уруна, уфакъ миллетлерге нисбетен бийсинмеюв аллары ачыкъ-айдын корюне. О озюнинъ улудевлетчилик дюнья бакъышына базанаракъ, миллий медениетлерни инкишаф эттирмек керекмей, дей. Уфакъ халкълар озь такъдирлерини тек рус медениетинен багълы, яни онъа къошулган алда инкишаф эттирмек кереклер, дер

эди. Эльбет, тарихчынынъ бу дюнья бакъышы янълыш, аслы да акъылгъа яткъан шей дегиль эди.

Совет тарихчылары В. Д. Смирновнынъ тюркология боюнджа алып баргъан араштырув ишлерини талиль этерек, шойле къайд этмектелер; «Смирнов озюнинъ бир сыра тюркологиягъа аит ильмий ишлеринен, шубесиз, илериге кеткен алим адыны къазангъан эди. Лякин о не къадар илери кеткен олса да, озь девирининъ, о джемиетнинъ ве ресмий аятнынъ тесиринден къуртулып оламады». (18, 112). Занымызджа Смирновда олгъан улудевлетчилик — миллетчилик дуйгъусыны багъышламакъ къолай дегильдир, беллеймиз.

В. А. Гордлевский бу акъта шойле язгъан эди: «Оны къабаатлагъанлар, къаралагъанлар, тенкъид эткенлер озьлеринден сонъки несильге В. Д. Смирновнынъ бизлерге къалдырып кеткен ильмий ишлери къадар асабалыкъ къалдырып олурлармы экен?», (5, 414). Миллетлерара инкишаф ишлерине багъышлангъан бир сыра тедкъикъат ишлеринде буюк янълышлыкъларгъа ёл бергенине бакъмадан, бизлер Къырым ханлыгъынынъ тарихыны темелинден огренюв ильмий ишининъ эсасчысы В. Д. Смирнов олгъаныны ич бир вакъыт унутмамакъ керекмиз.

ЭДЕБИЯТЛАР:

1. Архив С.-Петербургского отделения Института Востоковедения Российской Академии Наук ф. 50. Смирнов Василий Дмитриевич, 1846—1922.

2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1809—1894. — Т. 2. — СПб. — 1898.

3. Веселовский Н. И. Отзыв о диссертации В. Д. Смирнова «История Крымского ханства» // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1887—1888 академического года. — № 37. — СПб. — 1888.

4. Веселовский Н. И. Рецензия на книгу В. Д. Смирнова «Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века». // Журнал министерства народного просвещения. — 1889. — январь.

5. Гордлевский В. А. Памяти В. Д. Смирнова (1846—1922) // Гордлевский В. А. Избранные сочинения. — Т. 4. — М. — 1968.

6. Протоколы заседаний Совета Имп. С.-Петербургского университета за вторую половину 1869—1870 академического года. — СПб. — 1871.

7. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии от 3 сентября 1916 года // ИТУАК. — № 56.

8. Руднев Д. Д. Скончавшиеся в течение последних лет // Наука и ее работники. — 1922. — № 5.

9. Русский вестник. — 1890. — август.

10. Самойлович А. Памяти проф. В. Д. Смирнова // Восток. — 1923. — № 3.

11. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — 1987.

12. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. — Одесса. — 1889.
13. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — Спб. — 1887.
14. Смирнов В. Д. Крымско-ханские грамоты // ВТУАК. — 1913. — № 50.
15. Смирнов В. Д. Таврическая монета. Очерк истории Феодосийского монетного двора // Горный журнал. — 1892. — июнь.
16. Смирнов В. Д. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической Архивной комиссии // ИТУАК. — № 54. — 1918.
17. Смирнов В. Д. Что такое Тмутаракань? // Византийский временник. — Т. XXIII. — 1926.
18. Тверетина А. С. В. Д. Смирнов — историк Турции (к 125-летию со дня рождения) // Советская тюркология. — 1971. — № 4.
19. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Спб. — 1900. Т. XXX.

ТАЛАПКЯР УСТАЗ

Абдулла Дерменджининъ догъгъанына 90 йыл олды

Алтмыш беш сенесининъ майыс айында Озбекистан Языджылары бирлигининъ бинасында Абдулла Дерменджининъ 60 йыллыгына багъышлангъан тантаналы топлашув олып кечти. Топлашув гъает гуръдели кечти. Бу меним бойле топлашувларда ильки иштираким эди. «Ленин байрагъы» газетасында чалышып башлагъанымыз даа бир-эки афта. Акъшамгъа бир къач аркъадаш юзер грамм ичинп, топлашувгъа шенъ алда кельдик. Лякин топлашув башлангъан сонъ шенълигимизден эсер биле къалмады. Докладдан сонъ сёзге чыкъкъан аркъадашлар юбиляра Абдулла Дерменджини унутып, о чалышкъан «Ленин байрагъы» газетасына япыштылар. Бойле чыкъышлардан акъылымда къалгъан бир къач ибарелерни мисаль кетирмек истейим: «Мен «Ленин байрагъы»ны окъуп озбекче огрендим». «Газетамыз бизим дердимиз акъкъында язмаз экен, бойле газетанынъ бизге не керекти бар?» «Газетамыз башкъа газеталарда язылгъан материалларны терджиме этиовнен мешгъуль». «Къарт шаир Джавтобели «Озбекистан» деген шиир язгъан (шиирден бир къач сатыр окъуй). Джавтобели «Озбекистанда догъдымы, ёкъса Къырымда?» «Къырымгъа баргъан сонъ газета окъурмыз, мында керекмей»...

Гурульти кеттикче къызгъынлашты. Адамлар энди минберге де чыкъып отурмай, ерлеринден туруп къычыра эдилер. Топлашувгъа реислик якъан Шамиль Алядин су-

аллерге джевап береджек, залны тынчландыраджакъ ола. Амма адамлар тек онынъ сесини дегиль, озъ сеслерини динълейлер. Дерсинъ, ана тилимизде чыкъкъан екяне газетаны кескиндже сёгюв боюнджа бир ярыш башланды ве топлашувга кельген адамларнынъ аман-аман эписи бу ярышкъа къатылдылар. Зал дегиль бина гурюльдей, сессамата тап ёлгъа эшитиле.

Кимсе кимсенинъ лафына къулакъ асмагъан бир вакъытта минберге аytувлы шаир Энвер Селямет чыкты.

— Баланъыз еди яшына кельсе, мектепке бересинъыз, — деди о йымшакъ сеснен. — Токъта балам, сен шимди окъума, Кырымгъа баргъан сонъ окъурсынъ, демейсинъиз. 18—20 яшына кельгенде эвлендиресинъиз, токъта, эвленмейип тур, Кырымгъа барсакъ, сонъ эленирсинъ, демейсинъиз. Тиль де бунынъ киби, осе, инкишаф эте. Бу осювни токътатмакъ мумкюн дегиль. Эгер биз шимди эр шейден вазгечсек, биз Кырымгъа къайткъан сонъ, бельки, татарджа язгъан языджы дегиль, окъуйджы биле тапып оламамыз. Бойле япмакъ мумкюн дегиль. Биз Ватанымизны ве даа чокъ шейлеримизни гъайып эттик, шимди бирден-бир газетамизны да гъайып этмейик...

Редакция яшлары бу топлашув акъкъында чокъ вакъыткъадже лаф этип юрдик. Эр кес бу газетадан кетмек керек, дей эди.

Абдулла Дерменджи гъает принципиаль, талапкъар, иш юзюнден кимсени аджымагъан кескин табиятлы адам эди. О маальде Абдулла агъа редакциянынъ месуль кятиби эди. Бизлер эр кестен зияде ондан сакъына эдик. Базыда къартлар онынъ отузынджы йылларда япкъан келишиксиз ишлери акъкъында айта эдилер. Бизлер исе о ишлерни мында да япса керек, деп денъенип юре эдик. Амма Абдулла агъа «Ленин байрагъы» газетасында чалышкъан девирде ве умумен Озбекистанда экенде бир кимсеге яманлыкъ япмады. Онынъ талапкъарлыгъыны яманлыкъ оларакъ къабул эткенлер олды. О вакъытларда газета пек къыйынлыкънен чыкъа ве шараит Дерменджиден бойле къаттылыкъны талап эте эди. Буны биз сонъундан анъладыкъ.

Абдулла Дерменджи алтмышынджи йылларда эр кеснинъ агъызында эди. Эр кес эр тиорлю айта. Асылында о йымшакъ табиятлы, даима эйилик истеген, халкъымызнынъ башына кельген фаджианы юрегинден ис эткен адам эди. Эр анги шараитте ишни унутмай эди. Бир кере, 1967 сенеси олса керек, Абдулла Дерменджи редактор ерине къалды ве яшлардан бирини иштен бошатмакъ истеди. О яш плагиатлыкъ япкъан. Онынъ башкъа газеталардан алынып, «Ленин байрагъы»нда озъ имзасынен басылган мате-

риалларыны топлагъан, бир папка ичине къойгъан, энди онынъ меселесини бакъып, иштен бошатаджакъ экен.

Плагиатлар адетте озьлерини мисльсиз бир шиджаатнен къорчалайлар, деръал меселени башкъа тюрлю этип анылат, озьлерини акъсымлангъан этип косътере, агълана ве шаматалап башлайлар. Дерменджининъ туткъан плагиаты да ойле япты. Ода-одадан юрип, къарт Дерменджи яшларны корип оламагъаны, оларны ёкъ этмек истегени акъкъында айтты, багъырды, яшларны Дерменджиге къаршы котерильмеге давет этти. О меним де яныма келип, шапырып-копюрип анылатты. Мен пек къызмадым. Амма о мен ёлбашчы олгъан болюкнинъ хадими эди. «Шимди эмирни имзалайджакъ, мени къуртармакъ истесенъ, шимди бармакъ керексинъ», деп исрар этти. Лячаре, Дерменджининъ къаршысына бардым. О меним не ичюн кельгенимни анылап:

— Бир тюрлю чареси ёкъ, — деп кестирди. — Эгер бу нусхадан шимди къуртулмасакъ, сонъундан баш этмекнинъ чареси олмаз. — Огюндеки эки папканы косътерди. — Озьбеклер басып етиштиралмайлар, бу аман шыпырта, бизге кетирип бере, биз де оны оны басамыз. Ёкъ, олмаз.

Анъладым ки, Дерменджи къолайлыкънен мерамындан къайтмайджакъ.

— Сизинъ дженктен эвельки йылларда язгъан макъалелеринъиз не къадар бахтсызлыкъ кетирди? Оларнынъ янында булар бир шей дегиль.

Абдулла агъанынъ чырайы денъишти, огюндеки папкаларны котерип атты. Еринден атылып туруп:

— Не, манъа эр кестен чокъ керекми? Бильгенинъизни япынъ! — деп багъырды.

Бойледже, бу тутушувны мен енъдим ве бу якъаныма омюрим бою пешман эттим, аля бутунъ пешман этем. Меним къолумнен Абдулла Дерменджининъ зынджырындан къуртулгъан плагиат бу саадаки фаалиетини о дереджеде кенишлетти ки, Навойи адына китапханеде сакълы олгъан ве дженктен эвель чыкъкъан къырымтатар журналларынынъ бутюн саифелерини йыртып, озюне архив япты. О журналларнынъ тек къаплаы ве бир къач саифеси къалгъаны ичюн китапхане мемуриети эсаптан чыкъаргъан. Манъа актыны косътердилер. «Озюнъизнинъ адамларынъыз бойле япты, мына бакъынъ. Бойле адамны таныйсынъызмы?» Мен белли плагиатнынъ фамилиясыны корип бузбуладым.

Козьлеринъ кёр олсун, бутюн бир халкънынъ къысметини йырткъан къолларынъ чюрюп тюшсин, сени осьтюрген ана-бабагъа лянет олсун.

Абдулла Дерменджи бир даа бу акъта лям-мим демеди, амма мен бу меселени бир заман унутмадым, эндиен сонъ, эбет, унутмайджагъым.

Абдулла Дерменджи 1905 сенеси Ялта районынынъ Кикинеиз коюнде фукъаре къорантада догъа. Кой мектебини, сонъра 1921—1926 сенелери Ялта оджалар окъув юртыны битире, аз бир вакъыт Акъмесджит пединститутында окъуй. Москвада журналистлер институты янында тешкиль этильген махсус курсларны битире. 1926 сенеси июнь айындан башлап, 1968 сенесининъ декабрь айынадже бутюн вакъыт газета ишлеринде чалышты. «Яш къувет» газетасында эдебий хадим, сонъра редактор олды. Багъчасарай район газетасы «Большевик»те редактор (1931—1933), «Къызыл Къырым» газетасында болюк мудири ве редактор муавини (1934—1937), Къырым радио комитетинде татарджа эшиттирювлер болюгининъ баш редакторы олып ишлей. 1941 сенеси сентябрь айында дженкке кете. Джебзде 61-нджы джаяв аскерлер дивизиясынынъ «Гъалебе байрагъы» адлы газетасында эдебий хадим олып чалыша. 1943 сенесининъ сонъунда агъыр яралана, экинджи группа дженк инвалиди олып къайта. 1957 сенеси майыс 1-ден 1968 сенесининъ сонъунадже «Ленин байрагъы» газетасында месуль кятитп, сонъра редактор муавини олып чалышты.

Эдебият ишлеринен студентлик йылларындан башлап огъраша, къырымтатар эдебиятынынъ корюмли тенкъидчыларындан бири оларакъ таныла. Совет языджылары биринджи съездининъ делегаты эди. «Пролетар эдебияты ичюн куреш» (1930), «Поэзия акъкъында фикирлер» (1934) тенкъидий макъалелер джыйынтыкълары, «Авушув девиринде» (1930), «Чайырлар» (1934), «Учюнджи несиль», «Замандашлар» (1971) адлы повесть ве икяелер джыйынтыкълары, «Аят ёлунен» (1973) эдебий-тенкъидий макъалелер джыйынтыгъы басылып чыкъты. Чешит девирлерде ве чешит мевзуларда язылган пек чокъ очерк ве макъалелернинъ авторыдыр. Онынъ дженктен сонъки девирде язган макъалелери фактарнынъ зенгинлиги ве тамлыгъынен, тилининъ тюзгюнлигинен, иджаткъаргъа кесильген къыйметнинъ догърулыгъынен айырыла эдилер. Дженктен эвельки девирдеки яратыджылыгъынен таныш дегилим ве о девирдеки эсерлери акъкъында бир шей айтып оламайым.

Абдулла Дерменджининъ бирден-бир янълышы — бу-гунъки кунъ назарынен бакъкъанда — онынъ коммунистлиги, компартиягъа пек садыкълыгъы, совет къурумына беслеген ишанчы эди. Мына бу ишанч онъа чокъ шейлер яптырды. Коммунист партиясына ве совет укъюметине са-

дыкълыгъыны эбедий сакълады. Даима шу къоруйджылыкъ позициясындан турып иш корьди. Халкъымыз Ватанындан сюрюн этильген сонъ онынъ инамы, садыкълыгъы баягъы сарсылды, амма эписи бир ачыкъ итираз этеджек, баш котереджек дереджеде дегиль эди. 1968 сенесининъ августунда Совет ордусы Чехословакиягъа бастырып кирди. Мен бунынъ баскынджылыкъ олгъаныны айткъанда Абдулла агъа: «Я, социализминъ къазанчларыны бермек олмаз, къорчаламакъ керек», — деди. «О къазанчларны бермек я да бермек Чехословакиянынъ озъ иши. Истей экен, вазгече, Совет укюметининъ къарышмагъа не акъкъы бар?» — дедим мен ве Абдулла агъа тынып къалды, къолайсызланды. Меннен разы экенини сесини чыкъарып айтмады. О, чокъусы алларда алышкъаны киби лакъырды эте эди. Амма кимерде, юзюнден бу къоруйджылыкъ ортосини алып ташлагъанда монис ве гъарип адамгъа чевириле, халкъымызнынъ башына кельген бу фаджианынъ себеплерини ич анылап оламай, козылери яшлана, терен кокус кечирип: «Ким эдик де, ким олдыкъ», — дей эди.

Умумен алтмышынды йыллар яшларына тиль огретювде, оларны журналистика къаиделери эсасында тербиелевде Абдулла Дерменджининъ де хызметлери буюк олды. Абдулла агъа озюнинъ талапкъарлыгъынен бутюн коллективни кергинлик ичинде тутты. Газетада чалышкъан эр бир адам озюнинъ месулиетли иште олгъаныны ис этти. Бойледже йыллар кечти. Яшлар Абдулла агъаны мемнюн этмек, онынъ макътавыны къазанмакъ ичюн тырыша-тырыша пишкин журналистке чевирильгенлерини дуймай къалдылар.

Тырышувнынъ да бир къарары ола. Бу къарарны къачырсанъ, эйи ниетлеринъ феналыкъкъа чевириле. Бир кереманъа совет конституциясы кунюне бир саифе материал азырламакъ авале олунды. Мен бутюн материалларны эвде отурып яздым. Оларнынъ астына дёрт-беш танышымнынъ фамилиясыны къойдым ве машинкадан чыкъарып, Абдулла агъанынъ огюне кетирип къойдым. О мемнюн олды. Материалларнынъ элязмаларыны регистрация яптырдым, яни ресмийлештирдим. Бутюн бу ишлер девамьында юрегимде бир къолайсылыкъ ис эттим. Эписи ялан, уйдурма олгъан бу материалларнынъ муэллифлерининъ хаберлери биле ёкъ. Саифе басылып чыкты. Мен, адет муджиби, элязмаларны мектюплер болюгине теслим эттим. Бутюн бея сонъ башланды. Абдулла Дерменджининъ бундан хабери олгъан. Мени чагырып, огюме меним элимнен язылгъан элязмаларны тизиштирип къойды.

— Бу насыл шей? — деди кескин давушнен. Меним

ичимде бир шей узюльген киби олды. Айтмагъа сёз тапалмадым. Абдулла агъа даа чокъ айтты:

— Орталыкъ ялан толугъа, сен де ялан язасынъ. Ким ичюн? Не ичюн?.. Бир саифе ялан...

Лакъырдыдан сонъ башымны салындырып чыкъып кеттим. Ериме келим отургъан сонъ тютюн якътым, ойгъа далдым. Аджеба, бойле ялан язмагъа мени не меджбур этти, эбет, тенбеллик. Мен ишханелерге бармакъ ве адамларнен лакъырды этип, бу саифени тешкиятландырмакъ керек эдим. Теэссюф ки, оладжакъ шей олды. Энди бир шейни тюзетмекнинъ чареси ёкъ. Бу маальде къапы ачылып, Абдулла агъа корюнди ве мангъа бакъып:

— Алтын адынъны демир япма, — деди.

Бу сёзлер омюрлик зеиниме синъип къалдылар. Мен хаялымда Абдулла агъа тосат-тосат къаршымда пейда ола ве юксек сеснен: «Алтын адынъны демир япма» дей ве мен япаяткъан ишимни аман догърултам, тюзетем, онынъ ичинде ялан олмамасына тырышам.

Абдулла Дерменджи чокътан раметли олды. Энди бизим якъан ишлеримизни кимсе онынъ киби дикъкъатнен тешкермей. Амма о адамнынъ талапкъарлыгъы энди экспериментизминъ ичимизде яшай.

Алтымыш секиз сенесининъ декабрь куньлеринден биринде редактор Абселям Ислямов: «Бар айт Абдуллагъа, бугунъ чалышмасын», — деди. Тап бир тюрлю олдым. «Не ичюн?» — деп сорадым. «Бугунъ сонъки иш куню, ярындан пенсияда», — деди Ислямов.

Абдулла агъа озъ одасында, озъ еринде отура, материал окъуй. Абселям агъанынъ лафларыны онъа айттым. «Я бу материалларны ким окъуйджакъ?» — деп шашты Абдулла агъа, «Ташланъ, окъуманъ, я да имзаланъ, эписи кетсин», — дедим. «Шай дейсинъми, айды, барсын шай олсун», — деди ве огондеки бир оба материалларны имзалады. Мангъа бакъып: — Ал кет де бер шуларны...» — деди.

О куню редакцияда кимсе чалышмады. Абдулла агъа-нен сагълыкълашув акъшамы кечирильди. Абдулла агъа бираз кейфленди. Эр кес онынъ акъкъында сёз айтты, тешеккур билдирди. Энъ сонъунда Абдулла агъа «Къайтарма» авасына ойнады. Бир аягъы зайыф олувына бакъмадан, о къадар гузель ойнады ки, эпимиз шашып къалдыкъ.

Абдулла Дерменджи пенсиягъа чыкъкъан сонъ чокъ яшамады. Амма ондан зенгин асабалыкъ къалды. Абдулла Дерменджининъ шимдики несиль ичюн энъ буюк асабалыгъы Абдулла Балич ве Джафер Бекировнен бирликте тертип эткен «Эдебият хрестоматиясы»дыр. Бу китап 1971 сенеси Ташкентте «Укъытувчы» нешриятында басылды ве

басылгъанынен бир чокъ къавгъа-даваларгъа себепчи олды. Языджылар бирлигинде шаматалы топлашувлар кечирильди. Уйкен аркъадашларнынъ аман-аман эписи бу китапкъа къаршы эдилер. Лактырды тек китапнынъ эксикликлери акъкъында кетти. Лякин о китап озюне къыйметни озю кести. Оны къыдырыджыларнынъ сайысы эп артты ве ниаэт къыдырып тапмакънынъ чареси олмай къалды. Шимдики кунъде о китапны булгъан адам бахтлыдыр. О китапны элимизге алып экенмиз, къырымтатар эдебиятынынъ Ашыкъ Умер ве Джанмухаммедден башлап тамам отуз классигини бир кереден элимизге аламыз. Онынъ ичинде къырымтатар эдебиятынынъ дёрт юз йыллыкъ тарихы бар. Бизим эдебиятымызда бундан эвель де, бундан сонъ да бойле хрестоматия нешир этильмеди. Бу хрестоматия саесинде къырымтатар эдебиятынынъ янъы несиллери осьти ве осьмекте. Энди, арадан 25 йыл кечкен сонъ, бойле аджайип китапнынъ тертип этиджилерине тешекюр айтамыз. Эбет, о йылларда бойле бир салмакълы хрестоматия тертип этмек ичюн тертип этиджилернинъ башында анджакъ Абдулла Дерменджи киби эдебият тарихыны терен бильген, эдебий аят ичинде пишкинлешкен, тюшюнгенини темиз тильде беян этмеге бильген адам булунмакъ керек эди. О булунды ве къыйметли бир китап догъды. Китап догъды ки, о пек чокъ адамларны эдебий джаилликтен къуртарды. Эдебий джерьянларнынъ тар ёлларыны бир мешгъаль киби айдынлатты ве аля айдынлатмакъта.

Бу кунълерде Абдулла Дерменджининъ догъгъанына 90 йыл олды. О озюнинъ эсерлеринде ве япкъан ишлеринде яшамакъта.

Айдер ОСМАН.

ШАИРГЕ СӘЗ ЯРАША

Мамбет Аблялимовның 60 яшкѳа толувы мунасебетинен

Іен Къырымдан сюрюн этильгенде 6 яшында эдим. Ы озюмиз яшагъан Къарджав коюнден пек аз адамларны билем. Догъмуш Къарджавны бир кере даа коръмекни омюрим бою арзладым. О, хаялымда бир эфсане олып къалды. Чюнки о энди ёкъ. 1975 сенеси Къарджав кою олгъан ерге бардым. Тем-тегиз чёль. Эвлерни сюрген ве ерине экин сачкъанлар. Мында мен биринджи кере сюрюнген таш, мен ичине йыкъылгъан балабан чёппок чукъуры, янында даима адамлар уймелешкен къую, уджсыз-бужакъсыз юзюм багълары, кой четинде исе арбий самолётлар къонгъан мейдан ве даа чокъ шейлер бар эди. Меним мийиме сингип къалгъан Къарджав энди ёкълыккъа далып кеткен. Козылерим агъыргъандже ётрафкъа бакъам. Тарлалар, тарлалар... Узакъта ешилъ тюсюю арбий самолётлар корюне. Эбет, олар кене эвельки ерлерине къоналар. Олгъаны бу. Эйат, мен дефаларджа тасавур эткен, тюшлеримде коръген Къарджав энди ёкъ.

1986 сенеси озюмнинъ Къарджавгъа сеферим акъкъында окюнуп айттым. Субетте булунгъан Мамбет Аблялимов еринден атылып турды.

— Олян, сен Къарджавлысынъмы? Олян, эй, эвингиз къаерде эди? Я-а, сен бизим оджапчемизнинъ огълусынъмы? Шу кичкенечик Айдер сен оласынъмы?

Мамбет Абляимов да о йыллары ана-бабасынен Къарджавда яшагъан. Менден учъ яш буюк олгъаны ичюн койни баягъы яхшы биле.

— Староста Эмирулла акъайны билесинъми?

— Эбет, о бизим къомшумыз эди.

— Меним исе дайым эди.

Кимсеге яманлыкъ япмагъан, бутюн иши татарларны къорчаламакътан ибарет олгъан Эмирулла акъай эр бир къорантанынъ къоруйджысы эди. Румын аскерлери анги эвге кирселер о аман чапып келе ве оларны алып чыккып кете эди.

Мамбетнен лакъырды эте-эте, ахыр-сонъу мен де оны хатырладым. Бала экенде мени копек тишлеген эди. Мен санбини кирамет парчасынен ургъан эдим. Бу Мамбетнинъ копеги экен ве кирамет парчасы онынъ башына тийген... Эр шейни хатырладыкъ, джоштыкъ, таштыкъ, гузель Къарджавны акъылымызда жанландырдыкъ, яшаттыкъ, онынъ бирден-бир сокъагъы бою чапкъаладыкъ. Мамбет меним агъам киби олып къалды. Эр сефер Ташкентке кельгенде о мытлакъ манъа келе, бир-эки гедже къона ве бизлер тоя-тоя лакъырды эте эдик. Къарджав акъкъында, Къырым акъкъында... Бугунъ мен кене Мамбетни хатырлайым. Энди онынъ озю аятта ёкъ, тек ады ве язгъан эсерлери къалды. Мамбет вакъытында давранды ве 1991 сенеси Къырымгъа кочип етиштирди. Амма 1992 сенеси апансыздан вефат этти. Кочюв эджаны оны баягъы шашмалатты ве юреги бойле тазыйыкъкъа даянып оламады. Шимди онынъ къорантасы Азовскте (Къалайда) яшамакъта. Онынъ аятта олмагъанына кимсенинъ инааджагъы кельмей, амма керчеги бойле.

Мамбет Абляимов 1935 сенеси Джанкой шеэринде догъды. 1955 сенеси Наманган шеэриндеки кой хожалыгъы техникумыны битирди. Сонъра Самаркъанд кой хожалыгъы институтыны гъиябий окъуп битирди. Наманган областынынъ «Учкъургъан» совхозында зоотехник олып чалышта.

Етмишинджи сенелерининъ башында «Ленин байрагъы» газетасында онынъ «Аскер» деген балладасы басылды. Кучълю, юреклерни сарсытыджы эсер эди. Мен Мамбет Абляимовны сорашырып башладым. «Наманганда яшай, зоотехник олып чалыша», дедилер. Чокъ кечмеден озю пейда олды. Гъает муляйим табнатлы, кишиликли бир яш огълан. Мамбетнинъ бундан сонъ басылгъан бутюн эсерлерини сыдыргъы окъуп бардым. Шиирий сёзнинъ къыйметини керчектен анылагъан сезгир ве хассас шаир эди. 1975 сенеси онынъ «Чокъракълар» адлы ильк шиирлер

китабы басылды. Эдебиятымызда бойле шаирнинъ догъгъ-анына эр кес къуванды. 1981 сенеси Мамбетнинъ экинджи китабы басылды: «Сенинъ севгинъ», шиирлер ве «Батырларгъа баш эгерлер» поэмасы. 1982 сенеси «Омюр къуванчлары» адлы невбеттеки шиирлер джыйынтыгъы дюнья юзю коръди.

Мамбет Абляимов бир сыра коллектив джыйынтыкларда шиирлери ве очерклеринен иштирак этти. 1982 сенеси Черкез-Алининъ «Сабалар къучагъында» романы Мамбет Абляимовнынъ терджимесинде озьбекче басылды. 1990 сенеси «Йылдыз» журналында онынъ зоотехниклик хызмети акъкъында повести басылды.

Мамбет Абляимов эдебиятны пек севе, онынъ эр бир сёзюни мукъаддес деп биле, белли шаирлеримизге, хусусан Эшреф Шемъи-задеге итикъады пек юксек эди. Шаирнинъ вефаты акъкъындаки къайгъылы хаберни эшитип, Мамбет «Эльвида» деген шиир язды.

Кёр эджель киререк шиир мейданына,
Азиз халкъ шаирини алды сырадан.
Ёкъ, кучюнъ етмейджек сёз пельванына,
О халкънен яшайджакъ, къалмай сырадан.

.....

Сиз къадирли къаядай буюк эдинъиз,
Юксек къаяларны комалмаз топракъ.
Эбедий къурумаз далгъалы денъиз,
Эбедий бузламаз къайнагъан чокъракъ!

Мамбет Абляимов иджады чечек ачкъан, озю исе бала-чагъасынен Къырымгъа кочип кельген бир вакъытта вефат этти. Онынъ олюми акъкъындаки сувукъ хабер бутюн эдебий джемаатчылыкъны титретти. Эр кес шашып къалды. Даима шенъ-шерамет юрген самимий инсан, аджайип шаир ве дост Мамбет Абляимовнынъ ёкъ экенине чокъ вакъыткъадже инанып оламадыкъ. Вефат эткенде 57 яшында эди. Шимди исе 60-къа кельди. Озю олмаса да яшы эп кете. Мамбет Абляимов тирилернен берабер яшай. Яткъан еринъ дженнет олсун, Алланынъ рахметинде ол, къыйметли Мамбет!

Айдер ОСМАН.

Шабан Доген

ПЕЙГЪАМБЕРИМ АЗРЕТИ МУХАММЕД

МУРРЕОГЪУЛЛАРЫНЫНЪ СЕФЕРИ

Мурреогъулла ры Эндек дженкинде дёрт юз адамле мушрыкълар тарафында булунып, оларгъа къолтуттылар.

Бунунънен сынъырланмагъан Мурреогъулла ры Бешир ибн Саднынъ ёлбашчылыгъындаки отуз адамлыкъ Ислям бирлигининъ йигирми сексиз кишисини шеит эттилер.

Пейгъамберимиз оларгъа къаршы Гъалиб бин Абдулланынъ ёлбашчылыгъында эки юз адам ёллады. Олар саба маалинде душмангъа уджюм эттилер. Душман енъильди.

Бу дженкте Аз. Усаме бир аскернинъ артындан къува-лап кетти, къылычыны котерип ураджакъ вакъытта, онынъ «Ля иляхе иллалла!» дегенини эшитти. Лякин къоркъкъанындан айткъандыр деп тюшюнди ве оны ольдюрди. Вакъианы аркъадашларына анылаткъанда, «Сен эмир олунмагъан исе де бир фена иш япкъансынъ. «Ля иляхе иллалла!» деген бир адамны ольдюрдинъ!» дедилер. Аз. Усаме яныкъланды.

Мединеге баргъанда олгъан ишни Ресульаллагъа бильдирлилер. Алла Ресули ачувланды, «Эй, Усаме! Сен «Ля иляхе иллалла!» деген бир адамны ольдюрдинъ, фена иш яптынъ!» деп Аз. Усамени тазирледи. Усаме, «Я Ресульалла, о къоркъкъаны ичюн «Ля иляхи иллалла!» дегендир!» десе де, Ресульалла онъа терсийди, даа да иддетленерек, «Барем кокюс къафесини ярып, юрегини алып бакъайдынъ, бу сёзлер керчекми, яланмы билер эдинъ!» деди.

Ресульалла пек севген Аз. Усамеге бу къадар ачувланмасынынъ баш себеби Мусульманларнынъ дикъкъатлы олмасыны истей эди.

МУТЕ ДЖЕНКИ

(X, 8 Джумадиульвэль, 629)

Пейгъамберимиз Худейбие анылашмасындан сонъра ужомдарларны Ислямгъа давет этти, Аз. Арис бин Умейр-

ни де Бусра, шимдики Хавран валисине ёллады. Бусра виляети Бизанскъа багълы эди. Онынъ халкъы эсасен арап-лар олып, динлери исе Христиан эди.

Аз, Арис, вали Шурабильте Мотеде мектюбини берди. Шурабильт, Аз. Арисни вашийджесине ольдюрди. Бу эм инсанлыккъа, эм де девлетлер арасындаки къанун-къаидеге уймагъан бир шей эди.

Бунынънен сынъырланмагъан Шурабильт Мусульманларгъа къаршы уджум этмек ичюн азырлыкълар коръди, сонъра буны Бизанс къыралына билъдирди.

Ресули Экрем (а.с.м.) Сулис сынъырларында булунгъан Затут Талхая да он беш адамлыкъ эйети ёллады. Олар реистен башкъа андаки бутюн мусульманларны хаинджесине ольдюрдилер.

Бу эки адисе Ресульалланынъ къаршылыкъ арекетине азырланып башламасына себепчи олды. О учъ бинъ адамлыкъ бир орду азырлады. Азат къулу Зейд бин Арисени де орду ёлбашчысы оларакъ таинледиди ве онъа шойле эмир берди:

«Зейд шейт олса ерине Джафер бин Эбы Талип, о да шейт олса ерине Абдулла бин Реваха олсун, Абдулла да шейт олса, Мусульманлар арасындан уйгъун бирисини озьлерине къомандан оларакъ тайин этсинлер».

Ресули Экремнинъ бу сёзлери бир эмир эди. Сахабилер буны анъладылар. «Барем олар сагъ къалгъайды да, бизлер де оларнен берабер гъалебе къазансакъ эдик» деп тюшондилер.

О Сахабилер энди оле биледжеклерини анълагъан эдилер. Лякин олар ёлгъа чыкъмакъны ред этмеген эдилер. Чюнки бойле ольмек, шейт олмакъ демектир. Инсан ичюн шейт олмакътан даа буюк шей олмаса керек.

Пейгъамберимиз ордунен берабер Мединеден чыкъты.

Аз. Зейдке беяз байракъ берди. Веда ёкъушына къадар берабер кеттилер. Анда моджахедлернен субетте булунды:

«Мен сизге, Алланынъ Эмирлерини ерине кетирменъизни, ясакъларындан узакъ олманъызны тевсие этем» деп сёзни башлады ве сонъра шойле деди:

«Алла ёлунда, Алланынъ адынен берабер дженклешинъиз!»

«Гъанимет малларына хиянетлик этменъиз!»

«Сёзюнъизден къайтманъиз!»

«Балаларны ольдюрменъиз!»

«Къадынларнынъ, яшларнынъ джаныны къыйманъыз!»

«Тереклерни кесип якъманъыз!»

«Эвлерни йыкъманъыз!»

«Анда, Христианларнынъ кильселеринде халкътан узакълашкъан, озьлерини тамамиле ибадетке берген бир такъым адамларны расткетире билесинъиз. Оларгъа сакъын токъунманъыз!»

Сонъра Ресульалла Аз. Зейдке керекли насиат берди. Башта оларны Ислямгъа давет этеджеклер, эгер бунъа разы олмасалар, салым толейджеклер. Бунъа да разы олмасалар, сонъ дженк башламакъ мумкион.

Бойле субетлерден сонъра Ислям ордусы ёлгъа чыкъты. Пейгъамберимизнинъ айткъанына коре олар Ислям эльчиси Аз. Арис шейт этильген Мутеге къадар кетеджеклер.

Ордуда энди Мусульман олгъан дженк даийси Халид бин Велид де бар эди.

ИСЛЯМ ОРДУСЫ ВАДИЛЬ-КУРАДА

Ислям ордусынынъ ёлгъа чыкъкъаныны бильген Шурабий оларгъа къаршы азырлыкълар башлады. Бизан Кайзери Ираклиустан ярдым сорады. Бу арада Вадиль-Курада булунгъан Ислям ордусына къаршы къардашы Селбашчылыгъында аскер ёллады. Ислям ордусынен Сарасында олып кечкен дженк нетиджесинде Седус ол рильди ве душман ордусы дагъытылды. Буны эшиткен рабий къоркъугъа далды.

Бизанс Кайзерининъ къолтутувынен берабер 100 кишилиик бир орду иле Мутеге ёнельди.

ЭЕДЖАНЛЫ ДАКЪКЪАЛАР

Румларнынъ 100 бинъ кишилиик ордунен кельгенлерини эшиткен Мусульманлар эеджан дерьясына далдылар. Базылары 100 бинълик ордугъа, 3 бинъ адамнен къаршы чыкъмакънынъ чареси олмагъаныны аныладылар ве мудафаа этмеге азырландылар». Ресульаллагъа хабер ёллап, ондан ярдым сорармыз ве о насыл эмир этсе ойле де япармыз!» дедилер.

Душманларнынъ сайысы базыларында бир дешет, бир къоркъу къозгъагъан эди. Субетлерни сабырнен динълеген буюк ёлбашчы, айны заманда, буюк бир шаир олгъан Абдулла бин Реваха сёз алды ве эеджанлы алда шойле деди:

«Валлайы, сизинъ шимди къоркъкъан шейинъиз, асылында арызлагъан ве шу арзунен ёлгъа чыкъкъан шейтликтир».

«Биз душманнен, не сайы, не сила, не де ат ве аскерлер чокъ олгъаны ичюн дегиль, Алланынъ бизни шерешлен-

дирген дин саесинде дженклешемиз. Барынъыз, дженкле-
шинъыз...»

«Бу иште мытлакъа эки эйилик бардыр. Бириси шейт-
лик, экинджиси гялебе!»

ЭКИ ОРДУ КЪАРШЫ КЪАРШЫГЪА

Иджретнинъ секизинджи йылы Джемазиелевель айы... Шам дживарында булунгъан Мутеде эки орду къаршы къаршыгъа...

Ираклиус, Ислям ордусынынъ аз олгъаныны корип тынчланды. «Къоркъкъанымыз, къассветленгенимиз къадар дегиль экен!» деди. Атта Мусульманларны акъаретлеп башлады.

Ислям ордусы, Тарихта сийрек расткелинген буюк бир ордунен къаршы къаршыгъа кельген эди... Душман сайы, сия, ве сия такъымы джеэтинден чокъ устюн эди. Бойле вазиетте бир ордунен дженклешмек ич де акъылгъа сыгъаджакъ шей дегиль. Амма такъдир оларгъа ойле къысмет эткен эди. Арткъа чекильмек мумкюн дегиль. Исрарлыкънен дженклешмектен башкъа ёл ёкъ эди. Я дженклешип къараманджа ольмек, шейт кетмек, я да гялебе къазанмакъ. Бойле душманнен тутушмакъ ичюн ялынъыз озьлерини гъает фентли иманларына ишана эдилер. Олар не къазансалар бу сырадакилер киби буюк иманлары иле къазана биледжеклер.

Эки орду бири-бирине къатылды. Къылычлар, къалкъанлар шакъырдамагъа, атлар кишнемеге башладылар. Феръядлар, кийик сеслер, инълевлер эп юксельди. Тоз-душман котерильди.

Орду ёлбашчысы Аз. Зейд къараманджа дженклешти, буюк бир чевикликнен къылычыны ойнатты. Амма зыпкъын душман онынъ ёлуны кести. Вуджудындан акъкъан къанлар оны ерге йыкты. Шейт кетти.

Беяз байракъны Аз. Джафер илип алды. Аз. Джафер, о маальде 41 яшында эди. Батырлыгъы джеэтинден сийрек расткельген йигитлерден эди. Душман устуне атылды. Шемшек чабиклигинен ойнагъан къылычтан душманлар ерге серильди.

Шашмалагъан душман не япаджагъыны бильмей эди. Бир явур онынъ элини кести. Джафер байракъны сол элине алды. Лякин бу вакъыт бурны тюбюнде ялкъылдагъан къылыч онынъ экинджи элини де алып кетти. Джафер байракъны кене ерге тюшюрмеди, эки билеги арасына алып, вуджудына сыкты. Буны корьген Абдулла бин Реваха, деръал байракъны чекип алды, онынъ ерге тюшмесине ёл

бермеди. Шу куню Аз. Джафер докъсан еринден яралангъ-ан эди.

Байракъны элине алган Аз. Абдулла бирден эки душманнен тутушты. Бириси ич бир вакъыт озюнден узакълашмагъан, энъ буюк душманны — озюнинъ нефиси, дигери исе къаршысындаки Румлар эди. Нефиси оны олюмден къоркъуза, Мединедеки багъ-багъчаларыны, мал ве мулъкюни хатырлата, «Сен биле-биле озюнье олюмни мунасиб корьмекте-синъ!» деп фысылдай. О бир анъ олса да рухий тюшкюнликке берильди. Амма бирден озюни эльге алды. Нефисини тыйды. «Эй, нефис! Агълагъаныма коре Дженнеттен пек хошланмагъан киби корюнесинъ. Олюм келип чатты. Эгер шейтликни къазансанъ энъ буюк ишни яткъан олурсынъ».

«Эгер кеч къалсанъ, энъ бахтсыз адам сен олурсынъ!» деди ве Мусульманлар эшитеджек киби юксек сеснен бутюн малларыны девлет хазинесине багъышлагъаныны илян этти ве сурьатле душман устюне атылды. Иманлы кокюсини бир къале киби душмангъа керди. Кылычыны сагъга-солгъа ялкыйлатты. Ерулды. Учъ кунъ, учъ гедже агъызына бир шей алмай урушты. Онъа этли бир кемик парчасыны узаттылар. Оны энди ашайым дегенде Мусульманлар арасында бир къалабалыкъ ве гурюльти къопты. Кемикни бир тарафкъа фырлатып атты, «Сен аля богъазнен чекишесинъми?» деп огге чатты. Душман кылычына огърады, шейт кетти.

Байракъны деръал бир Мусульман алды. Сабит бин Укремге берди. Мусульманлар ёлбашчы оларакъ оны косътермек истедилер. О исе Аз. Халидке берильмесини айтты. Халид бин Велид (р.а.), элинде байракъны туткъан алда «Мен байракъны алалмам. Сен бунъа менден де ляйыкъсынъ. Чюнки эм яшынъ менимкинден буюкче, эм де Бедир дженкинде булундынъ» деди, оны Сабитке берди.

Аз. Сабит, байракъны Аз. Халидке берильмесини istey эди. Чюнки бу шериф ве дегерлик иши дегиль де, къабилиет ве меарет иши эди. О Халид бин Велидни (р.а.) косътерди ве онъа «Ал шу Ресульалланынъ байрагъыны. Мен оны сангъа бермек ичюн алдым. Сен дженк меселесинде эм бильгили ве эм де беджериклисинъ» деди ве Мусульманлардан «Халиднинъ ёлбашчылыгъына разысыз-мы?» деп сорады.

Олар, «Эльбет!» дедилер. Байракъны Аз. Халид алды. Тертипсизликнен дагъылып башлагъан ордуны бирден топлады. Яйдан сыпкъан окъ киби душмангъа къаршы атылды. Ислям аскерлери онъа къол туттылар. О куню кылычлар акышамгъа къадар ялкыйлададылар. Онынъ элинде докъуз кылыч сынды.

РЕСУЛЬАЛЛА ДЖЕНК МЕЙДАНЫНДА ОЛЫП КЕЧКЕНЛЕРНИ АНЪЛАТА!

О куню Ресули Экрем (а.с.м.) Эфенди дженк мейданында олгъанларны Сахабилерине бирер-бирер анълатты. Сырасы иле Аз. Зейд, Аз. Джафер ве Аз. Абдулла шейт кеткенлерини бильдирди ве олар ичюн Алладан афу тилегенлерини бильдирди ве сонъра шойле деди:

«Абдулла бин Ревахадан сонъра, байракъны Алланынъ кыылычларындан бириси алды. Мына шимди дженк кызышты. Аллам! Сен онъа ярдым эт!»

Ресули Экрем, бинъ километр узакълыкъта олып кечкенлерни коръди ве айтты. Бу, эльбет, бир муджизедир.

АЗ. ХАЛИДНИНЪ ТАКТИКАСЫ

О куню акъшамгъа якъын Ислям ордусынынъ ёлбашчылыгъыны алгъан Халид бин Велид (р.а.), сийрек расткелинген бир къараманлыкъ косътерген эди. Бир шейден къоркъмагъан муджахидлер душман узерине чыкъ киби эдилер. Душман неге огърагъаныны бильмей, шашмалады, къоркъты ве дешетленди.

Эскиден дженклер кунъдюзлери япылып, акъшам олгъанынен эр эки тараф да озъ ерлерине чекилип, эртеси куню кене дженклешмеге башлар эдилер.

Аз. Халид геджени планлар къурып, янъы-янъы тактикалар тюшюнип тапмакънен кечирди. Дженкнинъ енъишлерини бир даа бакъып чыкъты. Аскерлернинъ ерлерини денъиштирди, Сагъ къанатыны солгъа, сол къанатыны сагъгъа, огдекилерни арткъа, арттакилерни огте кечирди.

Эртеси куню душмангъа къаршы уджюм этмелерини эмир этти. Душман, бутюн гедже Ислям ордусы сафларындан эшитильген гурюльти алтында раатсызлангъан эди. Саба къаршыларында ич коръмеген сымаларны коръдилер. Оларнынъ къараманджа дженклешкенлерининъ шааты олып, шашмалады, дешетлендилер. Демек Ислям ордусына янъы кучълер къошулды, деп тюшюндилер.

Душман бир кунъ эвельси де яхшы къырпалангъан эди. Бу уджюм сели къаршысында кери чекильмектен башкъа ёл ёкъ эди. Душман аскерлерини кучъсюзлик ве ёргъунлыкъ басты. Шашты ве шашмаладылар.

Лякин телюке даа битмеген эди. Озылеринден 40—50 файыз зияде олгъан бир къуветнен узун муддет девамында дженклешмек къолай дегиль эди. Халид бин Велид (р.а.) бир шейлер даа тюшпонди. Ордусыны арткъа чекти. Мед-

жалсыз душман сейирджи олып къалмакътан башкъа бир шей япып оламады. Ислям ордусынынъ кене бир шей тюшонгенини олар яхшы анълай эдилер. Шунунъ ичюн де мусульманларнынъ артындан къувмадылар.

7 кунъ девам эткен бу дженкте Мусульманлар 15 шейт бердилер.

Ресули Экрем (а.с.м.) Ислям ордусыны къаршылап алмакъ ичюн ёлгъа чыкъты. Пек сыджакъ олгъанына бакъмадан Мединенинъ дживарларынадже чыкъты. Достане корюштилер. Ресульалла, Аз. Халидке буюк джесюрлиги ичюн «Сейфуллах (Алланынъ къылычы)» лагъабыны берди.

Дженклешкенлер акъкъында «Алла ёлунда дженктен къачкъанлар» киби чешит шейлер айткъанлар олды. Буны дуйгъан Пейгъамберимиз муджахидлерге теселли берди:

«Сизлер Алла ёлунда дженктен къачкъанлар дегиль, къайта-къайта урушкъанларсынъыз!» деди.

Ресульалла дженкте шейт кеткен Аз. Джафер ичюн пек яныкъланды. Онынъ къорантасына тазие бильдирди. Оларгъа аш-сув бердирди. Аз. Джафернинъ кесильген къоллары ичюн дженнете онгъа эки къанат такъылгъаныны бильдирди.

Ислям ордусынынъ ёлбашчысы Аз. Зейд де Ресульаланынъ энъ севгенлеринден бири эди. Дженкте биринджи олып о шейт кеткен эди. Онынъ къызы, «Сиз де агълайсынъызмы?» суалине, «Бу достунунъ досту ичюн козьяш тѣкмесидир» деп джевап берди.

ЗАТУС-СЕЛЯСИЛЬ СЕФЕРИ (629)

Муте дженки екюнлемекте эди. Базы Арап къабилелери Мединени басып алмагъа азырланып башладылар. Ихтимал ки, Мутени Мусульманларнынъ кучюни эксильтир деп сайдылар, уджум этмек ичюн келишкен бир фырсаттыр, деп тюшондилер.

Пейгъамберимиз кене Мусульман олгъан сиясет дайиси Амр бин Асны чагъырды. Оны 300 адамлыкъ бир бирликнен бу къабилелерге ёллады. Бу Къабилелер арасында Аз. Амрнинъ ана-бабасынынъ къабилиси олгъан Белий. Къабилиси де бар эди. Ресули Экремнинъ (а.с.м.) Аз. Амрни бу ишке ляйыкъ корьмесининъ асыл себеби де, Белий Къабилисине акъраба олгъаны, оларны Ислямгъа исиндирмеге олгъан ишанчы эди.

Аз. Амр, бирлигинен берабер. Джуззам, Лахм, Белий, Хузаа ве Амиле къабилелерининъ булунгъан ерине кельди. Гъает къалабалыкъ ичинде олгъанларыны корьди. Ресуль-

аллагъа хабер ёллап, ярдым истеди. Ресульалла, Аз, Эбу Убейде бин Джеррах ёлбашчылыгъындаки бирликни ёллады. Бу бирликнинъ ичинде, Аз. Эбу Бекир, Аз. Омер киби илери Сахабилер бар эди.

Аз. Эбу Убейде башта озь бирлигининъ ёлбашчылыгъыны озю япадагъыны бильдирген олса да, Аз. Амр бутюн бирликлернинъ ёлбашчысы олгъаныны анылатты. Бу исе чокъкъа сюрмеген давагъа алып кельди. Эбу Убейде Ресульалланынъ тембиелевини хатырлады. Бир-бирине къаршы чыкъмайджакъ, итаат этеджек эдилер.

«Эгер сен мангъа итаат этмессенъ, мен сангъа итаат этерим», деди де мунакъшаны токътатты.

Ава сувукъ. Гедже олды, аскерлер ушюп башладылар. Лякин ёлбашчы Аз. Амр атеш якътыртмады. Аскерлер шикъетлендилер. Атта Аз. Омер биле, «Не япа бу адам?» деп онынънен давалашмакъ истеди. Аз. Эбу Бекир кедер этип, «Быракъ оны, Истегенини япсын. Ресульалла оны дженкте косътерген буюк меарети ичюн бизге ёлбашчы таин этти. Мадам ки, ойле экен, о ёлбашчыдыр. Онынъ эмирине къаршы чыкъмакъ олмаз!» деди.

Амр бин Ас бу тактикасында акъсыз дегиль эди. Эгер атешни якътыргъан олса, душмангъа къуветининъ сайысыны дуйдыра биле эди. Атеш якъылмагъаны ичюн душман онынъ къуветини билип оламады. Оны бильмек ичюн чешит ёллар къыдырып башлады.

Мусульманларнынъ буюк бир къалабалыкънен кельгенлерини дуйгъан душман къаршы чыкъмагъа джесарет этип оламады. Арткъа чекилип кетти. Тек сайысы аз олгъан бир бирлик чарпышмагъа бельсенди. О да чокъ чыдап оламады, табангъа къувет берип къачты. Амр бин Ас, къачкъан аскерлерни къувалап кетмеди. Тузакъ къургъандырлар, деп тюшюнди. Бирлигинен берабер эмирни эда эткен алда озь эвине ёл алды.

(Девамы бар).

ЭТНЕ

Шимди орталыкъта эр шей азлашса да, фалджы, этнеджи, табиблер, экстрасенслер чокълаштылар. Эм ойле макътайлар ки, санки дерсинъ оларнынъ эр бири япайым десе, тап Мысыр фыравунларыны тирильтирлер, Салгъырны терсине акъызырлар, яз чиллесинде Чатырдагъда яшын ойнатырлар.

Фериддин агъа акъкъкында да ойле лафлар даркъады. Эмиш ки, о, кимге этне этсе, иши ойле юрюшип кете эмиш ки, шашарсынъ. Хусусан эв къуруп башлагъанларгъа пек ярдымы тие дейлер.

Онынъ этнесинден сонъ, Къуртвелининъ алты айдан берли башланмагъан эви алты кунъде учъ къаткъа коте-рильген эмиш.

Бир айдан берли гедже-кунъдоз къабурчакъ таш пешинден чапкъалап, алып оламагъан Сейран, Фериддин агъагъа барып, этне эттирген сонъ, экинджи куню эвининъ огъоне устю къабурчакъ ташнен череленген бир КамАЗ келип токътагъан да, айдавджысы: асабам, къабурчакъ таш керек дегильми, уджузгъа беририм, ал, деген. Кёрнинъ къыдыргъаны бир козь, Алла берди эки козь дегенлери киби, фиятыны да сорамадан, «авдар кетсин» деген Сейран. Эм къарарлаштырылгъанындан баягъы уджузгъа тюшкен.

Къыскъасы, Фериддин агъанынъ этнеси юз файыз тесир эте дейлер.

Яхшы лаф тез даркъай дегенлери киби, Каменкада, Чокъурчада, Залесскийде, Мамут Султанда, Марьинода, Хош кельдиде, Къарасувбазар, Судакъ, Алушта ве атта Кезлевдеки Исмаил-бей къасабасында биле, эвлерини чарелеп оламагъанлар «не бермеген Алла» деп, Фериддин агъанынъ яшагъан ерини сораштырып башлагъанлар.

Эбет, онъа бараджакъ адам, фияты къачкъа экен, деп сораштыра.

Я барып да бабасынынъ фиятыны сораса?!

Тааджи пленеджек шей шунда эди ки, Фериддин агъа-

нынъ япкъан этнеси, тюкяннынъ текнесинден де уджуз экен. Онъа тек бир дане къабурчакъ таш алып бара экенсинъ. О, баргъан адамны шу таш устюне отуртып, бир шейлер окъуй, сонъ таш устюне бир мешребе салкъын сув тѣкип, оны янындаки чукъургъа котерип ата экен. Шунинънен иш битти. Коресинъ ки, не тилегинъ олса, омюрге кече эмиш.

Муштери кетти дегендже Фериддин агъанынъ торунлары къарт бабалары чукъургъа ташлагъан къабурчакъ ташны джыйыштырып алып, эв артындаки обагъа алып барып къоша бере экенлер.

Фериддин агъанынъ этнелери адамларгъа не дереджеде ярдым эткенини бильмейим, лякин, онынъ озюне пек ярагъан.

Эр кунъ 15—20 адамгъа этне япа. Демек, муштерилерден 15—20 дане къабурчакъ таш келе. Кимерде сой-сопла-рына да этне эттирмек ичюн экишер дане таш кетирген де-олды. Бойлеликнен дѣрт-беш айнынъ ичинде орта къарар бир эвге етеджек къадар къабурчакъ таш топланды. Энди, айткъанларына коре, Фериддин агъа цементке этне эте экен. Кузьде бельки де боя я да шиферге этне этер. Эр алда ишим юрюшсин дегенлер, Фериддин агъагъа ашыкъсын-лар. Сизге де яхшы олур, онъа да!

АЙВАНАТ ДЮНЬЯСЫ

Шимди шеэрлердеки чокъ къатлы эвлернинъ янындан кечсенъ, олар айванат багъчасыны анъдыралар. Балконларда олмагъан айван ёкъ. Меселя, тюневин огълумнен шсѣримиздеки Овражная сокъагъында былтыр къурулып битирилген докъуз къатлы эвнинъ янындан кечтик. Анда таныш-билишлер де чокълар. Бирисининъ балконында бодене къафеси. «Бытбылдыкъ, бытбылдыкъ» — деген сес эшитиле. Онынъ янындаки балконда канарялар догърудан-догъру учуп юрелер.

Пенсионер Мария Степановнанынъ балконындан до-муз балачыкъларынынъ «хрюк-хрюк» деген сеслери эши-тиле.

Къаравул Аптраман агъанынъ балконы янына кельген-де ал герданлы хоразнынъ бутюн мааллеге яйгъара коте-

рип, «ку-ка-ре-куу» деп багъыргъаны шу ерден кечкен адамларнынъ кулъкюсини къозгъады. Арадан бир къач сание биле кечип етиштирмеди. Чубар тавукънынъ «къат-къат-къат-къадакъ»лавы башлады.

— Не, йымырта къозладымы, баба? — деди янымдаки огълум Алим манъа бакъып.

— Э, Аптраман деденъе тавугъы 8000 кумюш къозлады! — дедим Алимге.

— Насыл 8000 кумюш? Не, тавукъ пара къозлаймы? — деди огълум. Эбет онъа сёзюмнинъ манасыны анылатмакъ керек олды. Алим сёзюмни сонъуна къадар эшитип де етиштирмеди.

— Вай, баба, бакъ, Керимелернинъ балконында эчки бар, — деди. — Озю де сакъаллы сою. Не, о, эчкилернинъ дедесими? — сорады бала.

— Ёкъ, къартанасы! — дедим мен. — Коресинъ де, елини бар. Керименинъ къартанасы эр кунъ тюкянынъ янында сабалары сют сатып отура да, иште шу эчкини сагъып сата.

— А-а, анълашылды! — деген манада манъа бакъты Алим.

Шу вакъытта тёпедечи балконлардан биринден къойнынъ «ба-аа-а» деген сеси эшитильди.

— Бу эв айванат багъчасымы, баба? — деди огълум.

— Ёкъ! — дедим мен къыскадан. — Мында адамлар яшайлар!

— Айванат багъчасында чалышкъан адамлар яшайлармы?

— Ёкъ! — дедим кене къыскадан.

— Циркте айванларны огреткен адамлар яшайлармы? — инатлыкънен сорады кене Алим, меселенинъ асылына етмек истеп.

— Ёкъ! — дедим кене.

Шу вакъытта биринджи къатта яшагъан Сердар агъанынъ балконындан, койден шеэрге кельген койлю мусafir киби шашып бакъып тургъан къунаджынгъа козюм тюшти. Эбет, Сердар агъанынъ бир сыра устюнликлери бар. Биринджиден, балконы биринджи къатта. Экинджиден, балконы буюк. Учюнджиден, балконгъа тышарыдан, азбардан чыкъмакъ мумкюн. Андан махсус къапы ачкъан.

Бельки дигер эвлерде балконында сыгъыр асрагъанлар

да бардыр. Шимди яшайып агъыр олгъан бу заманда не десең олуджыдыр.

— Баба, баба! — деди индемей, авесликнен бир балкондан дигерине бакъып кетейткъан Алимчик, — балконда деве бакъмакъ мумкюн дегиль я, сыгъмаз, онынъ бою юк-сек де!!!

СОЦИАЛИЗМ ЯХШЫ ЭДИ

Базар куню шеэримизнинъ меркезий мейданында митинг оладжакъ, дегенлеринде севингенимден ат бойы къадар секирдим.

Эбет, шимди митинг не акъта ола биле? Эски тертипке къайтув, социализмни, СССРни, коммунистик къурумны тиклев акъкъында олмалы.

Джанындан айланайым, насыл яхшы девирлер экен. Биз исе сёгюнип юре эдик. Хрушевнынъ: «Кене йигирми йылдан сонъ совет халкъыннынъ шимдики несили коммунизмде яшайджакъ» дегени аля-бугунъ къулакъларымда чынълай. Биз оны кулип, мыскыллап, сёгип юрдик. Акъкъатта исе аман-аман коммунизмге чыкъкъан экенмиз.

Ишке бара эдик. Чалышасынъмы, чалышмайсынъмы, эр кеске бирдайын наряд къапата эдилер. Айнынъ сонъунда дарбедар чалышкъан да, кяде бир чалышкъан да, бирдайын айлыкъ ала эди.

Айда юз-юз алтмыш кумюш къазана эдик, амма о бизге етип арта эди. Бу къадар парагъа о заманда етмиш-сексен кило эт алмакъ мумкюн эди. Я бугунъ? О къадар эт алмакъ ичюн он беш-он алты миллион кумюштен зияде къазанмакъ керек.

Энъ муими, чалышмасакъ да айлыкъ бере эдилер. Месея, мен ишке барсам «лаф къазаныны» къайната эдим. Энъ муими, секиз саат иште олсанъ еткен.

Шимди бильмейим не маразынъ заманы да, не маразынъ къурумы олды? «Норма давай», дейлер. Али агъа-нынъ чагълары кечкен эмиш. Шимди, ишлеген тишлей эмиш. Аनावы куню шорбаджы чагъырып, апайынъ профком дегиль де, райиджракомда чалышса да, мен ичюн бир капик, давай чалыш, копек суварып яшагъанынъ етти, дей.

Чалышмасам иштен кьувалжакъ экен. Айткъанына коре, адамлар да манъа ачувлана эмишлер.

— Не, апайым профком реиси деп, пенсиягъадже чалышмай пара аладжакъ оламы? — дей эмишлер.

Не маразнынъ адамлары, бильмейим. Амма, акъикъатен заманлар денъишти. Не десенъ япарлар. Ана онынъ ичюн де манъа бенъзеген ишлемей ашагъанларгъа социализм насыл яхшы эди.

Ярын мытлакъа митингте барырым ве «долой шимдики кьурум, социализмни тиклесинлер, укъукъларымызны тиклесинлер» — деп, бар сесимнен багъырырым. Акс алда пенсиягъа чыкъмагъа бир-эки йыл кългъанда бу пезевенклер мени де эшшек киби чалыштыраджакъкъа ошайлар.

КЪАРТОП

Омюринде базаргъа барып шей сатмагъа алышмагъан Фера аптенинъ азбарында чувал-чувал къартоп тизилип тургъаныны корьген кьомшусы:

— Вай, Фера апте, буны не ичюн базаргъа алып бармайсыз я? Насыл аджайип къартоплар, бунынъ килосыны кьыркъ-элли бинъ кумюштен берип, талакъа этип алырлар! — дей.

— Вай, джаным, насыл этип сатайым оны. Мен шей сатмагъа утанам, — дей Фера апте.

— Утанмагъа не бар? Не, сиз хырсызлыкъ мал сатсынъызмы? Я да паранъыз артып-ташып ятамы? — дей. — Базаргъа барысыз. Эр кес къартоп саткъан ерге чувалынъызны ачып кьоярсыз. Муштерилер озьлери келирлер. Черек-чекер берирсинъиз, — дей. — Бир чувал къартоп алып барсанъыз, бил чувал пара алып къайтырсынъыз.

Не де олса, кьомшусы, Фера аптени джоштура. О, базаргъа кетейткъан танышынынъ машинасына бир чувал къартоп кьойып, базаргъа бара ве кьомшусы айткъаны киби, чувалны ачып, сатмагъа тедариклене. Шу вакъытта уакътан келейткъан шеэрли танышыны корип, хырсызлыкътан кьолгъа тюшкен адам киби, кьызара-бозара. Чувалдан узакълашып, бир четте тура. Лякин муштерилер келип, къартопнынъ фиатыны сорайберген сонъ, кьомшу сатдыжы: кельсе, адамлар сорайберип бездирдилер де, не

ичюн сатмай отурасынъ, я паалыджа сатаджакъ оласынъ-мы? — дей мыскъылнен.

Лячаре, Фера пте чувалы янына келип, муштерилерге къартоп чекип башлагъанда, балалары окъугъан мектепнинъ директоры келип къала ве:

— А-а, Фера Керимовна, къартоп къачтан? — дей.

— Вай, Альберт Эрвинович, къачтан-мачтаны бармы? Алла разы олсун, керек олса ал да кетинъиз, — дей ве зорлап чантасыны толдуруп бере ве пара алмакъны кесен-кесред эте.

О кетти дегендже, райздравоотделде чалышкъан таныш экими келип къала. Онынъ да чантасыны толдырып ёллай. Эбет парасыз.

Бойлеликнен, бир къач саат ичинде еди-секиз танышы расткеле ве койлю джумерт Фера апте оларнынъ чанталарыны, чельтерлерини толдырып-толдырып бере ве ниает, чувал бошай.

Къолайсызланып, къан-терине баткъан Фера апте де енгиль нефес ала. Къартоп чувалыны дёрт къатлап чантасына тыкъа да, саткъан къартопынынъ парасына о къадар даа янынъдан къошып, автобускъа билет алып, ашыкъ-аджеле эвине къайта...

АХМЕТ АХАЙНЕН МЕМЕТ АХАЙ ЯЛТАНЫ АТКЪАНЛАРЫ

Корьген-эшиткенлернинъ айткъанларына коре, Ахмет ахай куньлернинъ биринде койдеши Мемет ахайнен Озенбаштан Ялтагъа бараджакъ ола. Олар Ай-Петрининъ тёпесине джаяв-джалпы котерилип ёрулганлар ве бираз ял аладжакъ олып, бир терекнинъ талдасына отургъанлар. Бакъсалар, не корьсинлер? Терекнинъ тюбинде бир тюфек ята. Алып бакъсалар окълангъан, азыр. Лякин чокъ вакъыт яткъанындан эплейи тотлангъан.

Эки озенбашлы бир-бирине, буны не япайыкъ экен, деп баягъы вакъыт тюшюнелер. Сонъ Мемет ахай Ахмет ахайгъа: «Кель, атайых» — дей.

— Нени атайых? — дей Ахмет ахай. О якъкъа бакъалар, бу якъкъа бакъалар, атаджакъ киби бир шей тапмайлар.

Ашагыда, денгиз ялысында козь къамаштырып тургъан аджайип Ялтаны корип:

— Айды, Ялтайы атайых! — дейлер.

— Сен ахыллысынъ, сен ат! — дей Мемет ахай.

— Ёх, сен мергинсинъ, сен ат! — дей Ахмет ахай.

Бойлеликнен атмакъ сырасы Мемет ахайгъа тюше.

Мемет ахай тюфекни Ялтанынъ энъ ортасына догърулай ве кереги киби козьлеп, нишангъа алгъан сонъ, тетигине баса.

Баса, амма... тотлы тюфек патлай ве къуршун Мемет ахайнынъ элини ал-реван къан эте. Бети де барот тютюннен сим-сия олып, эки козю фенер киби йылтырай.

— Вай, Ме-ме-т! — дей Ахмет ахай, — бу тюфек сенинъ элинъи бу хадар хырпалады, заваллы Ялтанынъ алы ким бильсин не олгъандыр, э?!

Т Ю Ш

Аджымамут акъай эр кунъ акъшам клуб янына келип, кунъайлан сата тургъан эди. Киногъа олсын, танцагъа олсын, кельгенлер ондан джеплерине бирер-экишер стакан алып, эглене тургъанлар. Тама-тама голь олур, дегенлери киби, йигирмишер-отузар капиктен олса да, эвге къайткъанда Аджымамут къартнынъ торбачыгъы бошай, джеплери исс Джангъырдайскийнинъ торбасы киби агъырлашып, капиклер джангъырдай эди.

Къаза-беля беклемей келе дегенлери киби, гедже къаранлыгъында Аджымамут агъа тиджаретини битирип, эвге къайтайткъанда, апансыздан оны вызнен келейткъан мотоциклет къакъып кетти. Кене яхшы, арадан чокъ кечмей, къартны хастаханеге алып бардылар. Экимлер онынъ джаныны къуртармакъ ичюн эллеринден кельген эр шейни яптылар.

Къартнынъ юреги саат киби бир тегиз чалышса да, лякин о козюни ачмай, озюне кельмей эди. Бойлеликнен айларнен, йылларнен ятты. Экимлер кучюлю сарсынтыдан къарт летаргик юкюгъа кеткенини анылаттылар ве онъа суный ёлнен ашата ве вазиятини дикъкъатнен козетип бара эдилер.

Шайна, арадан учъ йыл кечти. Ве ниаест Алланынъ мерхаметинен, экимлернинъ кераметинен кунълернинъ

биринде Аджымамут акъай козылерини ачты. Бакъса одада янгъыз озю кроватта ята, янында къадыны отура.

— Вай, Фадмешерфе, юкьугъа кеткенимми шу, манъа не олды я? — деди о, апайына мазун бакъып.

— Э, юкъладын! Юкълагъанда да не къадар юкълагъанынъны билесинъми? Эпимизнигъ отюмиз пуска киби патлайзды, — деди апайы козьящ тѣкип. — Сен юкьудан уянгъандже достларынъ: Копюр Гъафар, Далтабан Ибрам, Ельбаякъ Тайыр, Айгъыр Айше, Къыйышбурун Керим о бир дюньягъа кеттилер...

— Не, бир къазагъа огърадылар ёкъса? — тааджипленип сорады къарт.

— Къазагъа сен огърадынъ. Олар хасталанып, озъ эджеллеринен олдылер. Эписи сенинъ дженазенъни беклей эдилер. Албу ки, акси олды. Чыкъаджакъ джан ургъанда да чыкъар, ёргъанда да деп, нафиле айтмагъан экенлер...

Аджымамут акъай ич бир шей анъламады. Санки дерсинъ юз йыл юкълагъан.

Юз йыл-муз йылыны бильмеймиз, лякин тамам учъ йыл юкьуда булунгъаныны, о къазалангъанда дѣрт яшында олгъан торуны Селимечик бу йыл энди биринджи сыныфта окьугъаныны айткъанда, о бунъа инанмады.

Бир къач афтадан оны эвине къайтараджакъларыны айтып, хастаханенинъ камера-хранениесинден урбаларыны кетирип бердилер. Къарт, кийинип-къушанып, апайы, къызы, торунынен ёлгъа чыкъты.

Автобускъа миндилер. Къызы: «билетни мѣн алырым», дегенине бакъмадан: «Ёкъ, ёкъ, мына менде капиклер чокъ» — деп джебинден кунъайлан парасындан бир авуч бакъыр капиклер чыкъарып, джангъырдатты ве учъ дане бешер капиклини кондукторгъа узатты.

— Бизге учъ билет!

— Сиз не бересинъиз шу, бабай? Учъ билет он беш бинъ кумюш ола! — деди кондуктор къадын.

— Вай, хайырлысымы шу? Бу да насыл шакъа? — деди къарт, бир шей анъламайып. — Он беш бинъ кумюшке бутюн автобусынъызны сатын алмакъ мумкюн...

— Он беш бинъге автобус дегиль де, олгъаны-оладжагъы учъ къуту серник алырсыз, къартым, не айтасыз шу? — деди кене кондуктор.

Къарт, де кондукторгъа, де кызына бакъа ве ич бир шей анылап оламай эди.

— Э, бабай, шай. Сиз юкылап тургъандже фиатлар шойле денъишти! — деди кызы. Шу арада къадыны Фадмешерфе енгеи кондукторгъа бир шейлер айтып, фысылдады. Кондуктор: «А-а, анылашылды!» — деди де, билет де бермеди, капиклерини де алмады.

Къарт эр алда меселени анылап оламады. Автобустан тюшселер, шу ерчикте дондурма саталар.

— Селимечик! Кель кызым, санъа бир дондурма алып берейим, — деп къарт, дондурма саткъан къадынгъа йигирми капик узатты.

— Буны не япайым? — деди дондурма саткъан къадын шашып.

— Бир дане дондурма бер! — деди Аджымамут акъай.

— Йигирми бинъ кумюш! — деди къадын. — Не, айдан тюштинъизми шу?

Къарт ич бир шей анылап оламады. Кене де дондурма беклеп тураберди. Къадын ачувланды ве «акъылыны ойнаткъанмы шу, не сарымсакълай я бу къарт?» — деп сомурданды.

Фадмешерфе апте яваштан сатыджыгъа йигирми бинъ кумюшлик бир къагъыт узатты ве дондурманы алып, торунына берди.

— Эвде отъмек я бардыр, я ёкъ, отъмек алып кетейик, — деди къарт ве шу ердеки ашайт маллары тюкянына кирди.

— Эки дане отъмек бер, кызым, — деп сатыджыгъа кыркъ капик узатты. Сатыджы кыыз бир шей аныламайып, кулюп тура эди.

Эки дане отъмек кыркъ секиз бинъ кумюш ола, къартым, — деди кыыз.

— Не, шаштынъмы шу? Не ичюн бугунъ эр кес меннен ойнай я? — деди къарт, — я да бугунъ 1 апрельми?

Шу ерде тургъан бир къадын сатыджы кыызгъа ишмар этип, косътергич пармагъыны самайына тиреп, о якъ-бу якъкъа бурды.

— Къартта етишмей гъалиба, бир отъмек бер завалыгъа, ма, парасыны мен берейим, — деди къартый.

— Сизинъ озюнъизде етишмей! — деди ачувланып къарт ве бир авуч капик узатты:

— Ма! Къыркъ капик дегиль де, манъа десенъ дёрт куюш ал!..

Невбетте тургъанларнынъ эписи шакъылдап кульдилер.

Кимдир: «Хаста адамнынъ узеринден не кулесинъиз, быракъынъыз шуны» деди.

Бу арада отъмекни Аджымамут агъанынъ кызы алып чыкъты.

— Делиргенлерми, шу, не мараз? — деп сомурланды къарт.

— Э, уюмет эр кесни делиртти, бабай. Сиз юкълап уянгъандже эр шей ойле денъишти, — деди кызы.

— Акъылым етмей, не олды я бу дюньягъа?! — деди къарт ве сомурдана-сомурдана, эвине тараф адымлады.

ЭКИ КЪОМШУ

Дженктен эвель Керчь бетте яшагъан Бормамбет акъайнынъ къадыны Къуртмелек енгеинен, Судакъ бетте яшагъан Сеитмемет агъанынъ апайы Авашерфе енгеи, сюрдюниктен къайткъан сонъ чёльнен ялыбоу арасында ерлешкен Новохатка коюнде бир сокъакътан эв алдылар. Пек муаббет яшайлар. Акъшам-саба бир-бирлерине мусафирликке баралар. Мен де кеченде бу эки къадыннынъ субети устуне расткельдим.

Авашерфе енгеи шойле икяе эте эди:

— Вай, Къуртмелек, билийсинъми не? Дюнь авы бизим кучюк торунымыз Сафиназ чапмыш-чапмыш да, йыкъылмыш. Эр ерини чамыр этмиш. Агъламыш-агъламыш, бир кимсе эшитмемиш. Гене яхшы, орадан гечен Аблямит горьмиш де, элинден тутып къалдырмыш, усть-башыны къакъмыш, элини-бетини ювмыш, сильмиш, элине де бир-эки къанфет вермиш де, кетирип, эвимизинъ янына быракъып китмиш. Биз эвде о-ту-рыйыкъ, бир шейден хабаримиз олмамыш...

Онъа Къуртмелек енге шойле джевап берди:

— Вай, Авашерпе! Тувгъаным! Мен сагъа айтсам, бизим Петта да кешенде бир дубарагъа огърады. Шольде къой къарап джургенде, тегенинъ артындан шапкъан-шапкъан да, джыгъылып, джалпайгъан-къалгъан. Перишан Патма

онынъ къатындан кешкен де, абайсырамагъан. Петтанынъ кыргыш кыюу шёлде джайылгъан кеткен.

Акышам акъайым намазгъа кетмезден эвель барып, бир айланып къарайым десе, кыойлар ийге озылери келекен. Петта ёкъ! Джувурып кеткен. Барып къараса, Петта еринден турып, акырын-акырын келе экен. Шай болды тутаным, кене хайырлысы болды...

Ана шай, эки кыомшу — Кыуртмелек енгенен Авашерфе ентеи кыуванчларыны да, кедерлерини де озыара пайлашып, Новохатка коюнде татлы-муаббет яшайлар.

Индекс 75298.